

ZDRAVKO ŽIVKOVIĆ
HRVATSKO TRADICIJSKO
GRADITELJSTVO

Zdravko Živković

Hrvatsko tradicijsko graditeljstvo
Croatian traditional architecture

SADRŽAJ / CONTENTS

I. DIO / PART I

UVOD / INTRODUCTION

- 06 Uvod / Introduction
- 10 Prirodni i društveni čimbenici razvoja tradicijskoga graditeljstva / Natural and social factors behind the development of traditional building
- 17 Građa / The material
- 23 Naseobinske strukture / Settlement patterns and structures
- 27 Kuća od skloništa preko utočišta do doma / The house from shelter via refuge to the home
- 32 Prostorni razvoj tradicijske kuće / The spatial development of the traditional house
- 35 Konstrukcije / Structures
- 36 Temelji / Foundations
- 37 Stijenke, zidovi / Outer and inner walls
- 40 Stropovi / Ceilings
- 42 Krovništa / Roof constructions
- 44 Graditeljski elementi tradicijske kuće / Building elements of the traditional house
- 44 Ognjišta, Peći / Fireplaces, Stoves
- 49 Dimnjaci / Chimneys
- 51 Bunari (cisterne, gustirne šterne...) / Wells and cisterns
- 53 Sulari / Solar
- 55 Trijemovi / Porches
- 57 Vrata i prozori / Doors and windows
- 59 Krovni pokrovi / Roof coverings
- 64 Kuća kosmos / House as cosmos
- 68 Ukrašavanje / Ornamentation
- 71 Dekadencija i nestajanje / Decadence and disappearance
- 74 Interes za tradicijsko graditeljstvo / Interest in traditional building

II. DIO / PART II

PRIKAZ GRADITELJSTVA PO REGIJAMA / ARCHITECTURE REVIEW BY REGION

- 79 Slavonija i Srijem
- 105 Baranja
- 113 Podravina
- 123 Međimurje
- 129 Hrvatsko zagorje
- 141 Posavina, Moslavina, Pokuplje, Turopolje
- 153 Banovina
- 165 Kordun, Gornje pokuplje, Žumberak
- 177 Gorski kotar
- 189 Lika
- 197 Istra
- 215 Kvarnersko područje
- 227 Dalmacija - uvod
- 231 Dalmacija - Bukovica i ravni kotari
- 241 Dalmatinsko zaleđe / Dalmatian hinterland
- 257 Dalmacija - Priobalje i otoci / Coastlines and islands

III. DIO / PART III

MALE VJERSKE GRAĐEVINE, MLINOVI, SUHOZIDNE GRADNJE

- 287 Male vjerske građevine / Small religious buildings...
- 291 Mlinovi / Mills
- 266 Suhozidne građevine / Drywall construction

LITERATURA FOTOGRAFIJE RECENZIJE

- 300 Literatura
- 301 Fotografije
- 302 Recenzije

Hrvatsko tradicijsko graditeljstvo,
Zdravko Živković

Izdavač: Ministarstvo kulture
Uprava za zaštitu kulturne baštine

Za izdavača:
Andrea Zlatar Viočić

Uredništvo:
Bruno Diklić
Zlatko Uzelac
Zdravko Živković

Glavna i odgovorna urednica:
Sanja Šaban

Recezeni:
Dr. sc. Aleksandra Muraj
Davor Salopek, dipl.inž.arh.

Lektor:
Tomislav Salopek

Prijevod na engleski:
Graham McMaster

Grafičko oblikovanje:
Mateo Matijašević

Adresa uredništva:
Ministarstvo kulture Uprava za zaštitu
kulturne baštine
HR – 10 000 Zagreb, Runjaninova 2

Tisak:
Printera grupa

Tiskanje dovršeno:
2013.

ISBN 978-953-312-081-8
CIP zapis dostupan u računalnome
katalogu Nacionalne i sveučilišne
knjižnice u Zagrebu pod brojem
00000

HRVATSKO
TRADICIJSKO
GRADITELJSTVO

I.
UVOD U HRVATSKO
TRADICIJSKO GRADITELJSTVO

UVOD

Hrvatska je zemlja bogata tradicijskim graditeljstvom. To se može reći kada se na relativno malome prostoru kao što je Republika Hrvatska nađe toliko različitih tipova građevina. Glavni je razlog tomu njezin specifičan zemljopisni položaj na kojemu se susreću tri kulturna areala: panonski, dinarski i mediteranski još k tomu s utjecajima alpskog uz sjeverozapadne granice od Zagorja do Gorskog kotara. Ovdje će se rabiti naziv *graditeljstvo*, premda se uz njega (u literaturi i u govoru) upotrebljava i naziv *arhitektura*. Naziv arhitektura uvodi i rabi arhitektonska struka, pa onaj prvi (graditeljstvo) za

ovu temu smatram primjerenijim, što ću u nastavku i obrazložiti.

Uz naziv (pridjev) tradicijsko, upotrebljuje se za ovu temu i drugi kao: narodno, pučko, predajno, seosko, pa i folklorno, a u novije vrijeme i vernakularno (*engl.*). Sve su to zapravo sinonimi, jer tradicijsko je graditeljstvo uistinu i narodno i predajno i pučko... Ovim se nazivima definira graditeljstvo nastalo u prošlosti; graditelji su sami seljaci ili poluprofesionalne grupe seoskih majstora, a graditeljsko znanje i vještine prenosile su se predajom bez posredovanja struke, bez nacrtu. Predajom se prenosila cjelokupna vještina građenja od izbora materijala i njegove obradbe, smještaja građevine u prostoru i oblikovanja, a isto

se tako prenosila i svijest o razlozima zbog kojih se upravo tako gradilo.

Stručnjaci koji se bave ovom tematikom suglasni su da je sve do 18. stoljeća seoski dom bio skroman. I to ne samo u našim krajevima nego i u europskim. Bila je to često jednodobna kuća pravokutnoga tlocrta s ognjištem u sredini. U 18. stoljeću dolazi do razvoja kuće i kućišta, prvo u horizontalnom, a zatim i u vertikalnom smislu. Dio stručnjaka smatra da već početkom 20. stoljeća dolazi do prvih odstupanja, do prekida tradicije. Ipak se može reći da tradicijska svijest u području graditeljstva (bar u nekim segmentima) traje do Drugoga svjetskog rata. Nakon toga nastaju procesi u

kojima se tradicijska svijest gubi. Dolazi do raslojavanja sela i seljaštva u socijalnom i gospodarskom smislu. Gradi se novim materijalima, tradicijska se znanja napuštaju, a nova se ne stječu. Uzori su iz prigradskih naselja, najgori što mogu biti. U novome su društvu industrijalizacija, urbanizacija, elektrifikacija imperativi, a sve što je tradicijsko smatra zaostalim. To polako prihvaća i seljaštvo, što kao posljedicu ima situaciju da se ljudi posramljuju svoje tradicije. Staro se ruši, novo se gradi. Poljoprivreda, selo i seljaštvo zapuštaju se u svakome smislu. Arhitektonska se struka ne bavi ruralnim prostorom. Da paradoks bude veći, događa se to pedesetih godina 20. st., kada u Hrvatskoj 75% stanovništva još živi u ruralnim, izvangradskim prostorima.

I služba za zaštitu kulturne baštine relativno kasno (sedamdesetih godina 20. st.) počinje vrednovati i sustavnije istraživati i proučavati tradicijsku kulturu i u sklopu toga tradicijsko graditeljstvo. Od toga vremena prikupljena je znatna i važna građa kao memorija tradicijskoj baštini koja, nažalost, rapidno nestaje.

Ratna stradanja selâ na okupiranim područjima Hrvatske (1991. – 1995.) izazivala su kod prognanika velike emotivne naboje prema izgubljenju ognjištu.

„Ognjište” postaje svojevrсна personifikacija obitelji, zavičaja..., što svakako, vidjet ćemo poslije, ima svoju (unutarnju) logiku. Moglo se pretpostaviti da će se obnovom tih sela, koju je financirala država pa je tako mogla i utjecati i kontrolirati politiku obnove, ispraviti ranije nepravde prema selu i obnovom uspostaviti ruralistička pravila za budućnost. Upozoravali smo tada da se uz jednaka sredstva i u jednakome roku to može postići te da to struka zna i može. U obnovi je bilo izgrađeno što novih, što obnovljeno postojećih, oko 130 000 kuća, nažalost, uglavnom mimo arhitektonske struke. Imperativ obnove bio je što brži povratak prognanih, što se, naravno, ne može poreći, a uspjeh obnove

bodovao se množinom crvenih krovova. Obnova je obilježena žalbama na kategoriju obnove, kvalitetu izvedbe i dobivene kvadrature obnovljene ili nove kuće. Obnovljena i novoizgrađena sela, nažalost, bez ikakva su duhovnog oslonca, ambijenti nepoželjni za život.

Ni zapadna Europa nakon Drugoga svjetskog rata nije bila imuna na dezintegraciju sela, ako ne u svim vidovima, a ono bar u ruralističko-graditeljskom smislu. Međutim, već šezdesetih i sedamdesetih godina države uzimaju stvari u svoje ruke, angažiraju struku u obnovi i izgradnji sela. U posljednjih 30-40 godina u zapadnoj Europi rekonstruirano je tisuće sela koja su atraktivna i poželjna za suvremeni ljudski život.

U Hrvatskoj se pozitivan proces ili, bolje reći, početak takvoga procesa dogodio prvih godina 21. stoljeća. Danas se hrvatski seljak ne srami svoje tradicije, što je velika stvar. Štoviše, svjestan je toga da mu je stara vrijedna kuća potencijalni kapital. Što je dovelo do toga, teško je jednoznačno odrediti, ali svakako da je to promjena odnosa prema baštini, ali i državni poticaji koji se dodjeljuju s nekoliko naslova za obnovu starih kuća kao npr. za bavljenje seoskim turizmom.

Zanimanje za tradicijsko graditeljstvo pojavljuje se već potkraj 19. st. i kod arhitekata i kod pripadnika humanističkih znanosti, posebice etnologa. Napisane su

stotine radova pa i nekoliko knjiga, o čemu će biti više riječi u poglavljima koja slijede. U ovoj se knjizi nastoji prikazati hrvatsko tradicijsko graditeljstvo na cijelome državnom području Republike Hrvatske u svim svojim bitnim pojavnostima. To ne znači i u svim svojim aspektima od graditeljskih postupaka, vještina, konstrukcijskih rješenja, oblikovanja, namještaja, načina korištenja prostora, duhovitih dosjetki, detalja, bogatstva narodnog nazivlja... jer planirani opseg ove knjige za to nije dovoljan. Morali smo stoga suziti fokus i usmjeriti ga na **ARHITEKTONSKE DOMETE** tradicijskoga graditeljstva sa svim različitostima između pojedinih regija, genezom tih različitosti i čimbenicima koji su uvjetovali te različitosti. Ono ostalo bit će tek prigodno dotaknuto.

Mnogo vrijednoga tradicijskog graditeljstva više ne postoji. A i ono što postoji u dobroj je mjeri napušteno, lišeno životne neposrednosti. Sve ono od najvrednijega što je dokumentirano i objavljeno, a više ne postoji, bit će reproducirano jer bez tih primjeraka hrvatsko tradicijsko graditeljstvo ne bi bilo ono što jest. „U narodnom, tradicijskom graditeljstvu nalazi se supstancija arhitekture i kulture nekog naroda, a od bogatstva njihove različitosti sazdana je riznica čovječanstva” (Mutnjaković, 2004. – str. 18.).

INTRODUCTION

Croatia is a country that is rich in traditional building, a claim substantiated by the great many different types of building existing on the relatively small area of the Republic of Croatia. The main reason for this is the particular geographical position, in which three cultures collide – the Pannonian, the Dinaric and the Mediterranean, with, in addition, alpine influences along the north-west frontier, from Zagorje to Gorski Kotar. Here the word building, or building practice, will be employed, although the term architecture is also used (in the literature and in speech). The term architecture is introduced and used by the architectural profession, but the first term, building, I would think more appropriate for this topic, which I shall explain below.

As well as the adjectival term traditional, others are sometimes used as well, such as national, popular, handed-down, rural, folk and in recent times, vernacular, particularly popular in English. All of them are in fact synonymous, for traditional building is also national and handed-down and popular... These are terms that define the building that was created in the past; the builders were themselves peasants or semi-professional groups of rural artisans and craftsmen, and the knowledge and skill of building was handed down with the mediation of a discipline or a plan. The whole skill of building was handed down, from choice of material and how it was worked, the location of the building in the space and its design; in the same way, understanding of the reasons for which building practice was addressed in just this way was also passed down.

Experts who deal with this theme are in agreement that until the end of the 18th century the village or rural house was modest indeed. Not only in this area, but generally in Europe. It was often a single-space house with a rectangular ground plan and a fireplace or hearth in the centre. In the 18th century houses and steadings developed, first in a horizontal and then in a vertical sense. Some experts believe that it was as early as the beginning of the 20th century that the first deviations began, the break with tradition. Still, it can be said that the traditional way of seeing things in the domain of building (in some segment at least) lasted until World War II. After that, processes occurred to weaken the hold of the traditional understanding. The rural area and rural classes were stratified, socially and economically. New materials were employed, the traditional knowledge was abandoned, and new knowledge acquired. The models were the suburban settlements, the worst that there could have been. In the new society industrialisation, urbanisation and electrification were the imperatives, everything that considered the traditional backward.

This was slowly accepted by the peasantry too, which resulted in a situation in which people were ashamed of their tradition. The old was knocked down, the new was built.

Farming, the village and the rural population were neglected in every sense. The architectural profession did not address the rural space. For the paradox to be the greater, this happened in the 1950s, when in Croatia 75% of the population still lived in rural, non-urban spaces.

The government departments for the protection of the cultural heritage started relatively late (in the 1970s) to evaluate and somewhat systematically to study and explore the traditional culture, including the traditional building

practice. From this time a considerable and important set of materials was collected, as memory of the traditional heritage that was, unfortunately, rapidly vanishing.

The wartime losses and casualties in the villages in the occupied areas of Croatia during 1991-1995 created a major emotional charge in the displaced with respect to their lost hearth.

For "the hearth" had become a profoundly charged metonym for family and native ground, which, certainly, we shall see later, had its own inner logic. It can be assumed that in the renovation of these villages, which the state financed, and could thus have influenced and controlled the reconstruction policy, the earlier injustices to the countryside could have been corrected and in the renovation, country planning rules for the future could have been established. We warned then that with equal resources and in an identical period of time this could be achieved, and that the profession knew how to do this and was capable of it. In the reconstruction, about 130,000 houses were newly built or renovated, on the whole without the benefit of the architectural profession. An imperative of the reconstruction was the rapid return of the displaced, which, of course, one can have nothing to say against, and the success of the reconstruction was graded by the amount of red roofs. The reconstruction was marked with complaints as to the category of renovation, the quality of execution and the amount of the floor space in a new or renovated house. But the reconstructed and newly built villages are unfortunately devoid of any spiritual underpinning, are settings that are unpropitious for life.

Nor was Western Europe, after World War II, immune to the disintegration of the village, not perhaps in all forms, but certainly from the point of view of country planning and building. However, as

early as the sixties and seventies, states and governments took things into their own hands, harnessed the profession to the renovation and development of the rural settlement. In the last 30 or 40 years, thousands of villages have been reconstructed in Western Europe, attractive and desirable for a contemporary lifestyle.

In Croatia, a positive process or rather perhaps the beginning of such a process took place only in the first years of the 21st century. Today, Croatian country dwellers have no shame in their own tradition, which is a major achievement. Indeed, they are aware that the valuable old house is potential capital. What led up to this is hard to determine with any certainty, but certainly involved are a change with respect to the heritage and subsidies for the renovation of old houses, granted under several headings, such as for the promotion of farmhouse tourism.

An interest in the traditional building practice occurred at the end of the 19th century, in both architects and in people engaged in the humanities, particularly ethnologists. Hundreds of papers were written and several books, of which more will be said in the chapters to come. In this book there is an endeavour to

present the Croatian traditional building throughout the area of the Republic of Croatia, in all its essential phenomenal features. This does not mean in all its aspects of construction procedures and skills and solutions, design, furnishing, way of using space, witty ingenuities, details, the richness of the vernacular terminology... for the planned scope of the book is inadequate for this. Accordingly we had to narrow the focus and direct it to the architectural achievements of traditional building in all their diversities among the regions, the genesis of these diversities and the factors on which these differences were dependent. What is left will be touched on as the occasion arises. Much of the valuable traditional building no longer exists. And what does exist is to a large extent abandoned, deprived of its immediate relevance to life. Everything that is most worthwhile and that has been documented and published but no longer exists in reality will be reproduced, because without such examples, the Croatian traditional building would not be what it is. "In the traditional and popular architecture lies the substance of the architecture and culture of a people, and the treasure house of humanity is composed of the richness of their diversities" (Mutnjaković, 2004, p. 18).

PRIRODNI I DRUŠTVENI ČIMBENICI RAZVOJA TRADICIJSKOGA GRADITELJSTVA \ NATURAL AND SOCIAL FACTORS BEHIND THE DEVELOPMENT OF TRADITIONAL BUILDING

Postoje dvije skupine globalnih čimbenika koji su umnogome odredili tradicijsko graditeljstvo pojedinoga kraja: skupina prirodnih i skupina društvenih čimbenika. Gradilo se dakle po diktatima prirode i čovjekova stanja i znanja u prošlosti.

Prvu skupinu (prirodni čimbenici) čine geološki sastav tla, biljni pokrivač, klima, konfiguracija terena...

Drugu skupinu (društveni čimbenici) čine gospodarska djelatnost stanovništva, struktura obitelji, socijalni i politički sustav, migracije stanovništva, prometna povezanost pa time i vanjski utjecaji, javna sigurnost, religija...

.....
There are two groups of global factors that have to a large extent determined the traditional building of a given area: the set of natural and the set of social

factors. People built then according to the dictates of nature and the condition and knowledge of mankind in the past. The first set, the natural, consists of the geological composition of the ground, the plant cover, the climate, configuration of the ground and so on.

The second set comprises the economic activities of the population, family structure, social and political systems, migrations, the transportation links and hence influence from outside, public safety and religion...

SKUPINA PRIRODNIH ČIMBENIKA

Čovjek seljak, narodni graditelj, gradeći svoj dom, bio je u izboru materijala nužno oslonjen i upućen na prirodni okoliš.

Što se GEOLOGIJE tiče, to su poglavito kamen i kamene ploče, to su materijali

koji se vade iz tla (kamenolomi, kave..). Oni su umnogome obilježili tradicijsko graditeljstvo u jadranskome području. Najčešće je to vapnenac, a tek sporadično lapor, sedra... Drugi je po učestalosti upotrebe prirodni geološki materijal glina, ilovača, koja se u panonskim krajevima (uz miješanje s drugim biljnim materijalom) upotrebljavala za izvedbu stijenki kuća ili kao naboj ili za spravljanje čerpiča (*prisne cigle*) kojima su se zidali zidovi kuća. Upotrebljavala se ilovača i za izradbu stropnih vitlenica (Baranja), kao obloga (omaz) vanjskih drvenih i kanatnih stijenki kuća, kao i za izvedbu podova na cijelome hrvatskom prostoru. Što se BILJNOG POKRIVAČA tiče, tu je na prvome mjestu drvo. Tradiciju gradnje u drvu Hrvati donose iz svoje pradomovine i ono je bilo prvi materijal za gradnju kuća. Kako je u to vrijeme pod šumom bio veći dio hrvatskoga prostora nego što je to danas, tragove kuća od drva nalazimo u katastrima i u krševitim područjima gdje drva u prirodi nema već više od stotinu godina. Uz rijeke i močvare gdje je bilo trske, svagdje se rabila kao pokrov. Slama, ražena pa i pšenična, za tu su se svrhu posebno priređivala također na cijelom području Hrvatske.

Dok je geologija tla stalna i u vremenu nepromjenjiva, s biljnim je pokrovom drukčije. Šume su se u prošlosti krčile za dobivanje plodnoga tla. Potkraj 18. st. car Josip II. (sin Marije Terezije) zbog merkantilne vrijednosti slavonske hrastovine zabranjuje upotrebu hrastovine za gradnju kuća, kao i šindre za pokrov. Prelazilo se tada na gradnju kuća „na kanate“, sistem s osnovnom konstrukcijom od drva i različitim ispunama (u srednjoj Europi poznati *Fahwerkhaus*).

Kako KLIMA utječe na tradicijsko graditeljstvo u Hrvatskoj, očituje se različitošću gradnje između kontinentalnog i mediteranskog područja.

Kontinentalna klima s hladnim zimama i više padalina uvjetovala je kompaktniju kuću, strmije krovove, veće istake streha... U Gorskom su kotaru osobito duge zime s mnogo snijega uvjetovale potrebu da većina sadržaja (štale u razizemlju, stočna hrana u potkrovlju...) bude pod istim krovom.

Blaga mediteranska klima s mnogo sunčanih dana omogućuje dobar dio godine život na otvorenom. Otuda tzv. dvori, mala dvorišta koja okružuju kuće i visoki kameni zidovi s hladom loze. Mediteranska je klima i geneza *sulara* (*solar, balatura, baladur, shod...*), dominantnoga graditeljskog motiva u jadranskoj tradiciji. Tu su zatim blagi nagibi krova, kratki istaci strehe, konzole i niše u vanjskim zidovima koji, osim uporabnih vrijednosti, daju igru svjetla i sjene...

RELJEF, odnosno konfiguracija tla, utjecao je na formiranje i kuće i kućišta. Na ravnim terenima imali smo primarno horizontalni razvoj kuće, poglavito u panonskom području, gdje je do kraja svojeg razvoja kuća ostala prizemna,

a kućišta relativno pravilna. Kosi teren bio je poticaj vertikalnom razvoju kuće. U dinarskoj tradiciji (Banovina, Lika), a ponegdje i u primorju uzdužna os kuće postavljena je okomito na izohipse (tzv. kuće „na čelicu“), dok je u većini slučajeva na jadranskom području, ali i u Gorskom kotaru uzdužna os kuće postavljena usporedno s izohipsama. Tako se u jadranskom području kućište često terasasto spušta niz padinu.

THE SET OF NATURAL FACTORS

The peasant, the builder from the people, while building his house, in choice of materials, necessarily relied upon and naturally looked towards the natural surroundings. As for GEOLOGY, there are mainly stone and slates, materials that are extracted from the ground (quarries). They left a great mark on traditional building in the Adriatic region. Mostly the stone is limestone, just occasionally marl or malm and travertine. The second most commonly used material is clay, which in the Pannonian regions (with the admixture of other, plant, materials) was used for making the walls of the house or as rammed earth or for

making sun-dried brick with which the walls of houses were built. Clay was also used for the making of ceilings in Baranja, as daub for the external wooden and interior stud walls of the house, as well as for the making of floors in the whole of the Croatian space.

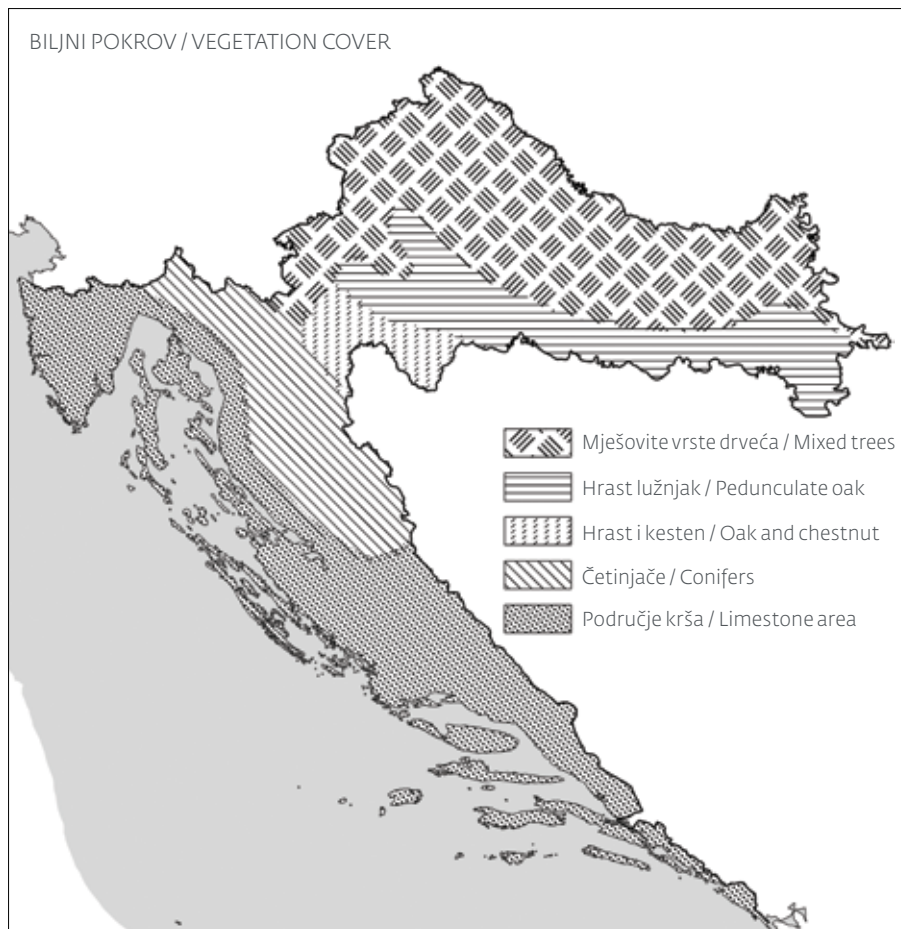
As for PLANT COVER, primarily it is wood that is meant. The tradition of building in wood must have been brought by the Croats from their ancient habitat, and it was the first material for the building of houses. Since a much larger part of the Croatian space was under forest than today, traces of wooden houses can be found mentioned in the cadastres even in karstic areas where there has been no natural wood for more than a hundred years. Alongside watercourses and wetlands where there was reed or rush, these materials were everywhere used as roof covering. Straw, whether wheat or rye, was also specially treated for the purpose all over Croatia.

While geology of the ground is constant and unchanging in our time scale, the plant cover is different. Forests were cleared in the past for the purpose of obtaining ploughland. At the end of the 18th century, Maria Theresa's son Joseph II, because of the mercantile value of Slavonian oak, forbade the use of oak for the building of houses or for shingles. At that time house building was carried out on the timber framed system, with various kinds of nogging or infilling (known in Central Europe as the Fachwerkhaus).

How CLIMATE affects the traditional building in Croatia can be seen in the diversity of building between the inland and the Mediterranean areas.

The inland climate with its cold winters and greater precipitation resulted in a more compact house, steeper roofs, greater overhang of eave. In Gorski Kotar the particularly long winters with a great deal of snow meant that most of the features had to be under the same roof, with the byre on the ground floor, the fodder in the attic.

A mild Mediterranean climate with a lot of sunny days enables a good part of the year to be lived outdoors. Hence the yards, the little courtyards that surround the houses and the high stone walls with the shade of the grapevine. The Mediterranean climate has also produced the outside balcony or landing on the upper storey, a dominant building motif in the Adriatic tradition. Then there are the slight slopes of the roof, the short eave overhangs, the brackets and niches in the outside walls that do not only have use value but also provide a play of light and shade.

RELIEF, that is, the configuration of the land, also affects the formation of house and steadings. On flat lands we had a primarily horizontal development of the house, particularly in the Pannonian region, where up to the end of its development the house

remained on the ground floor only and the steadings were relatively regular. A sloping ground fostered the vertical development of the house. In the Dinaric tradition (in Banovina and Lika), and sometimes along the coast, the longitudinal axis of the house is with an elongated rectangular base placed perpendicularly to the contour line, with a half cellar occupying the front, while in most cases in the Adriatic area as well as in Gorski Kotar the house's axis is placed in parallel to the contour lines. Thus in the Adriatic area the steadings often drop in terrace fashion down the slope.

SKUPINA DRUŠTVENIH ČIMBENIKA

STRUKTURA OBITELJI na našem je području imala bitan utjecaj. Tu je svakako najvažniji bio život u kućnoj

zadrugi. Kućnu je zadrugu npr. u Slavoniji vlast institucionizirala (ozakoničila) zbog svojih posebnih interesa, o čemu će biti govora u poglavlju o slavonskome graditeljstvu. U nekim su se našim krajevima kućne zadruge održavale sve do Drugoga svjetskoga rata. Bile su to obitelji s 20-ak pa i 30-ak članova, ali s karakterističnom razdiobom stanovanja. U Slavoniji je središnja prizemna zgrada troprostornoga tlocrta bila zadrugi nuleus s kuhinjom (vatrom) u sredini, velikom sobom do ulice i sobicom (za gosta) na drugoj strani. S jedne strane tako velika obitelj, a primjerice slavonska (panonska) kuća se zaustavila na troprostornom modelu. Istodobno su mlađi bračni parovi imali svoju posebnu sobu u dvorištu u posebnoj dvorišnoj zgradi kiljeru (kućar, vajat), u Zagorju komori, na Banovini zgradici itd.

GOSPODARSKA DJELATNOST stanovništva manje je utjecala na formiranje i izgled same kuće, a više na kućište i gospodarske zgrade. U dominantno poljodjelskim krajevima npr. spremištima žitarica kao što su hambari i kukurušnjaci daje se počasno mjesto na kućištu te veća pozornost njihovu izgledu.

U pretežito stočarskim krajevima (Lika, Gorski kotar...) stoka je često u razizemlju kuće, dakle pod istim krovom pod kojim stanuje i obitelj. Stoka je domaćinu blago pa se tako i zove. U vinogradnim krajevima od Istre, Kvarnera i Dalmacije konoba je „kulturni“ prostor koji zauzima donji, ukopani dio kuće, koji treba sačuvati vino i maslinovo ulje od ljetnih toplina.

DRUŠTVENO-POLITIČKI SUSTAVI imali su odraza na tradicijsko graditeljstvo tako da se vlast (država) upletala u ovo područje. Najeklatantniji je primjer grupiranje sela na području Slavonije nakon oslobođenja od Turaka početkom 18. st. Terezijanskim urbanom ozakonjena je

planska izgradnja sela, a sve to zajedno dalo je pečat slavonskom selu sve do naših dana. Na drugome kraju Hrvatske za vrijeme Dubrovačke Republike vlasnici kuća nisu seljaci, nego vlastela koja gradi kuće za svoje kmetove, što se odrazilo na tradicijsko graditeljstvo u tom kraju po vrsnoći kamenih klesanaca, kamenim konzolama, „rinčicama“, stupovima, ali i u prostornoj organizaciji kuće s obveznom salom itd.

MIGRACIJE STANOVNIŠTVA kojih je bilo u prošlosti, a na našim su prostorima najviše izazvane turskim osvajanjima, utjecale su na graditeljstvo tako da je stanovništvo u nove krajeve donosilo iskustva stečena u starome kraju. Ilustrativan je primjer Banovine koju u 16. i 17. stoljeću naseljava pretežno

pravoslavno stanovništvo iz Bosne. Donose sa sobom tradiciju dvoprostorne dinarske drvene kuće brvnare, a, budući da se potkraj 17. st. uspostavlja granica prema Bosni, stanovništvo nema više kontakte sa starim krajem, nego se okreće starosjedilačkom susjednom stanovništvu. Još postoji usmena predaja kako su na Banovinu dolazili graditi kuće majstori iz Posavine. Zadržana je, s jedne strane, tradicija dvoprostorne dinarske kuće, a majstori posavske tradicije u to unose svoja („naprednija“) iskustva. Plod je toga tradicijska banijska kuća, volumenski i likovno izbalansirana, a u ukrašavanju suzdržana. Načelno, doseљeno stanovništvo u novoj se sredini najprije prilagođuje u graditeljstvu, dok jezik, običaje, nošnju i druge segmente

tradicijske kulture duže zadržavaju. PROMET LJUDI (više nego robe), iako u prošlosti ograničen, utjecao je tako da su ljudi, putujući, upoznavali nove krajeve i ugledali se na njihovo graditeljstvo. Ekstremni slučaj su pomorci koji su, putujući po svijetu, donosili sa sobom pojedine kućne predmete, ali i ideje koje su znatno utjecale na razvoj tradicijskoga graditeljstva na obali i otocima. Može se pretpostaviti (prema lokalnoj predaji) da su ideju za gradnju slikovitih i raskošnih dimnjaka na otoku Lastovu isto tako donijeli pomorci. Bilo je utjecaja i drugih vrsta kao što je npr. onaj baroknog (crkvenog) graditeljstva npr. u Slavoniji. Smatra se također da je očit utjecaj profanoga graditeljstva u Gorskom kotaru gradnjom zgrada vezanih za izgradnju Karolinske ceste

ostavio traga na tradicijsko graditeljstvo, poglavito na oblike vrata i portala. U prvoj polovici 20. st. povratnici s rada u Americi unose „novosti“ u tradicijsko graditeljstvo, napose u gradnju kuće. Nisu to novosti u smislu sadržaja i oblika koji bi iz toga proizlazili, nego je to ponajprije bilo u funkciji pokazivanja „moći“, odnosno statusa. To je redovito bila dekadencija s obzirom na postignute vrijednosti. Treba ovdje reći da je i u tradicijskome graditeljstvu uvijek bilo prisutno iskazivanje materijalnog statusa graditelja, tj. onoga koji gradi. Siromašniji su gradili manje i skromnije kuće, a bolje stojeći (pa što to god značilo) veće i raskošnije. Kuća je uvijek, i danas je to, bila statusni simbol vlasnika.

SIGURNOST STANOVNIŠTVA i njihove imovina također je utjecala na graditeljstvo. Stalna opasnost od gusarskih napada na jadranskoj obali i otocima rezultirala je time da su se sela osnivala podalje od mora. Primjerice, podbio-kovska sela na morskoj strani bila su na visini podalje od mora. Bila je to, doduše, optimalna lokacija gdje im je bila dostupna ispaša, ali i obradiva zemlja. Tek u drugoj polovici 19. st., kad je opasnost od gusara prošla, stanovništvo se polako doseljava na obalu i taj proces traje gotovo do danas. Isti je slučaj i na otoku Hvaru, gdje su sela osnivana u unutrašnjosti otoka ponajprije zbog sigurnosnih razloga, a promjenom strukture privređivanja to se načelo počelo napuštati u drugoj polovici 20. st., bilo iseljavanjima izvan otoka bilo radi gradnje kuće na morskoj obali najbliže starom selu radi mogućeg bavljenja turizmom.

Sela koja su se ipak osnivala na obali zbijala su se kako bi se lakše obranila i utvrdila. U tom je smislu ekskluzivan slučaj sela Seget Donji kod Trogira koje je izgrađeno na ortogonalnoj uličnoj mreži i opasano zidinama, pretpostavlja

se, po ugledu na obližnju Dioklecijanovu palaču u Splitu. Bilo je i drugih ugroženosti od hajduka i razbojnika. Tako su u Bukovici i Ravnim kotarima kućišta s visokim kamenim zidovima koji su ograđivali dvorišta, a prozori na kućama izrazito su mali, sve kako bi se ukućani zaštitili od upada pljačkaša. Na drugome mjestu kao npr. u Poljicima (omiško zaleđe), radi sigurnosti, kuće grade velikim komadima kamena, a na katu se ostavljaju i puškarnice.

Pojedinačna kućišta, nastajala uz važnije prometnice (putove) u Lici i dalmatinskom zaleđu, najčešće su bila i svratišta (konačišta) za putnike i zaprege. Upravo radi sigurnosti dvorišta su ograđivana visokim zidovima.

Sigurnosni su razlozi katkad diktirali i sam smještaj naselja, bilo u zaklonici ili pak na istaknutu položaju da se približavanje neprijatelja može uočiti iz daljine. Čak i u tradiciji gradnje u drvu radi sigurnosti kućna se prizemlja izvode od masivnih dugačkih tek pritesanih brvana bez prozora ili tek s kakvim malim otvorom (Freudenreich, 1973. – str. 201.).

THE SET OF SOCIAL FACTORS.

FAMILY STRUCTURE had a crucial influence in our area. Most important in this respect was life in the extended family. Government actually legislated the extended family in Slavonia for interests of its own, which will be discussed in the chapter about Slavonian building. In some areas, extended families were kept up until World War II. These were families with 20 or 30 members, with a characteristic way of dividing the living. In Slavonia, the central ground floor building has three-roomed ground plan, and it is the family centre, with the kitchen (or the fire) in the centre of the big room onto the street and a little room for guests on the other side. At the same time, the young married couples had their own special rooms in the yard in a separate yard building, called by various local and dialectal names.

THE ECONOMIC ACTIVITY of the inhabitants had a lesser impact on the formation and appearance of the house itself, more on the steading and the outbuildings. In predominantly agricultural regions, pride of place in the steading went to the cereal

storage areas, such as the granaries and the corn cribs and greater attention was paid to their appearance.

In mainly livestock areas (Lika, Gorski Kotar) the livestock is often in the ground floor of the house itself, i.e. under the same roof as the family. Livestock was the goodman's "treasure" and was often referred to by this name. In the grape growing areas of Istria, Kvarner and Dalmatia, it was the cellar that was the cult space that occupied the lower, sunken part of the house, needed to keep the wine and the olive oil out of the summer heat.

SOCIAL AND POLITICAL SYSTEMS were also reflected in the traditional building, and the government or state interfered in this area too. The most striking example is the grouping of villages in the area of Slavonia after the liberation from the Ottomans and the beginning of the 18th century. An urban, or agrarian regulation, of Maria Theresa legislated for the planned building of the village, and this gave the Slavonian village its typical appearance down to this day. At the other end of Croatia, during the Dubrovnik Republic, the owners of the houses were not the peasants but the landowners who built houses for their serfs,

which was reflected on the traditional building in the area, in the excellent of the ashlar, the stone consoles, the columns, as well as the spatial organisation of the house with its obligatory salon or reception room.

THE MIGRATIONS OF THE POPULATION, which were plentiful in the past, and were in this area most brought about by the Turkish conquests, also had their effect on building in that the population brought into new areas the experience they had won in their old abode. An illustrative example is Banovina, which in the 16th and 17th centuries was settled largely by Orthodox people from Bosnia. They brought with them the tradition of the two-room Dinaric log house, yet, since towards the end of the 17th century there was a hard frontier with Bosnia, the population had no contacts with the old country any more, but turned more to the neighbouring indigenous population. There is still the oral legend that master builders from Posavina, or the Sava valley, came to Banovina to build a house. On the one hand the tradition of the two-room Dinaric house was retained, while the Sava craftsmen put into this their own "more advanced" experience. The fruit of this is the traditional Banija house, visually and volumetrically balanced, but restrained in its decoration. In principle, an immigrant population first of all adapts to the building practice in the new setting, while keeping its language, customs, attire and other segments of traditional culture longer.

Although it was limited in the past, **TRANSPORT – MORE OF PEOPLE THAN OF GOODS** – had the effect that people, in travelling, got to know new areas and learned from their building. An extreme case is that of the sailors who, travelling around the world, brought back individual household objects with them, as well as ideas, which had a considerable effect on the development of traditional building on the coast and the islands. It can be assumed (according

to local lore) that the idea for the building of picturesque and lavish chimneys on the island of Lastovo was also brought back by sailors. There were influences of different kinds, such as, for example, the Baroque (ecclesiastical) building in Slavonia. It is also thought that the obvious influence of secular building in Gorski Kotar in the construction of features related to the development of the Caroline Road left a marked trace on vernacular building, particularly the shapes of doors and portals. In the first half of the 20th century, returnees from America brought novelties into the traditional building, particularly in the building of the house. These were not novelties in the sense of content and the form deriving from it, but above all were used for the demonstration of power and status. On the whole, these were decadent features in comparison with the values that had been achieved. It has to be admitted that in traditional building there was always some demonstration of the wealth and status of the householder. The poor built smaller and more modest houses, and the better-off (whatever that might mean), larger, more opulent. The house was always, as it is today, a symbol of the status of the owner.

THE SAFETY OF THE POPULATION and of their assets also had some effect on building. The constant danger from pirate attacks on the Adriatic coast and islands resulted in villages being built at a distance from the sea. This was also, it is true, the optimum location where the inhabitants had pasture and cultivable land available to them. Only in the second half of the 19th century when the danger of piracy had passed did the population gradually populate the coast, a process that has continued until this day. The same applies to the island of Hvar, where villages were first founded in the interior of the island, primarily for reasons of physical security; as the structure of earning a living changed, this principle started to be abandoned in the second half of the 20th century, either by off-island

migration or by the building of a house on the coast closest to the old village for the sake of taking advantage of opportunities in the tourist economy.

The villages that were nevertheless founded on the coast were huddled together for easier defence, and fortified. From this point of view there is the rather exclusive case of the village of Seget Donji by Trogir, built on an orthogonal grid and ringed with walls, it is assumed, after the model of the nearby Diocletian's Palace in Split. There were also other dangers from brigands and robbers. In Bukovica and Ravni kotari there were steadings with high stone walls that enclosed the interior courts, while the windows in the houses were particularly small, to frustrate possible break-ins. In other places, such as Poljice, in the hinterland of Omiš, for

the sake of security, they built houses of large blocks of stone, and left rifle slits on the upper floor.

Some of the steadings, created alongside major roads in Lika and the Dalmatian hinterland were also most often inns for travellers and coaches. For the sake of safety, the yards were surrounded with high walls.

Safety reasons sometimes dictated the actual location of the settlement, either in some shelter or on some prominent position so that the possible approach of an enemy could be seen from a distance. Even in the traditional building in wood, for safety's sake, the ground floor of the house would be made of solid, long, merely roughly-hewn logs, without windows, and just the occasional small opening (Freudenreich, 1973, p. 201).

GRAĐA \ THE MATERIAL

Tradicijsko je graditeljstvo, gledano iz današnje perspektive, i ekološko graditeljstvo. Sve, sav materijal što ga je trebao za svoju kuću, seljak, narodni graditelj, uzimao je iz prirode a da time nije ugrožavao prirodnu ravnotežu. Neprijeporno je da su Hrvati, došavši na tlo nove domovine, sa sobom donijeli iskustvo gradnje u drvu jer su došli iz šumovitih predjela. Bila je to skromna, očito jednodimenzionalna brvnara s ognjištem u sredini pokrivena biljnim pokrovom, slamom ili trskom (manje je vjerojatno daskom), što je već u prirodi bilo dostupnije. Šume su u to vrijeme i stoljeća kasnije bile kudikamo rasprostranjenije nego danas jer su se krčile za dobivanje plodnoga tla. I na jadranskom je području u prošlosti bilo nešto više šume nego danas pa su se u nekim krškim krajevima gradile kuće od drva, što bilježe katastri iz 19. stoljeća.

Na krševitom području, u jadranskoj zoni, zatječu Hrvati gradnju u kamenu. Prihvaćaju suhozidnu gradnju *bunja*, poljskih suhozidnih kućica svodenih kupolastim svodovima, koje su služile kao skloništa. Ubrzo suhozidnu građu transformiraju u suhozidnu jednodimenzionalnu gradnju (kuću) s dvostrešnim krovom pokrivenim slamom i s ognjištem u sredini. Sljeme takvoga krova počiva na dvama rašljastim stupovima u sredini zabata s unutarnje strane kuće, a zabati se zatvaraju krovinom. Tek se kasnije i zabati zidaju.

U krajevima tzv. šumovitoga krasa kao što je središnja Hrvatska (Lika, Gorski kotar, Kordun, Banovina...), gdje je u prirodi bilo i drva i kamena upotrebljavaju se oba ova materijala, dakako, kamen u donjim, a drvo u gornjim zonama. Šume je bivalo sve manje, a napose hrasta i kestena kao najboljih vrsta drva za gradnju kuća, što je u 18. st. doseglo

kritičnu točku. Bilo da je šumâ ponegdje krčenjem nestalo bilo da vlasti kao npr u Slavoniji zabranjuju upotrebu hrasta, jer slavonska hrastovina tada postiže visoku cijenu na europskome tržištu, prelazi se na druge (zamjenske) vrste materijala. U Slavoniji, napose na području Slavonske vojne krajine, vlasti se izravno upleću u gradnju kuća tako da seljacima daju građu za osnovnu skeletnu konstrukciju (kanat, *bondruk*), a ispunu izrađuju prema vlastitim mogućnostima. Bilo je nekoliko vrsta ispuna:

- pleterom od pruća koji se onda s objiju strane omazivao smjesom ilovače i pljeve (*šeper, čatma...*)
- kraćim komadima drva također omazivanima s objiju strana
- prijesnom ciglom (čerpičem)
- naposljetku, u drugoj polovici 19. st. pečenom ciglom (opekom).

U našim krajevima, a posebice u Slavoniji, kanatnim su sustavom građene kuće uglavnom bile prizemnice, a tek ponegdje i koja građanska katnica. U toplinskome smislu bile su takve stijenke nedostatne. U srednjoj Europi zbog istih se razloga razvilo i građansko vrlo pitoreskno graditeljstvo, tzv. *Fachwerkhaus*.

U Baranji je naboj (zemlja) bio osnovni materijal za gradnju. Vjerojatno je to i utjecaj mađarske tradicije, ali svakako i pomanjkanje drva jer je kultiviranje beljskog imanja počelo prije više od 300 godina, kada je krčenjem šuma, količina drva znatno smanjena.

Stijenke kuća od naboja izvodile su se u debljini od oko 50 cm. Naboj se pripravljao uglavnom od ilovače pomiješane sjeckanom slamom koja je služila za povezivanje (armiranje) te mase (već prema lokalnoj tradiciji), koja se onda

nabijala u dvostranu daščanu oplatu visine oko pola metra. Kada bi se sloj malo prosušio, oplata bi se dizala i stavljao novi sloj naboja. Slojevi naboja međusobno, kao i nadvoji nad vratima i prozorima „armirani“ su drvenim kolcima. Stijenke od naboja imale su dostatna termička svojstva, ali su bile vrlo osjetljive na vlagu. Po materijalu sličan, a po postupku različit naboju je čerpič (nepečena cigla). Od iste ili slične smjese kao što je naboj, u kalupe se nabije smjesa koja se nekoliko dana suši na suncu. Takvim komadima (čerpič) zida se zid kuće u veznom sredstvu obično pripravljenom na bazi ilovače. Tehnička i druga svojstva ovog zida od čerpiča i stijenke od naboja slična su ili ista.

Pečena cigla (opeka) u kontinentalnoj je hrvatskoj u upotrebi u narodnom graditeljstvu tek u drugoj polovici 19. st., kada se osnivaju ciglane pa čak i male privatne za vlastite potrebe. Proizvodi se i upotrebljava isključivo puna opeka dimenzija nešto većih od današnje standardne pune opeke 29 x 15 x 7,5 cm.

U krajevima gdje je u prirodi bilo šume drvo se upotrebljava za gradnju, i to, hrast i keseten kao najbolja građa. Tamo gdje nije bilo zabrana vlasti da se drvo upotrebljava za gradnju kuća, kao što su Posavina, Moslavina, Pokuplje, Banovina..., u drvu se gradi sve do sredine 20. st. U prvo vrijeme bile su to sjekirom tesane planjke, a poslije, od druge polovice 19. st., ručno piljene.

U Jadranskom području uz prvotni suhozid s vremenom se počinje upotrebljavati i vezno sredstvo. To je uglavnom vapneni mort, ali i zemlja, ilovača. Suhozid je i dalje u uporabi i ne samo u pejzažu kao što su bunje, međe, mrgari, podzidi, bunari... nego se i na seoskim kućistima u suhozidu grade sporedne zgradice kao što su kolnice, teze, šupe pa i bunje.

Za gradnju pejzažnih suhozida najviše se upotrebljava lomljeni kamen dobiven krčenjem ili sakupljen u prirodi, dok se za gradnju kuća vadio u priručnim kamenolomima (kavama). Uglavnom je to vapnenac različitih sastava, od mekih (muljika, tuf, sedra...) do tvrdih (ljutac...) pa time i različitih tonova od smeđasto-žučkastog do bijelog kamena (brački), ali i različitih

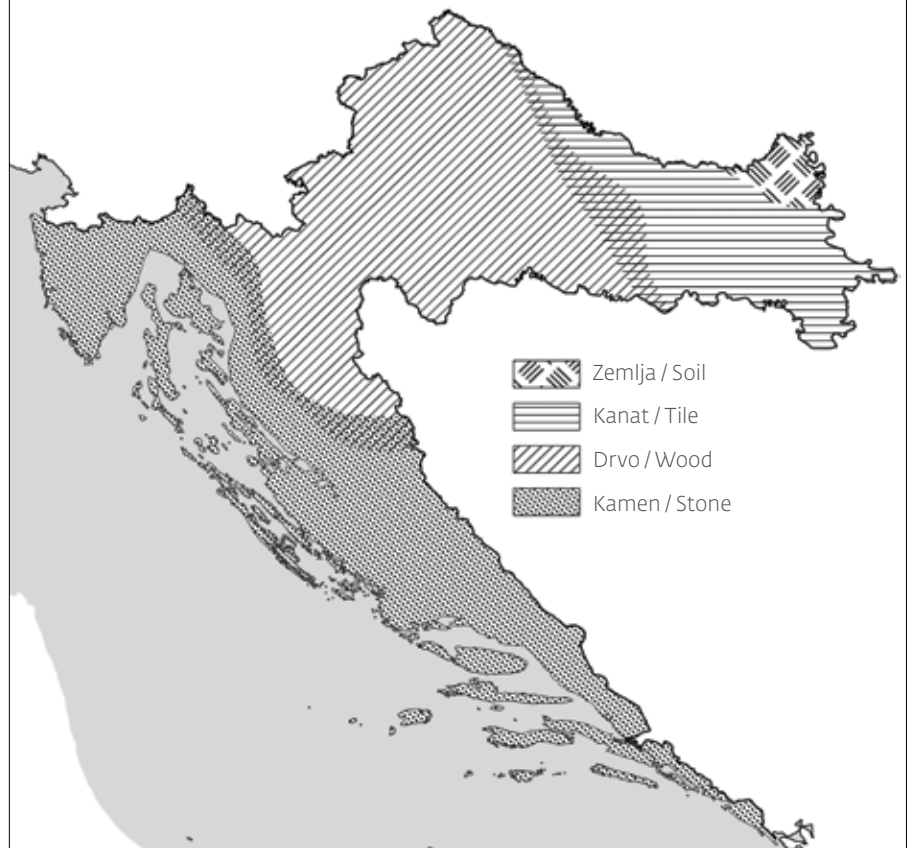

oblika u prirodi, od pločastog (Ravni kotari, Istra...) do onoga većih formata. U Istri je upotrebljavan i lapor (mješavina vapnenca i gline) od svjetlijih do tamnijih smeđih tonova. Sve ovo, dakle format, tonovi, način obradbe, vrsta veze, čini čar doživljajnih razlika tradicijskoga graditeljstva. I materijal za pokrivanje krovova (krovni pokrov) uzimao se iz prirode. Slama, primarno ražena pa i pšenična i ječmena, zasigurno je bila najranija vrsta pokrova i najrasprostranjenija na tlu Hrvatske. Uz slamu se rabila i trska (ševar) tamo gdje ju je u prirodi bilo (vodeni tokovi i močvare). Za pokrivanje krovova upotrebljavala se i paprat (bujad), pokrivanje se izvodilo na poseban način, kako je opisano u poglavlju o pokrovima. Ovakvim su se pokrovom pokrivali krovovi sporednih zgrada, a jedan smo takav krov zatekli osamdesetih godina 20. st. u selu Zut na Banovini.

U šumovitim područjima za pokrivanje krovova upotrebljavalo se i drvo, i to na nekoliko načina: kao daska, kao šindra (*šimla*)... Čini se da je pokrivanje daskom u tradicijskome graditeljstvu novija pojava, u predindustrijskom razdoblju (Freudenreich, 1973. – str. 220.). Pokrivanje je daskom jednostavniji način. Piljenim daskama dužine više od metra i širine 15-ak cm s preklapima pokriva se krov, a daske su pričvršćivane čavlima. Takav je pokrov bio podložan dosta brzom propadanju. Kvalitetniji i trajniji bio je pokrov od šindre. Bit je u samoj obradbi, tj. radikalnim kalanjem (cijepanjem) sjekirom trupaca dužine do 1 metra. Tim postupkom dobivanja pokrova, dakle kalanjem, površina je bila čvršća (niti drva nisu presjecane kao pri piljenju) pa je takav pokrov (u izradbi) skuplji, ali i trajniji.

Na jadranskom području za pokrivanje krovova primarno se upotrebljava kamena ploča kao najpristupačniji materijal u prirodi. Najpristupačniji, ali ne i sveprisutan, što se gotovo može reći za kamen za zidanje zidova. Postoje, naime, područja, kao što je npr. podvelebitsko

DOMINANTNA UPOTREBA MATERIJALA U TRADICIJSKOM GRADITELJSTVU /
DOMINANT USE OF MATERIALS IN TRADITIONAL ARCHITECTURE

primorje, gdje pločastog kamena u prirodi nema. Transport bilo kojega građevinskog materijala na veće udaljenosti u prošlosti nije bio moguć. Tamo gdje pločastog kamena u prirodi nije bilo rabili su se drugi materijali kao što su slama, trska pa i daska. I tamo gdje je kamenih ploča bilo, spomenuti, biljni materijali uporabljivali su se, ovisno o lokalnim prilikama, za pokrivanje sporednih zgrada. Na cijelome jadranskom području dosta je rano u upotrebi i kupa kanalice (valjkasti crijep), dakle, opearski proizvod. Upotrebljava se napose u selima uz obalu i bliže njoj zato što se kupa dopremala morskim putem.

U kontinentalnoj Hrvatskoj crijep se u tradicijskome graditeljstvu pojavljuje relativno kasno, u drugoj polovici 19. st., kada se osnivaju ciglane, ispočetka biber crijep, a poslije i druge vrste kao

što je tlačeni itd. U drugoj polovici 19. st. kao krovni pokrov u tradicijskome graditeljstvo poglavito u Gorskom kotaru i Lici, pojavljuju dva nova industrijska materijala, i to lim i eternit. Poglavito se rabe za pokrivanje krovova, ali i kao zaštita drvenih kućnih stijenki. Eternit se upotrebljuje u obliku ravnih kvadratičnih ploča, tzv. šablona (dim. oko 40 x 40 cm). Prvi put u popisu stanovništva 1910. god. za područje Banske Hrvatske popisane su kuće, odnosno materijali od kojih su sagrađene, kao i pokrovi kojima su pokrivene.

.....
Traditional building practice, seen from today's perspective, was always ecological building practice. The peasant, the vernacular builder, took everything, all the material that he needed for his house, from nature, without thereby endangering the natural balance. There

is no doubt that the Croats, arriving in their new homeland, must have brought with them the experience of building in wood, for they came from forested areas. This would have been a modest, clearly single-roomed log cabin with a hearth in the centre, and it would be thatched with the straw or rushes that lay to hand in nature, much less with planks. The forests at that time and for centuries later were much more widespread than they are today, for they were later cleared for the plough. In the Adriatic region even in the past there was more forest than there is today, and in some areas in the karst houses were built of wood, as recorded in the cadastres of the 19th century.

In the karst area, in the Adriatic zone, the Croats came upon building in stone. They accepted the dry-stone wall building of the beehive huts with their domed roofs that were used as shelters. Soon dry-stone wall material was transformed into a dry-stone wall single space

building or house with a gable roof covered with straw and a fireplace in the centre. The ridgepole of this kind of roof rested on two forked pillars in the centre of the gable from the interior of the house, and the gables were closed with the roofing material or thatch. Only later were the gables actually built.

In the regions of the forested karst, such as the central part of Croatia (Lika, Gorski Kotar, Kordun, Banovina) where nature yielded both stone and wood both materials were used – stone in the lower and wood in the upper parts. But there was increasingly less forest, the best timber for house building, oak and chestnut, reaching a critical point in the 18th century. Whether the forests had in some places vanished because of clearing, or whether the government banned the use of oak, as in Slavonia, for Slavonian oak fetched high prices on the European market, all the same, other kinds of material were used instead. In Slavonia, particularly in the area of the

Slavonian Military Frontier, the government got directly involved in the building of houses so that they gave the peasants the material for the basic timber frame and they used whatever fill they could, such as

- wattle of withies covered on both sides with a daub of clay and chaff
- short pieces of wood also daubed on both sides
- sun-dried brick
- finally, in the second half of the 19th century, fired brick.

In our area, particularly in Slavonia, houses built with the timber frame system were mainly ground floor buildings, only occasionally some two-storey building in town. From a thermal consideration, such walls were inadequate. In Central Europe, a picturesque burgher style of construction called *Fachwerkhaus* developed for the same reason.

In Baranja, rammed earth was the basic building material. Probably this was from the influence of the Hungarian

tradition, but certainly also because of the lack of timber, for the cultivation of the Belje estate started more than 300 years ago when forest clearing led to a considerable shortage of wood.

House walls of rammed earth were made about 50 cm thick. Rammed earth was made mainly of clay mixed with chopped straw that served for the reinforcement of this substance, and it was then rammed or packed into a double sided planking formwork, about half a metre high. When this layer had dried out a bit, the formwork was raised and a new layer of packed earth was put in. The layers were connected together, like the lintels over doors and windows, by wooden stakes, for reinforcement. Walls of packed earth had adequate thermal characteristics, but were susceptible to damp. Sun-dried brick was similar in its material to rammed earth, but the procedure was different. They were made of a similar mixture, which was packed into individual moulds to dry for a few days in the sun. The wall of the house would be built with these sundried bricks with a bond commonly made of clay. The engineering and other properties of walls of sun-dried brick and rammed earth were similar or identical.

Fired brick was in use in the building of the people in Croatia only in the second half of the 19th century, when brickworks were founded, even small private works for the use of the owners. Only full bricks were made and used, the dimensions being a little greater than today's standard solid brick, 29 x 15 x 7,5 cm.

In areas where nature afforded wood, it was used for building, particularly oak and chestnut, the best timber. Where there was no government prohibition on the wood being used for building, such as Posavina, Moslavina, Pokuplje and Banovina, wood was used for dwellings until the middle of the 20th century. At first the timber came in axe-hewn

planks, and later, from the second half of the 19th century, they were hand-sawn. In the Adriatic region, in addition to the initial dry-stone wall, over the course of time, bonding material started to be used. On the whole this was lime mortar, but soil or clay was also used. Dry-stone wall is still in use, and not only in the landscape for structures like beehive huts, boundary walls, sheepfolds, sub-walls, wells but also in village steadings ancillary buildings such as coach houses, sheds, and beehive huts.

For the building of dry-stone walls along the landscape, most in use was rubble obtained by clearing the land or collected in nature, while for building houses, it was extracted in handy quarries. On the whole this is limestone of various components, either soft (malm, tufa, travertine) or hard, and accordingly in various colours, from brownish-yellow to white (from Brač), as well as various forms in nature from slates (Ravni Kotari and Istria) to larger

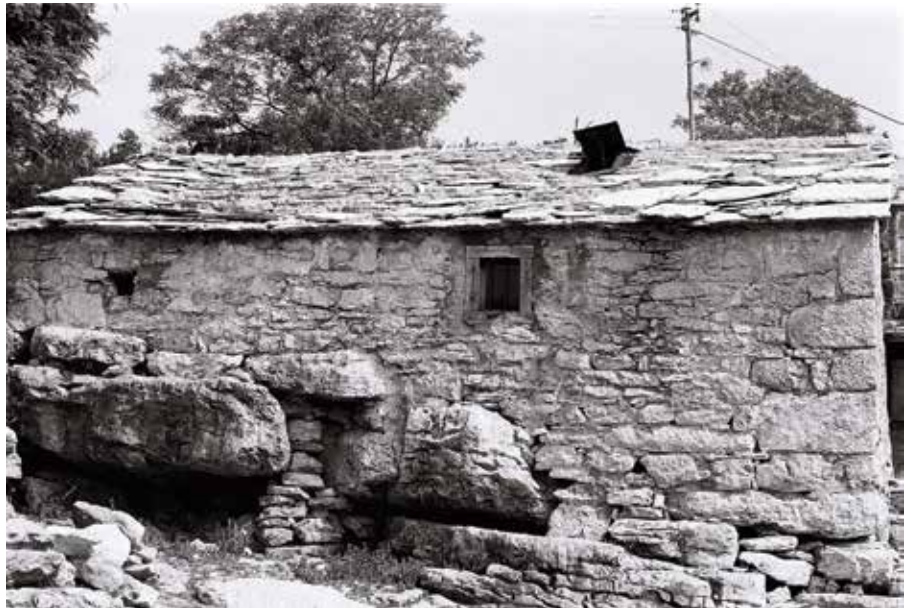
formats. In Istria marl is used (limestone and clay mixed), from lighter to darker brown tones. All of this, that is, the format, the tones, the manner of working, the kind of bond, constitutes the charm of the differences experienced in traditional building.

Material for roofing too was taken directly from nature. Straw, mostly rye straw, then wheat or barley straw must have been the earliest kind of roofing material, and the most widespread in Croatia. As well as straw, rush was used where it was available in nature (water courses and wetlands). Ferns were also used for thatching, which was done in a special way, as described in the chapter about roofing materials. This kind of thatch was used for the roofs of the ancillary buildings; we came across one in the 1980s in the village of Zut in Banovina.

In forested areas wood was also used for roofing, in several ways: perhaps in boards, in shingles... It seems that

roofing with boarding is a more recent phenomenon in the traditional building practice, in the pre-industrial period (Freudenreich, 1973, p. 220). Roofing with boards is the simplest manner. The roof is covered with sawn boards more than a metre in length and about 15 cm wide; they were overlapped on the roof, and the boards were fixed with nails. This kind of roofing soon rotted. A higher quality and more lasting solution was shingle roofing. The essence is in the actual working, i.e. in radial splitting of a log up to a metre long with an axe. With this process for obtaining roofing, by cleavage that is, the surface was stronger (because the fibres of the wood were not cut through as with sawing) and such covering is more expensive (because of the labour involved) but more durable.

In the Adriatic area for roofing it was primarily slates, the most accessible material in nature, that were used. The most accessible, but not omnipresent, which can be said for stone for building walls. There are some areas such as the

coastal area below Mt Velebit, where there is no slate in nature. It used to be impossible to transport building material over any great distance in the past. Where there was no slate in nature, they used other material, such as straw, rush and boards. Even where there was stone in slabs, plant materials were used

depending on local conditions for the roofing of ancillary buildings. In the whole of the Adriatic area, Mediterranean barrel tiles were used quite earlier on, a product of the brick kiln. It was particularly used in the villages along the coast or close to it, because the tiles could be transported by sea.

In inland Croatia tiles appeared relative late in the traditional building practice, in the second half of the 19th century, when the brickworks were founded. At first there was the beavertail tile, and afterwards there were other kinds, pressed roof tiles, for instance. In the second half of the 19th century two new industrial materials came in as roofing material in traditional building, particularly in Gorski Kotar and Lika: sheet metal and fibre cement. It was mainly used for roofs, but also for protecting the walls of wooden houses. It is used in the form of flat square panels, 40 x 40 cm in size.

For the first time in the census for 1910 for the area of Croatia proper, a census was also made of the houses, that is, of the materials of which they were made, and their roofing materials.

NASEOBINSKE STRUKTURE \ SETTLEMENT PATTERNS AND STRUCTURES

Seljak, poljodjelac i stočar, u goloj borbi za opstanak naseljavao je nove krajeve. Pritom je bila bitna gospodarska osnova: plodna zemlja za obradbu, tla pogodna za ispašu, a zatim šuma (drva), voda..., pri čemu je postojao i niz dodatnih i specifičnih čimbenika. U literaturi su klasificirani određeni tipovi ruralnih naseobina. Tako se po nastanku dijele na spontano nastala i planska seoska naselja, a po strukturi na pojedinačna kućanstva, raštrkane (razbijene, razasute) strukture, zbijene strukture, te nizna (ulična, cestovna, ušorena) seoska naselja itd. Čovjek je društveno biće i u njegovoj je prirodi da živi u zajednici, odnosno u susjedstvu s drugim ljudima. No, ipak ima slučajeva kada se radi egzistencije, i to uglavnom radi ispaše, otiskivao

i osnivaio samotno kućište. Kod raštrkanih sela postoje manje naseobinske skupine od nekoliko kućanstava, obično srodničkih skupina, tzv. zaselaka (*komšiluka*). Ovakav tip seoskih naselja prevladava u većini hrvatskih regija, osim u panonskoj. Iako se ne može govoriti o pravilima, poštovana su određena načela. Najvažnija su ona da se gradnjom nikada ne zauzima plodno tlo te da se gradi na prvim suhim slojnicama na prisojnim padinama. Od načela se, naravno, moralo odustajati kada su to diktirali drugi uvjeti. Ilustrativan je primjer Petrova polja (Drniš) koje sredinom presijeca rječica Čikola, dakle prirodna razdjelnica. Da bi se iskoristila ta prirodna osnova – plodno polje u krškom predjelu – čuva se plodno tlo i naselja se osnivaju

na sjevernim obroncima. Nepovoljnost takve lokacije jest smanjena insolacija i izloženost buri, dominantnom hladnom vjetru. Razlika u kvaliteti takvih naselja i onih na suprotnoj strani polja koja su na prisojnoj strani, imaju pogled na dolinu (polje) i zaštićena su od bure, jasno je vidljiva.

Teško je, kako je rečeno, govoriti o nekim pravilima u naseobinskim strukturama. Tomu su pridonijele i diobe obitelji, koje su inače za tradicijsko graditeljstvo pogubne. Neke se građevine dijele među braćom, a neke se nanovo grade. To, načelno, razbija onu prvotnu logiku organizacije obiteljskog nukleusa. I određena pravila koja su se iskristalizirala ovisna su o drugim čimbenicima, pri čemu je npr. reljef najizrazitiji. Tu je svakako običaj (bolje reći nego pravilo)

da se kuće (svakako kamene) grade u nizovima. Kako je svrhovitost u tradicijskome graditeljstvu uvijek primarna, u ovome je slučaju iščitavamo kao štednju na zidu (uštedi se jedan, zabatni) od ukupno četiriju vanjskih zidova, a niz služi i boljoj zaštiti od neugodnog vjetra. Na kosom terenu, gdje je mogućnost neke pravilnije strukture manja, spontanost je izraženija. Na ravnim su terenima određene naseobinske strukture izražajnije. Tako je npr. često izražena struktura „zoninga”, tj. da su u jednom nizu stambene kuće, u drugom *kužine* (kuhinje), u trećemu staje, a ti su nizovi u određenom suodnosu u smislu insolacije, zaštite od vjetra, higijene itd. Ograđenih dvorišta uglavnom nije bilo, osim u pojedinim područjima dalmatinskog zaleđa, Bukovici, Ravnim kotarima, primošten-skom zaleđu... (avlije, dvori...). Različiti su za to razlozi, a u prva dva slučaja svakako je to sigurnost od pljački, napose stoke. Sve je pa i stoka (blago) trebalo biti na okupu, ograđeno visokim kamenim zidom s dračom na vrhu.

Većinu seoskih naselja na obali i otocima čine zbijene strukture, a povod je uglavnom bila nesigurnost koja je prijetila s

mora. Zbijali su se da bi se lakše mogli utvrditi, a time i obraniti. Često su to male aglomeracije s uskim krivudavim uličicama, kojim manjim proširenjem (trgom), a unutarnje je dvorište imalo samo pokoje veće kućanstvo. Štale (staje) bile su izvan naselja.

U panonskom području s dominantno ravničarskim reljefom kao mjesta naseljavanja birala su se po mogućnosti

blaga uzvišenja (grede), često uz rijeke kao sigurna mjesta od poplava. Kada je gospodarska osnova bila važnija, naseljavala su se povremeno i poplavna područja kao što je Posavina (Lonjsko polje), donje Pokuplje. Kuće (drvene) podizale su se na stupovima (stupljanke, sojenice), što je prethodnica (vidjet ćemo poslije) kuće katnice „čardaka”.

Bilo je očito i manjih spontano nastalih nepravilnih aglomeracija, ali su, gotovo po pravilu, seoska naselja nastajala osnivanjem kućišta s jedne ili s obje strana puta (ceste). Prvotno su uglavnom bila linearna, dakle najjednostavnija, zatim složenija, križna (na raskrižjima putova), a, kada je naseobina bila veća, onda je bila složene (pravilnije) strukture. Taj je princip, vidjet ćemo poslije, nakon oslobođenja Slavonije od Turaka početkom 18. st., kada su se sela planski osnivala, i tada prihvaćen uz nova pravila. U panonskim i peripanonskim (izvan Provincijala i Vojne krajine) kao što su npr. Podravina, Međimurje, Moslavina, Turapolje..., dakle na područjima gdje spomenute zakonske regule nisu provođene, imamo također ulična (cestovna, nizna, ušorena...) seoska naselja. Strukture su malo „mekanije”, kućišta su nejednake širine do ulice, kuće obično nisu na samoj uličnoj liniji, nego malo uvučene, a na prostoru između kuće i ulice manji je vrt, odnosno cvjetnjak. Taj se koncept nizanja kuća, odnosno kućišta uz cestu (put), nije mogao provesti na brežuljkastom reljefu, što znači da su ulični, odnosno cestovni (ušoreni) tipovi seoskih naselja primjenjivani u ravnici. Takva su seoska naselja i manja jer je u brdovitim područjima manja i gospodarska osnova. Na području Slavonije uređivala su se već postojeća naselja, a tek je manji broj onih koja su nastala kao potpuno nova „na ledini”. Obično su to kolonizatorska naselja planirana na ortogonalnoj shemi (što je pak imanentno svakom planiranju u prošlosti) kao što su Neudorf (Novo Selo) kod Vinkovaca, Novi Bezdán u Baranji,

Tovarnik, Krndija kod Đakova (koja više ne postoji). Detaljnije će o ovome biti riječi u poglavljima o graditeljstvu pojedinih regija.

.....
The peasant, arable farmer or herdsman, in the struggle to survive, colonised new areas. Essential here was the economic base: fertile soil for ploughing and tilling, soil more suitable for pasturing, then there was the forest (for wood), water... and also a number of additional and specific factors. In the literature, certain types of rural settlements are defined. According to their origin they can be created spontaneously or according to plan, and in terms of structure into hamlet settlements, scattered settlements, compact structures, and linear rural settlements (ribbon developed).

People are social beings, and it is in their nature to live in a community, in the neighbourhood of other people. And yet there are cases when for the sake of making a living or usually because of the grazing people have gone away and founded isolated steadings. In the case of scattered villages there are small settlements of several households, usually kinship groups, in what is called hamlets. This

type of rural settlement prevails in most Croatian regions, particularly in Pannonia. Although it is not possible to speak of rules, there are nevertheless certain principles. The most important are those that a building never occupies fertile soil and that it is the first dry contour lines of the sunny slopes that are occupied. Of course, this principle had to be relinquished where other conditions dictated.

An illustrative example is Petrovo polje (Drniš), which is cut in the centre by the Čikola River, a natural dividing line, that is. To make use of this natural basis – a fertile plain the area of the karst – the fertile soil was preserved and the settlements were set up on the northern slopes. The disadvantages of such a location are that there is reduced insolation and greater exposure to the north-easterly, the dominant cold wind. The difference in the quality of such settlements and those on the other side of the plain on the sun-facing side, in that they have a view onto the valley (i.e. the plain) and are protected from the *bora*, is quite evident.

It is hard, as has been said, to speak of any rules in the settlement structures. Here a major factor was family subdivisions, which are always disastrous for the traditional building. Some buildings will be divided among the siblings, some will be built afresh. This in principle will break up the original logic of organisation of the family nucleus. And certain rules that have crystallised out are dependent on other factors, in which relief, for example, is the most distinct. Certainly this

includes the custom (rather than rule) for houses (certainly for stone) to be built in rows. Since in traditional buildings use-value is always primary, in this case we can see the saving on walls (one gable wall is saved) of the total of four walls to the outside, and the line, or terrace, serves for better protection against an unpleasant wind. On sloping ground, where there is less possibility for more regular structures, spontaneity is more marked. On flat land, certain settlement structures are more pronounced. A zoning structure is sometimes expressed; it in one line there are the residences, in the second line the kitchens, in the third the byres, and these sequences have a certain interrelationship with sunshine, protection from wind, hygiene and so on. On the whole the yards were not enclosed, except in certain areas of the Dalmatian hinterland, in Bukovica, Ravni Kotari, the hinterland of Primošten (with the yards and courts). There are diverse reasons for this; in the first two cases, certainly security was uppermost, above all for the livestock. Everything, including the livestock – the treasure, so called – had to be bundled together, and enclosed with

a high stone wall with thorn on the top. Most of the rural settlements on the coast and the islands are compact in structure, the reason for this being on the whole the danger that threatened from the sea. They huddled together in order to be able the easier to make fortifications, and hence defend themselves. Often these are little agglomerations with narrow winding streets, with small enlargements into piazzas, while only the occasional household had an interior courtyard. The byres or stables were outside the settlement.

In Pannonia with its dominantly flatland relief, they chose if possible some slight eminences (ridges) for the site of their settlement, often alongside the rivers, for they provided protection against floods. When the economic base was more important, they would also occupy sometimes floodplain areas, such as Posavina (Lonjsko polje), lower Pokuplje. The wooden houses would be raised on pillars (stilts), the predecessor of the two-storey *chardak*.

There were clearly also minor spontaneously generated irregular clusters, but almost as a rule they were rural

settlements that were created by the foundation of steadings on one or both sides of the road. Originally they were mainly linear, that is, the most simple form, and then they were more complex, cruciform (at crossroads), and, when the settlement was bigger, then it had a complex and more regular structure. This principle, we shall see below, brought in after the liberation of Slavonia from the Turks at the beginning of the 18th century, when villages were created according to plan, was then accepted with new rules. In Pannonian and peri-Pannonian areas (outside the Provincial and the Military Frontier), such as for example, Podravina, Međimurje, Moslavina and Turopolje, that is, in areas where the legislation already mentioned was not enforced, we also have street (road oriented, linear) village settlements. They had more tractable structures, the steadings did not have the same widths from the street, the houses were not on the street line, but a little recessed, and in the space between house and street there was a small garden or flower bed. This concept of sequencing houses, that is, of steadings along the road or route, could not be carried out in hilly relief, which means that the ribbon-development rural settlements were employed on the plains. The settlements were smaller too, because in the hilly areas, the economic base is smaller.

In the area of Slavonia, already existent settlements were redeveloped, and there were just a small number of those that were greenfield in origin. Usually the colonising settlements were planned according to a perpendicular grid (which was immanent to all planning in the past), such as Neudorf (Novo Selo) by Vinkovci, Novi Bezdán in Baranja, Tovarnik, Krndija by Đakovo (no longer in existence). There will be more to say in detail concerning this in the chapters about the building practices of the individual regions.

KUĆA OD SKLONIŠTA PREKO UTOČIŠTA DO DOMA... \ THE HOUSE FROM SHELTER VIA REFUGE TO THE HOME

Graditeljstvo se smatra jednom od prvih čovjekovih kreativnih djelatnosti. Od pamtivijeka čovjek gradi sebi zaklon. Od zaklona preko utočišta do doma prošla su stoljeća i tisućljeća. Prva čovjekova graditeljska iskustva naizgled se čine nebitnima za hrvatsko tradicijsko graditeljstvo, no ipak ćemo ga ukratko prikazati kako se razvijalo na tlu Europe. Današnje se spoznaje o graditeljskim iskustvima pračovjeka temelje uglavnom na arheološkim istraživanjima. Kako arheološki obuhvaćaju isključivo tragove u tlu, nadgradnje prvih skloništa opredmećivane su crtačkim rekonstrukcijama.

Smatra se da su prva građena skloništa na otvorenome prostoru bile stožaste kolibe od kolja i granja koje su se na tlu učvršćivale zemljom ili kamenjem. Prošla su tisućljeća, a pomaci su bili mali. Prvim se pomakom može smatrati ukopavanje u zemlju u neolitik (oko 10 000 god. pr. Krista), najprije kao poluzemunice, a zatim zemunice. Zemlja zimi daje toplinu, a ljeti svježinu. Nadgrađe nad zemunicom još je uvijek stožasto formirano kolje s granjem. Daljnjim se razvojem smatra koso kolje koje se, umjesto u jednoj točki, sastaje na horizontalnoj gredi (Lepenski vir 7 000 god. pr. Krista), a napose pojava dijela vertikalne stijenke nad tlom, uz napomenu da se od vrha stijenke opet postavljeno koso kolje. Kuća-koliba, pravokutna brvnara s dvostrešnim krovom (pokrivena vjerojatno slamom), na našem je području rekonstruirana na arheološkom nalazištu u Slavoniji (šopotska kultura... oko 5 000 god. pr. Krista). Uporabom brvana, odnosno drvenih greda za formiranje stijenki (zidova) kuće (prakuće), a ta je građa u pravcu, napušta se kružna forma tlocrta ranije nastambe (kolibe).

Na području Sredozemlja, gdje prevladava kamen, ali i na nekim drugim europskim prostorima gdje u prirodi ima kamena (Irska, Škotska...) od doba neolitika poznate su svođene kružne suhozidne građevine (u nas poznate pod imenima: bunja, kažu, čemer, trim...) i takva se tehnika gradnje pa i forma njeguju do naših dana. Naseljavajući se na ovo područje, Hrvati donose iskustvo gradnje u drvu, dakle jednodostorne kuće pačetrovina tlocrta pokrivene dvostrešnim slamnatim krovom. Iz tog su vremena poznata sojenička naselja (osnovana uglavnom radi zaštite), ali nema opipljivih materijalnih dokaza o izgledu tadašnje kuće i sela-naselja.

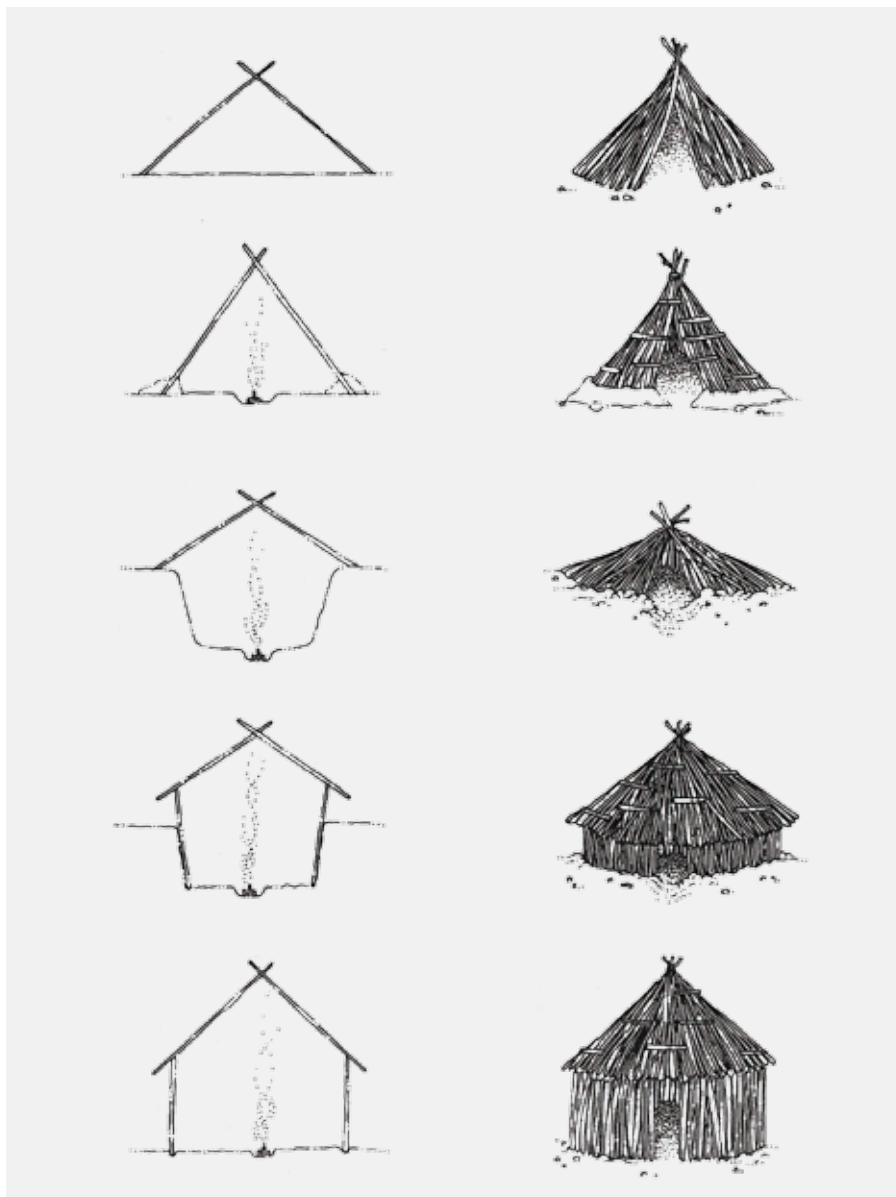
Prve dokumente imamo u putopisima ljudi koji su putovali hrvatskim krajevima i, među ostalim, opisivali ljude, sela i kuće. Među njima svakako su najznačajniji Pavao Rovinjanin koji je sredinom 17. st. putovao Slavonijom i Alberto Fortis koji je sredinom 18. st. putovao

Dalmacijom. Seljačke su kuće tada bile još vrlo skromne.

U 18. st. slijede uspon i tehničko dotjerivanje, a u 19. st. tradicijsko graditeljstvo u svojem tehničkom i oblikovno-estetskom obliku doživljava svoje vrhunce. U tim su stoljećima stvorena djela narodnoga graditeljstva zadivljujućih oblika. Dvadeseto je stoljeće vrijeme dekadencije i sredinom toga stoljeća nestanka. Gradili su ih ili sami seljaci ili poluprofesionalne grupe seljaka – majstora. Ni jedni ni drugi obično nemaju nikakva obrazovanja, a uglavnom su i nepismeni. Naravno da se netko može zapitati kako je to (bilo) moguće.

Svaki čovjek u sebi nosi urođene zakonitosti umjetničkog oblikovanja, a isto tako i doživljava. Kaže se da su imanentne čovjeku, a stekao ih je u dugim stoljećima evolucije. To su ritam, simetrija, proporcija, harmonija, osjet ranoteže, mjerilo. *Ritam* je prisutan, u smjeni dana i noći, smjeni godišnjih doba.

– neprofesionalaca koja je pri stvaranju građevine djelovala svojim zajedničkim svjetonazorom. Time su pridonosili razmjernom ujednačivanju oblika i sporosti promjena (Muraj, 1998. – str. 1.). Seosko je graditeljstvo bilo ishod kreativnog rada (većinom) neprofesionalaca, kolektivnog (empirijski stečenog) znanja i kolektivnog mišljenja određene društvene zajednice (A. Muraj, 1998. – str. 2.). Ono što posebno karakterizira seosku arhitekturu jest njezina funkcionalna i konstruktivna izražajnost koja je čini oblikovno jasnom, čistom i brani od pretjeranog artizma... ona je samo prirodna, neizvještačena bez pretenzija na stvaranje „arhitekture radi arhitekture“, nego arhitekture radi čovjeka i u tome je njezina veličina (Kojić, 1973. str. 13). U njoj nema htijenja prema traženju oblikovnih ili kakvih drugih efekata. Baza za novo predviđanje bila je u onome što je već prethodno postignuto, u konkretnom uzgledu koji je trebao biti popravljen u nedostacima ili izmijenjen u novu kvalitetu. Takva je situacija sprečavala narodne graditelje da brzo evoluiraju, ali je za njih bila čvrst oslonac u realnosti postojeće tehnike, ekonomike i ostvarenih oblika.

Kada govori o tradicijskome graditeljstvu na jadranskom području (na području krasa), A. Freudenberg kaže: „Arhitektonski elementi na krasu sušta su organska stvarnost pa ne sadrži ništa što nije konstruktivno ili funkcionalno motivirano. Svaki je detalj objektu neophodno potreban, svaki je samo logičan posljedak dovitljivosti kojom se primjenjuje ono što pruža priroda – praktično i štedljivo. Ne izrađuje se ništa suvišno, ništa bez čega bi objekt mogao biti. Odstupanje od maksimalne štedljivosti zapaža se samo u težnji za tehničkim usavršavanjem. Prema tome u narodnome graditeljstvu ogoljenog krasa – a isto je i na drugim područjima – zapravo je OGO-LJENA ARHITEKTURA“ ... Svrha je proizvela arhitekturu (Freudenberg, 1962. str. 165.).

Simetrija kao osnovno obilježje ljudskog tijela, simetrija životinjskih tijela.

Proporcija kao odnos jednog elementa prema drugom.

Harmonija kao odnos jednog elementa s obzirom na cjelinu.

Kontrast kao odnos horizontale i vertikale.

Ravnoteža koju je čovjek stjecao u praprimarnim vremenima, kada se osvojio na dvije noge.

Sve navedene zakonitosti čovjek je mogao očitati na građi vlastita tijela te u prirodi koja ga okružuje. U dugim

stoljećima i tisućljećima građenja od skloništa, preko zemunice do kuće s ravnim stijenkama stjecao je graditeljska iskustva. Sve su to predispozicije s kojima je čovjek seljak gradio i pritom ostvario visoke estetske doseg. Bila je to evolucija koja je mirno tekla svojim tijekom sve do kraja 19. st.

Tradicijsko, narodno graditeljstvo ima brojne specifičnosti u usporedbi s oficijelnom (građanskom) arhitekturom. U samome procesu gradnje redovito je sudjelovala veća skupina suseljana

Sve su to djela ljudskih ruku postavljena u raskošni okvir prirode: nenametljivo, skladno i odmjereno, te pobuđuju dojam da su iznikle iz nje same. (Freudenreich, 1973. str. 247.).

Razvojni stupnjevi u narodnome graditeljstvu pojavljuju se istodobno – paralelno. Jedna uz drugu nastaju i primitivnija i dotjeranija obradba, jer njihov slijed nije vremenski ovisan o modi, o zajedničkoj arhitektonskoj ideji ili koncepciji, nego se organski izdvaja iz primitivnijeg u dotjeranije (Freudenreich, 1973. str. 179.). Taj mali (seljački) svijet podizao je sam svoj dom uz suseljansku pomoć, kako je mogao, prema običajima, prema ekonomskim prilikama, građom koju mu je pružala priroda, a prema baštinenom predajnom znanju. Zadržavao je tradicionalne, životom prokušane načine i oblike građenja (Freudenreich, 1973. –str. 240.). Pojedini oblici vrlo dugo odolijevaju promjenama jer su takva društva vrlo tradicionalistička. Tako čvrstu vezu između oblika i kulture u koju su ti oblici uklopljeni objašnjava svjetski poznati antropolog A. Rapoport. Sam model rezultat je suradnje brojnih pojedinaca tijekom nekoliko naraštaja (Rapoport, 1978.)

Danas se može reći da je tradicijsko, narodno graditeljstvo bilo i ekološko graditeljstvo, kao i da je bilo ono što je danas imperativ vremena, graditeljstvo u okvirima održivog razvoja pa su njegove poruke vitalne danas i u budućnosti.

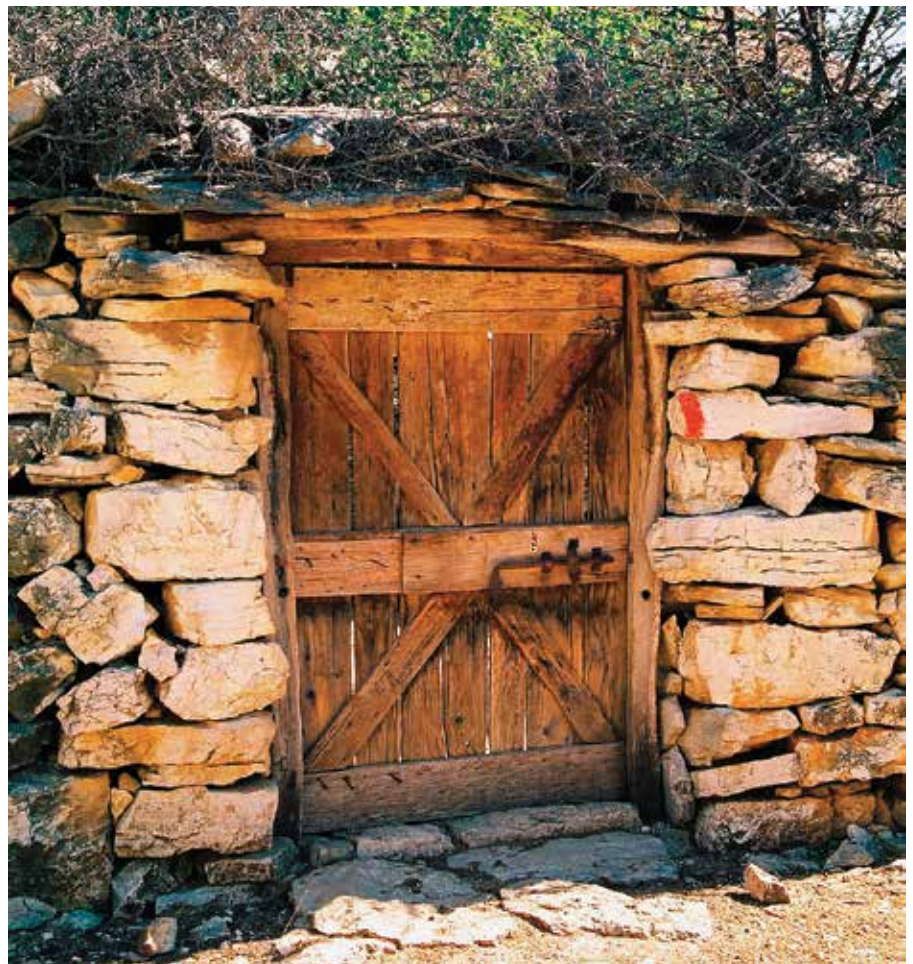
.....
Building is held to be one of man's first creative activities. Since time immemorial, people have built shelters for themselves. From the shelter, via the refuge, to the home, centuries and millennia were needed. The first experiences of humanity in building would seem to be inessential for the Croatian traditional building, and yet we shall briefly review how it developed in Europe. Today, understanding about the building experiences

of prehistoric man is based largely on archaeological research (Pađen: Predarhitektura, 2007). Since in archaeological terms they cover only traces in the ground, the superstructures of such first shelters are materialised through drawn reconstructions.

It is held that the first built shelters in the open were conical huts of stakes and boughs that were fixed in the ground by earth or stone. Millennia passed, with only small progress. The first advance can be considered to be when shelters were sunken into the ground in the Neolithic (about 10,000 BC), first of all as half-dugouts and then as dugouts. The earth provides warmth in winter, cool in summer. The above ground building was still composed of conically placed stakes with boughs.

A further development is considered to have occurred when the stakes met not at a point but at a horizontal beam (Lepenski vir, 7,000 BC), and at length the part of the vertical wall above-ground appeared, with the remark that from the top of the wall diagonal stakes were again placed. This hut or house, a rectangular log-cabin with a gable roof (roofed most likely with straw) has been reconstructed in our area at an archaeological site in Slavonia (Sopot culture, around 5,000 BC). When logs, or wooden beams, were used for the formation of the walls of the house, or ur-house, the circular shape of the ground plan of the earlier dwelling (the hut) was abandoned.

In the Mediterranean area, where stone prevailed, and in some other parts of Europe where stone occurs plentifully

in nature (Ireland and Scotland), familiar from the Neolithic are domed, circular, dry-stone wall buildings (known in this country by a number of names, such as *bunja, kažun...*), such building techniques and forms being cultivated down to our own time.

Settling down in this area, the Croats brought with them the experience of wooden structures, that is, of a single-roomed house with a rectangular ground plan covered with a thatched gable roof. From that time stilt-houses are known (built this way mainly for protection) but there are no tangible material proofs of the appearance of the house or village of the period.

The first documents are found in the travelogues of people who travelled through the Croatian regions and, among other things, described the people, the villages

and the houses. The most important are Paul/Paolo of Rovinj, who in the 17th century travelled through Slavonia, and Alberto Fortis, who went on his journey through Dalmatia in the middle of the 18th century. The rural houses were at that time still extremely modest.

In the 18th century came progress and technical advances, while in the 19th century the traditional building practice reached its peak in an engineering and formal/aesthetic sense. In these centuries works of vernacular building practice of remarkable forms were created. The twentieth century was a time of decadence and, in the middle of it, of disappearance. They were built either by the peasants themselves or by semi-professional bands of peasant craftsmen. Neither group had any education, and on the whole they were unlettered.

Naturally one might wonder how that was possible.

Innate in every person are certain laws of artistic design, and also of experience. These are said to be immanent to mankind, and acquired over centuries of evolution. These concern rhythm, harmony, a sense of equilibrium and scale.

Rhythm is present in the working of the pulse, in the alternations of day and night, the passing of the season.

Symmetry is a basic feature of the human body, of animal bodies.

Proportion is present as the relation of one element to another.

Harmony – the relation of one element to the whole.

Contrast, the relation of horizontal and vertical.

Equilibrium, which man obtained in ancient times when he stood up on two legs.

All these laws could be sensed on the structure of the human body and in the nature surrounding it. In the long centuries and millennia of building, from the basic shelter, via the dugout to the house with straight walls people obtained experience in building. All these are the predisposition with which the peasant built and at the same time created works of aesthetic value. This was evolution that went its peaceful way until the end of the 19th century.

The traditional building of the people has numbers of specific features that contrast it with official or bourgeois architecture. In the actual process of building, a large group of fellow villagers regularly took part – non-professionals, who in the creation of a building worked with their common worldview. Accordingly they contributed to the relative evening-out of forms and the tardiness of change (Muraj, 1998 – p. 1). Village building was the outcome of creative work of mainly amateurs, of a collective and empirically acquired knowledge and the collective thinking of a certain social community (A. Muraj, 1998 – p. 2). What particularly characterised village architecture is its functional and structural expressiveness, which makes it formally clear, pure, defends it from excessive artistic pretensions; it is just natural, unaffected, without pretensions to the creation of architecture for architecture's sake, rather architecture for the sake of man, and it is here that its greatness lies (Kojić, 1973; p. 13). There is no aspiration in it to search for formal or any other kinds of effects. The base for anything new lay in what had been achieved previously, in the concrete appearance that had to be upgraded or have its shortcomings repaired. This situation prevented the vernacular builders from rapidly evolving, but for them it meant a firm base in the reality of the existing engineering, economics and forms created.

When he speaks of the traditional building in the Adriatic area, in the karst, Freudenreich says: "Architectural elements in the karst are pure organic reality and contain nothing that is not structurally or functionally motivated. Every detail is indispensable to the structure, every single one is just a logical consequence of the ingenuity with which what nature offers is applied – practically and economically. Nothing superfluous is created, nothing that the structure could be without. Deviation from maximum economy is observed only in the aspiration for technical improvement. Accordingly, in the people's building on the bare karst – as it is in other areas – there is pared-down architecture.... The purpose has produced the architecture." (Freudenreich 1962, p. 165). All of these works of the human hand have been placed in the lavish framework of nature: unobtrusively, harmoniously and moderately, and give the impression that they have actually sprung from it" (Freudenreich, 1973, p. 247).

The degrees of development of the people's architecture appeared at the same time, in parallel. More rudimentary and more polished forms of workmanship appeared by each other's side, for their

sequence is not temporally dependent on fashion, on some common architectural idea or conception, but organically hives off from the more primitive into the more sophisticated (Freudenreich, 1973 – p. 179). This little rural world put up its houses with the help of the neighbours, however it was able, according to customs and according to economic conditions, with the material given by nature, according to the inherited and handed down knowledge. It kept the traditional forms and manners of building tested by life (Freudenreich, 1973 p. 240). Some forms resisted change a long time, because such societies were extremely conservative. World famed anthropologist Rappaport explains the firm link between form and the culture in which these forms were embedded. The model itself is the result of collaboration among so many individuals during several generations (Rappaport, 1978). Today it can be said that the traditional building of the people was also ecological building, and that it was also what is today an imperative of the times, building in the framework of sustainable development, and its messages are vital today and for the future.

PROSTORNI RAZVOJ TRADICIJSKE KUĆE \ THE SPATIAL DEVELOPMENT OF THE TRADITIONAL HOUSE

HORIZONTALNI RAZVOJ

To je početni, odnosno prvi razvoj tradicijske kuće. Najprije se jednostorna kuća s ognjištem u sredini transponira tako da se ognjište seli na jednu stranu, a na drugu se stranu smješta stoka tek s nekakvom pregradom između njih. Prvi je korak razvoja dvoprostorna kuća, gdje se uz prostor s vatrom (ognjištem) dograđuje soba za spavanje. Takve kuće još zatječemo u Slavoniji i širem panonskom području, a napose na područjima pod utjecajem dinarskoga kulturnog kruga kao što su Banovina, Kordun, Lika... Daljni pomak u horizontalnom razvoju jest troprostorna kuća s kuhinjom u sredini, velikom (družinskom...) sobom do ulice (puta) i manjom sobom (sobicom, kamarom...) s druge strane. Takva je kuća bila optimalna za život u kućnoj zadruzi, u Slavoniji su je zagovarale i vlasti. Moglo bi se čak reći da je troprostorna kuća u širem panonskom području Hrvatske tipična tradicijska kuća. Razvoj je tekao i dalje, na što je utjecala i dioba kućnih zadruga. Jedan je način kuća L-tlocrtnog oblika ili, kako

je narod često naziva, kuća „u ključ“ ili kuća „na lakat“, „na krivac“. Drugi je bio nizanje prostorâ u jednome traktu pod istim krovom dodanih na onu tipičnu troprostornu kuću po dubini dvorišta.

Na jadranskom području horizontalni je razvoj kuće prilično netipičan. Novi se prostori dograđuju uz postojeću kužinu ili se grade odvojene kuće u različitom suodnosu prema kužini (kući s ognjištem).

HORIZONTAL DEVELOPMENT

This is the initial or first development of the traditional house. First of all the single-roomed house with its fireplace in the centre was transposed in such a way that the fireplace was moved to the side, and on the other side the livestock was housed, with just some species of division between them. The first step was the development of the two-roomed house, where along with the room with the hearth, a room for sleeping was added on. Such houses are still to be found in Slavonia and the broader Pannonian area, particularly in areas influenced by the culture of the

Dinarides, such as Banovina, Kordun and Lika... A further step forward in horizontal development was the three-roomed house with the kitchen in the centre, a large (common) room next to the road or way and a small room on the other side. This kind of house was optimal for life in the extended family, and it was promoted by government in Slavonia. It might be said that the three-roomed house in the whole of the Pannonian area in Croatia is the typical traditional house. Development though, went on, because of the subdivisions of the extended families. One of them was the L-shaped ground plan, or as the people often call it, a "key-shaped" house or "an elbow shaped" house. The second was the sequencing of rooms in a single tract under the same roof added to the typical three-roomed house down into the yard. In the Adriatic area, horizontal development of the house was fairly untypical. New spaces were added on next to the existing kitchen or separate houses were built on, with differing relationships to the kitchen (i.e. the house with the fireplace).

VERTIKALNI RAZVOJ

Za vertikalni razvoj tradicijske kuće bilo je nekoliko razloga. U panonskom, uglavnom ravničarskom prostoru i nije bilo vertikalnog razvoja, tradicijska je kuća ostala prizemnica. Kako je riječ o primarno ratarskome kraju, a ratar, poljodjelac je vezan za zemlju, nerado se i u stanovanju odvaja od zemlje – tla, pa neki i to smatraju razlogom što je tradicijska panonska kuća ostala prizemnica. Vertikalni je razvoj imala tradicijska drvena kuća u Posavini, Moslavini i

tradicijom graditeljstvu. Jedan je da se uzdužna os kuće postavi okomito na slojnice terena, a drugi usporedno sa slojnicama. Prvi je zastupljeniji na Banovini, u južnim dijelovima Like, Dalmaciji..., a drugi u Gorskom kotaru, sjevernim dijelovima Like, ali i u Istri itd.

U prvom je slučaju ispod dijela kuće djelomično ukopani kamenom zidani podrum koji je služio u različite svrhe, bilo kao „podrum” bilo kao štala. Takve se kuće u narodu zovu kuće „na ćelicu”. U drugom slučaju, kada je uzdužna os kuće paralelna sa slojnicama terena, poluukopani podrum zidan od kamena često je ispod cijelog tlocrta kuće. I u tom slučaju podrum služi kao spremište ili kao štala. I na ravnijim terenima, tj. tamo gdje reljef to nije generirao, imamo vertikalni razvoj kuće. Motivi su bili različiti. U zbijenim seoskim naseljima (a zbijala su se i radi obrane) logičan je bio vertikalni razvoj kuće kako bi što više obitelji stalo na manju površinu da bi se lakše utvrdili i obranili. U dalmatinskom zaleđu do toga dolazi kasnije, tek u 19. st., ali i drugdje, gdje obrana nije bila glavni motiv, vertikalni razvoj nastaje zbog općeg napretka, ali su tu svakako i potrebe za konobom u sklopu razvoja vinogradarstva. Treba se zatim imati na umu da je katnica (kula) bila i statusni simbol.

VERTICAL DEVELOPMENT

There were several reasons for the traditional house to be developed vertically. In the Pannonian, mainly flatland, space there was no vertical development and the traditional house stayed at the ground floor level. Since this was a primarily arable land, the farmer, the cultivator, was connected to the land, and people were unhappy to have their dwelling separate from the land, the soil, and some thing this is the reason why the traditional Pannonian house never took an upstairs.

Pokuplju, i to zbog poplava koje su bile i po nekoliko puta godišnje sve do regulacija riječnih tokova koje su započele u drugoj polovici 19. st. Očito je da je gospodarska osnova koju su pružale poplavne nizine bila atraktivna pa su ih ljudi naseljavali. Prvotno se drvene kuće podižu na stupovima, sojama (stupljanke, sojenice...). Za stup bi se konopom privezao čamac za slučaj poplave noću. Kada zbog spomenutih regulacija više nije bilo opasnosti od poplava ili su one bile rjeđe, prizemlja tih kuća se oplaćuju (zatvaraju), a prostori u prizemlju služe kao šupe (šute), spremišta za oruđa koje je, u slučaju poplave,

moguće evakuirati. I kada su opasnosti od poplava potpuno iščezle, malokad su prizemni prostori služili za stanovanje. U posljednje vrijeme u dijelu prizemlja tih kuća do ceste (puta) prostorija se uređuje kao stambena kuhinja.

Na cijelom mediteranskom prostoru, kao i u drugim reljefno razvijenim područjima, konfiguracija samoga terena bila je uzrok vertikalnog razvoja. Sama situacija gradnje na kosom terenu nameatala je podzidanje bar ispod jedne polovice tlocrta kuće (prizemlja). Dva su moguća načina postavljanja kuće prema kosini i oba su zastupljena u našem

In the first case, under part of the house there is a partially dug-in cellar built in stone, which was used for various purposes, either as cellar or byre. The people called this a "brow" house. In the second case, when the longitudinal axis of the house is parallel to the lie of the land, the semi-excavated stone-built cellar is often under the whole of the ground plan of the house. In this case, too, the cellar is used as storeroom or as stable.

In flat lands too, even where relief did not generate it, vertical development did take place. There were various motivations. In compact and crowded settlements (people huddled together for the purpose of defence) vertical development of the house was logical so that as many families as possible should fit on as small a space as they could, the more easily to be fortified and defended. In the Dalmatian hinterland, this came later, in the 19th century only, but also in other places, where defence was not the main motivation, vertical development took place as a result of general progress, but here there were also definitely the needs for a cellar as part of the development of viticulture and winemaking. Also needing to be borne in mind is that a house with an upstairs (or a tower) was a status symbol.

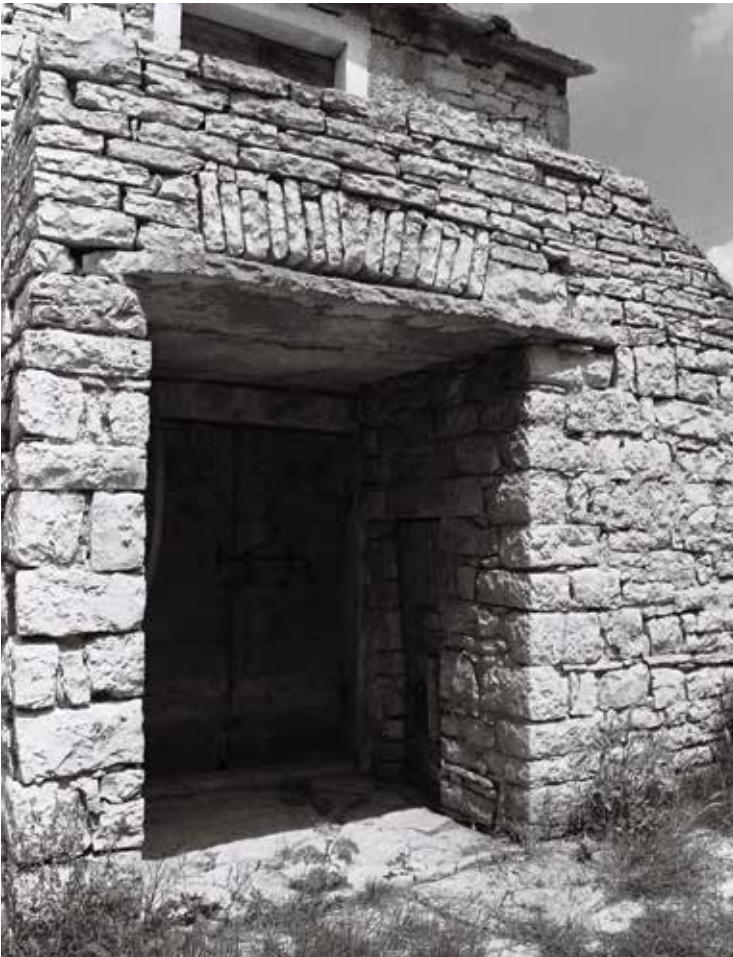
The traditional wooden house in Posavina, Moslavina and Pokuplje however did undergo vertical development, because of the floods that happened up to several times a year, until the reregulation of the watercourses that started in the second half of the 19th century. It is obvious that the economic base afforded by the floodplains must have been attractive enough to make people settle them. At first the wooden houses were built on posts or stilts. A boat would be moored to a post in case of a flood during the night. When because of engineering works to

the rivers there was no longer any great danger of flooding, or fewer chances of it, the ground floor of these houses was panelled or closed, and the spaces in the ground floor were used as sheds, stores for tools that in the event of a flood could be evacuated. Even when the danger of floods had completely gone, seldom was the ground floor room used for dwelling. In recent times in some of the ground floors of these rooms next to the road, the room has been transformed into a kitchen in the dwelling.

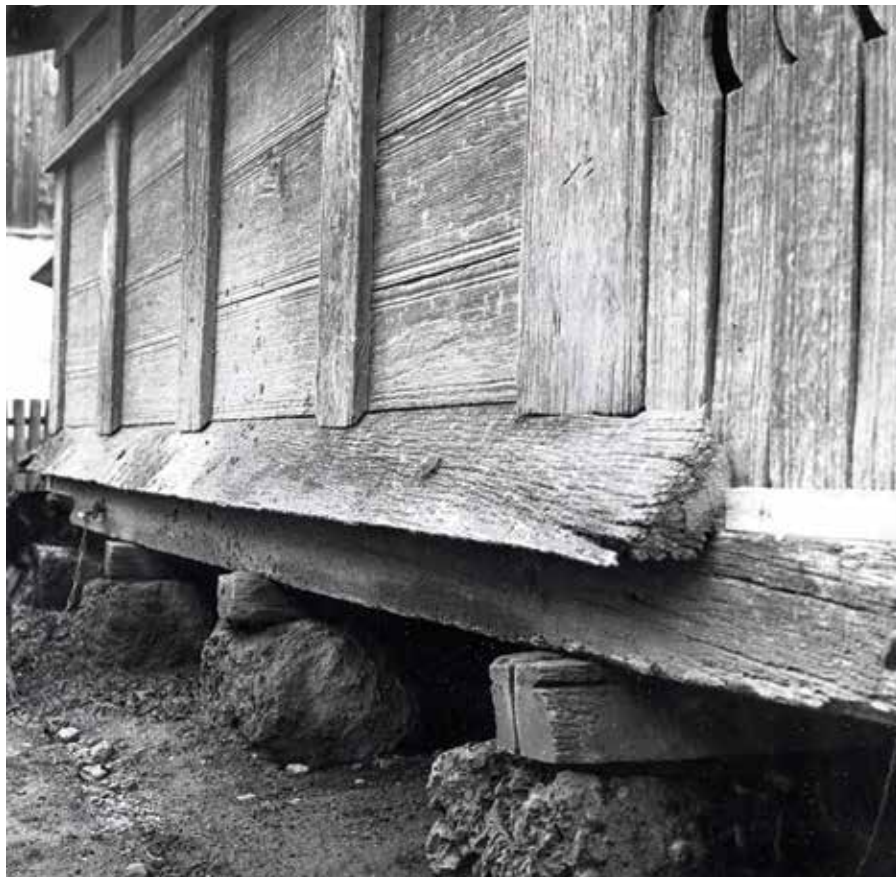
In the whole of the Mediterranean space, as in other areas with variations in the relief, the configuration of the actual land was the cause of vertical development. The actual situation of building on sloping land necessitated building at least under half of the ground floor (the ground floor). There were two possible ways of disposing a house with respect to a slope, and both are represented in traditional popular building. One is to have the longitudinal axis of the house deployed perpendicularly to the contour lines, and the second to have it in parallel with them. This first is more represented in Banovina, the southern parts of Lika and Dalmatia, the other in Gorski Kotar, in the northern parts of Lika, as well as in Istria.

Konstrukcije \ Structures

TEMELJI \ FOUNDATIONS

built upon, in line with the load of the superstructure. The reason for this lies in the technical capacities. Wherever in nature there was stone, the foundation trenches were filled with this material. In the wet Pannonian areas in the tradition of building in wood, where stone did not exist in any very large quantities, the houses were founded on large stones at the corners and under the walls at distances of 2-3 metres. Where there was no stone, the put wooden piles in the ground, oak or chestnut, and later, small brick-built piles. On these piles, whether stone or wood or brick-built, they placed specially dimensioned oak beams which were called *poceki*.

But where in nature there was stone in sufficient quantities, the *poceki* were laid on foundation walls of rubble built dry. In this way damp was prevented from rising to the timber. This was a kind of horizontal damp course.

From the mid-19th century, when fired bricks were much more commonly made and used, the footings and knee walls were often done in this material.

Temelji su, čini se, konstrukcija kojoj se u tradicijskome graditeljstvu pridavala onolika važnost koliko je to iziskivalo tlo na kojem se temeljilo, a u skladu s opterećenjem samoga nadgrađa. Razlog su tomu i same tehničke mogućnosti. Gdje god je u prirodi bilo kamena, temeljne su se jame zasipavale tim materijalom. U vlažnim panonskim krajevima u tradiciji gradnje u drvu, gdje kamena bar u većim količinama nije bilo, kuće su se temeljile na „bapcima“, tj. većim kamenim komadima na uglovima te pod stijenkama na udaljenostima 2 - 3 m. Tamo gdje kamena nije bilo, u zemlju su se postavljali drveni stupovi (u Podravini zvani „trčke“) od hrastovine ili kestena, a poslije i zidani stupići od opeka. Na *bapke*, *trčke* i slične temelje

polagale su se dimenzionirane hrastove grede – *poceki*.

Tamo pak gdje je u prirodi kamena ipak bilo u dostatnim količinama, „*poceki*“ su se polagali na nadtemeljne zidove od lomljenog kamena zidanog „u suho“. Na taj je način sprečavano dizanje zemne vlage do drvene građe. Bila je to svojevrsna horizontalna izolacija.

Od sredine 19. st., kada se znatnije proizvodi i primjenjuje pečena cigla (opeka), temeljne stope i nadozidi izvode se i ovim materijalom.

.....

Foundations are, it seems, the structure to which in traditional building practice as much importance was attached as was required by the ground being

STIJENKE, ZIDOVI \ OUTER AND INNER WALLS

Gradnja drvom bila je dio iskustva Hrvata doseljenih u ove krajeve. Sjekira je do sredine 19. st. bila jedino oruđe kojim je seljak obrađivao drvo. Pritesana brvna (balvani) bila su gradivo kojim su se izvodile stijenske kuće. Uglovi su se spajali preklopima s prepustima. Poboljšanje je bilo izradba planjki tesanjem brvna (u Zagorju i danas planjku zovu „bruna“, od brvna). Pojavom pile (žage) u 19. stoljeću brvna se pile. Svakim tehnološkim poboljšanjem planjke su sve tanje tako da je piljena planjka debela oko 7-10 cm. Planjke se međusobno spajaju okruglim drvenim moždanicima (moždanicima).

Što se tiče uglovnoga spoja planjki, postoje dva načina. Stari spoj „na prepust“ koji se naziva i prosti sijek, hrvatski ugao (vugel), za razliku od novijega (možda iz 19. st.) koji je „na lastin rep“ bez prepusta, a u narodu se naziva i slijepim sijekom pa i njemačkim (nemški vugel) koji je, očito, nastao u novije vrijeme pod utjecajem doseljenika. Kakvi su bili uglovni spojevi, takvi su bili i oni na sudarima unutarnjih i vanjskih (uzdužnih) stijenki.

Planjke su bile različitih duljina, već prema mogućnostima. Kada nije bilo dugačkih stabala, a to je bio najčešći slučaj, stijenka se nastavljala sudaranjem, odnosno vezanjem planjki „na pero“ i u tor u vertikalni stup zvan „poberuh“ koji zapravo „pobire“, odnosno spaja planjke s jedne i s druge strane. Završne planjke „nastanji“ (na vrhu kućnih stijenki – stanja) nekoliko su centimetara deblje od ostalih planjki u koje su se učepljivale stropne grede, a, ako je riječ o prizemnici, onda i krovna konstrukcija (roženice). U slučaju katnice stijenske se nastavljaju na isti način kao i u prizemlju, a završetak opet jačim planjkama u koje se spajaju stropna i krovna konstrukcija.

Stijenke kuća čiju konstrukciju nazivamo kanatnom, (bondruk, *Fachwerk*), čini konstrukcijski sustav, kostur, od drvenih greda, stupova i kosnika. Takav je konstrukcijski sustav u vremenskome slijedu narodnoga graditeljstva mladijer je u upotrebi od vremena kada nestaje drva (hrastovine), odnosno tamo gdje su vlasti zabranjivale upotrebu hrastovine za gradnju kuća (Slavonija). Može se reći da je taj sustav određena zamjena za drvene stijenske od planjki. Na donje temeljne grede učepljuju se vertikalni stupovi, na uglovima obvezno, a između njih na razmaku od 2 do 3 m, na koje se onda učepljuju gornje grede – nastanji. Ugaoni se stupovi radi horizontalne krutosti podupiru kosnicima. Ovakvim

(kanatnim) sustavom građene su prizemnice, a tek rjeđe katnice, i to kat na zidanom prizemlju.

Ispune su kanatne konstrukcije različite: od pletera omazana s obiju strana posebnim pripravkom ilovače, preko tanjih oblica također obostrano omazanih, nepečene cigle (*čerpica*, *prisne cigle*) do pečene cigle (opeke).

Tamo gdje je problem s drvom bio i u količini koja je bila potrebna za kanatnu konstrukciju, poglavito u Baranji, kućne se stijenske izvode od naboja. U daščanu oplatu širine oko 50 cm, po prilici tolike i visine, kako je opisano u poglavlju o materijalima, nabija se smjesa ilovače pomiješana s isjeckanom slamom. Kada se dovoljno osuši, oplata se diže i izvodi

novi sloj. Slojevi vertikalno kao i nadvoji ojačavaju se drvenim oblicama.

Gotovo jednako, samo drugom tehnologijom, izvodili su se zidovi (zidali su se) *prisnom ciglom* (čerpičem). Jednakom ili sličnom smjesom punili su se na tlo položeni kalupi i, kada bi se osušili, zidali bi se vezivnim sredstvom (opet uglavnom vezivom od razmućene ilovače) zidovi kuća. I sa stijenkama od naboja i zidovima od čerpiča građene su isključivo prizemnice. Termička svojstva takvih stijenki, odnosno zidova bila su dobra, ali su bili osjetljivi na vlagu i to im je bila najlošija strana.

Na cijelome jadranskom području, gdje je kamena bilo u izobilju, gradi se kamenom. Kamen za gradnju vadio se u lokalnim kamenolomima (*kavama*). Ispočetka su to bili suhozidi debljine zidova od 50 cm naviše, a sporedne građevine tehnikom suhozida gradile su se do sredine 20. st. Kuće za stanovanje i druge važnije građevine već dugo se grade uz dodatak vezivnih sredstava. Dugo je u upotrebi i vapneni mort. Kako je riječ o vapnencu, u svim je krajevima postojala tradicija pečenja vapna. Pečenjem kamena vapnenca (u japnenicama) dobivalo se živo vapno, od kojeg se gašenjem dobivalo gašeno vapno (klak, kreč), a onda se mješavinom gašenog vapna, pijeska

i vode dobivao potreban pripravak – vapneni mort (malter, malta...). Tamo gdje ljudi nisu mogli doći do vapna, kao vezno sredstvo upotrebljavala se zemlja, uglavnom ilovača, ali i crvenica.

Sam je kameni vez (slog) vanjskog lica različit, što je ovisilo i o kvaliteti kamena, ali i mogućnostima domaćina. Tako imamo zidove od priklesanog kamena manjeg i većeg formata, zidove od klesanaca u slobodnom vezu, te od klesanaca u redovima. Paleta kamenoga sloga mnogo je šira od triju osnovnih koje su spomenute.

Kuće u sjevernom dijelu jadranskog prostora, poglavito u Istri, u vanjštini su uglavnom bile žbukane. I oštija klima i pločasti kamen kakav prevladava u ovome kraju uvjetovao je relativno više sljubnica pa je takvo zide osjetljivije na prodor vlage, što su bili razlozi da su istarske tradicijske kuće u prošlosti bile žbukane. Žbuka je bila isključivo u funkciji zaštite kuća od vlage koju je mogla izazvati kiša nošena vjetrom.

Debljina se kamenih zidova s vremenom smanjivala, od suhozidnih širine do jednoga metra, a zaustavila se na oko 50 cm. Takva je debljina zida, čini se, empirijski ustanovljena kao optimalna u smislu i konstrukcijske stabilnosti i dostatne toplinske izolacije.

Building in wood was part of the experience that the Croats who moved to these areas brought with them. Until the mid-19th century, the axe was the only tool that the peasant used to work wood. The roughly-hewed log or trunk was the material used for the walls of the house. On the whole the logs were joined with notches and overlaps. An improvement was the making of planks by adzing the logs (in Zagorje even today planks are called by a word that recalls "log"). When the saw appeared in the 19th century, the logs would be sawn. With each technological improvement, the logs got thinner and thinner, so that the sawn plank would be about 7 to 10 cm thick. The planks were joined to each other with round wooden dowels. As for the corner joints, there were two ways. The old notched joint, also known as the straight cut, the Croatian corner, unlike the new joint, perhaps from the 19th century, which was a "swallow tail" joint without a notch, was called in the vernacular the blind cut, or the German corner. This clearly was created in more recent times and was influenced by the colonists. The way the corner joints were, so were those at the meetings of the inner and the outer (lengthwise) walls.

Planks were of various lengths, as they came to hand. When there were no long trunks, as was most often the case, the wall would be continued by butt joints or mortise and tenon into a vertical post called a *poberuh* from a verb meaning to bring together or join the planks on one and the other hand. The final planks at the top of the wall (which was called *stanje*) are a few centimetres thicker than the others. The ceiling joists were fitted into them, and if it was a ground floor building only, then the roofing construction. If it were a two-storey house, the walls would continue in the same way as in the ground floor, and the ending would again be of thicker planks into which the

ceiling and roof structures were fitted. The walls of the house that were of timber frame or stud construction consist of a structural system, a skeleton, of wooden beams, posts and struts. In the chronology of building by the people, this kind of structural system is later, because it came into use at the time when wood (oak) was disappearing, or where its use for building purposes was forbidden by the government (i.e. in Slavonia). It can be said that this system was a certain replacement for wooden walls of planks. Vertical posts were fitted into the lower, foundation beam, and obligatorily at the corners, and between them at a distance of 2 to 3 m, into which the top beams were fitted. The corner posts were given horizontal rigidity by supporting struts. This kind of stud wall system was used for building ground floor buildings, only seldom for two-storey structures, and then only for the upper floor on a brick-built ground floor. The nogging would be of various materials: wattle coated on both sides with a special preparation of clay, lengths of thinner round wood also covered on both sides, sun-dried brick and even fired brick.

In places where the problem with wood was in the amount necessary for even for a stud construction, particularly in Baranja, the inner walls would also be made of rammed earth. Into formwork of about 50 cm thick, and about as high as described earlier in the materials chapter, a mixture of clay and chopped straw would be rammed. When it was dry enough, the formwork was raised and a new layer was put on. The strata were reinforced vertically with round wood stakes, as were the lintels.

Almost in the same way, but with a different technology, walls were built in sundried brick. With a similar or identical mixture, moulds placed on the ground were filled, and when they were dried, walls would be built with a bonding material (mainly again clay, diluted). Again, only ground floor buildings would be made with walls of rammed earth or sundried bricks. The thermal characteristics of such walls were good, but they were susceptible to damp, which was their worst feature.

In the whole of the Adriatic area, where there was stone in plenty, it was used for building. Building stone would be taken from the local quarries. At first they were dry-stone walls of at most 50 cm thick, while outhouses were built in dry-stone wall until the middle of the 20th century. Dwelling houses and other more important buildings have long been built with the addition of bonding materials. Lime mortar has been in use a long time. In limestone areas, there is a long tradition of lime burning. By burning lime in kilns, quicklime was obtained, which when quenched would become slaked lime, and then with a mixture of slaked lime, sand and water the necessary preparation – lime mortar – would be obtained. Where people could not get hold of lime, earth was used as a bonding material, mostly clay, but possible also red soil.

The bonding of the stones, i.e. the texture, on the outer face is diverse, depending on the quality of the stone as well as on the capacities of the householder. We have walls of partially dressed stone, large pieces and spalls, walls of ashlars in a random bond, and ashlars in courses. The palette of stone textures however is much wider than the three just mentioned.

Houses in the northern part of the Adriatic areas, particularly in Istria, on the outside were mainly plastered. The harsher climate and the thin-layered rock that prevails in this area meant there had to be more joints, and such a wall is the more sensitive to the penetration of damp, which was the reason for Istrian traditional walls in the past being plastered. The plaster was there only for the purpose of protecting the house from damp, which could result from wind-borne rain.

The thickness of stone walls was reduced over the course of time, from those in dry-stone, which were up to a metre thick, and halted at about 50 cm. Such a thickness of wall, it seems, was empirically established as the optimal in the sense of structural stability and sufficient thermal insulation.

STROPOVI \ CEILINGS

Stropne, odnosno međukatne konstrukcije u tradicijskome graditeljstvu, bez obzira na kraj i građu zidova, čine drveni grednici na kojima je daščana oplata. Drvene grede, bilo pritesane oblice bilo tesane pravokutnog presjeka, postavljane su na razmaku do 1 m. Dimenzije, tj. profil stropnih greda, ovisile su o rasponu.

Ima tu, međutim, jedan element mnogo zanimljiviji od same jednostavne stropne konstrukcije, a to je tram (tetiva, sleme, polavka, polovka, kukača, bardunal...). Riječ je, naime, o stropnoj gredi koja po sredini kuće u uzdužnome smjeru pridržava stropne grede, dakle na sredini njihova raspona. Takve su grede znatnih dimenzija, ali one, osim svoje konstrukcijske uloge, imaju i još neka, iracionalna značenja. Ima li nešto i u činjenici da ta greda uzdužno povezuje kuću tamo dakle gdje je ona najduža (najneuhvatljivija)? Na toj gredi u glavnoj kućnoj prostoriji (hiži, velikoj sobi...), bilo da je to u prizemlju ako je riječ o prizemnici bilo na katu ako je riječ o katnici, obično su urezbareni godina gradnje, ime kućevlasnika, nekakav (majstorski) znak... Na toj se gredi drži pokoja knjiga, molitvenik, drže se kućni dokumenti pa čak i novac (po onoj da je najsigurniji tamo gdje je svima na oku). Čelo grede, koje kod drvenih kuća redovito izlazi izvan pročelja (radi preklopa), profilirano je i rezbareno.

.....

The ceilings, or structures between the storeys in traditional building, irrespective of the ending and structure of the walls, consist of wooden joists with boarding over. The wooden joists, whether roughly hewn round wood or regularly hewn with rectangular sections, were placed at a distance of up

to 1 metre. How thick the cross sections were depended on the span involved. However, there is here one element much more interesting than the simple ceiling construction, and that is what is called the "tram" and many other vernacular names as well. This is a ceiling joist that goes lengthwise along the centre of the house and holds up the ceiling joists, in the centre of their spans. These were beams of considerable dimensions but apart from their roles in the structure, they also had certain irrational meanings. Is it perhaps to do with the fact that it joins the house together where it is longest, least graspable? On this beam in the main room of the house (the big room), whether in the ground floor or whether upstairs, usually the year of the building of the house, the name of the owner, and some kind of craftsman's sign were carved. Some books were kept on the beam, perhaps a prayer book, household documents, even money (on the principle that it was safest where it was in everyone's eye). The end of the beam, which in wooden houses regularly went on beyond the facade (because of the overlaps) was shaped and carved.

KROVIŠTA \ ROOF CONSTRUCTIONS

U konstrukcijskome smislu krovne su konstrukcije u tradicijskome graditeljstvu vrlo jednostavne. Riječ je uglavnom o roženičkim drvenim krovištima, a pri malo većim rasponima (od 4 do 5 m) roženički je trokut ukrućen pajantom (razuporom). Malokad su se kod većih građevina (čehšće, gospodarske, štale, štagljevi...) gradile složenije konstrukcije uglavnom sustava „stolice“. Za roženice (*rogovi, prlji, čabruni*) najčešće su se rabile oblike koje su se u sljemenu sudarale na dasci, čime su bile ukrućivane. Letvanje se izvodilo uglavnom tesanim letvama, ali i oblicama ili pak raspolovljenim oblicama (jasen). Postoje područja kao što su Bukovica i Ravni kotari, gdje se krovišta nisu letvala. Ovdje se u prirodi nalaze kamene ploče dosta velikih dimenzija, a zbog težine pokrova roženice (*prlji*) morale su biti na relativno malom razmaku (oko 40 cm). Svaka je ploča prekrivala 2-3 roženice, a u tom slučaju letvanje nije bilo potrebno.

Sami oblici krovova ovisili su o klimi i vrsti pokrova. O klimi i vrsti pokrova osobito su ovisili nagibi krovnih ploha. Biljni pokrovi, tj. daska (šindra), slama, trstika osjetljivi su na močenje pa su

„tražili“ strme krovne plohe kako bi kiša i otopljeni snijeg što prije otjecali. Druge vrste pokrova kao što su kamene ploče, crijep, kupa manje su osjetljivi na močenje pa su i krovovi pod takvim pokrovima bili blažih nagiba.

U tradicijskome graditeljstvu malokad nalazimo jednostrešne krovove. Bili su uglavnom na manjim i pomoćnim

zgradicama. Dvostrešno je krovište najčešći oblik. Gotovo je isključivo u cijeloj panonskoj i jadranskoj zoni. U središnjoj Hrvatskoj u tradiciji pokrova od slame i daske (šindre) krovišta su strmija s poluskošenjima i skošenjima. Krovovi s pokrovom od biljnih materijala bili su osjetljivi na rubovima. Obično se ukošavaju one plohe koje su na strani dominantnih

KROV KUĆA SA ŠIROKIM ZABATOM
(Kvarner)

vjetrova, a ono prednje izvodi se s poluskošenjima. Ove kombinacije daju krovovima gotovo skulpturalne forme.

.....
From the point of view of structure, the roofing structures in traditional building were very simple. These are on the whole of wooden rafters, of slightly longer spans (of 4 to 5 metres), the triangle of rafters being braced with a collar-tie. Only sometimes in large buildings – more often in outhouses, such as barns and byres – were more complex constructions built, on the whole trusses. For rafters, round wood was most often used, meeting at the ridge pole on a board that braced them. Lathing was done on the whole with hewn laths, but also sometimes in round wood or halved poles (in ash). There are regions such as Bukovica and Ravni Kotari where the roofs were not lathed. Here in nature stone slabs of fairly large dimensions were found in nature, and because of the weight of the roofing, the rafters had to be at rather small distances from each other (about 40 cm). Every slab covered 2 to 3 rafters, and in this case, no lathing was required.

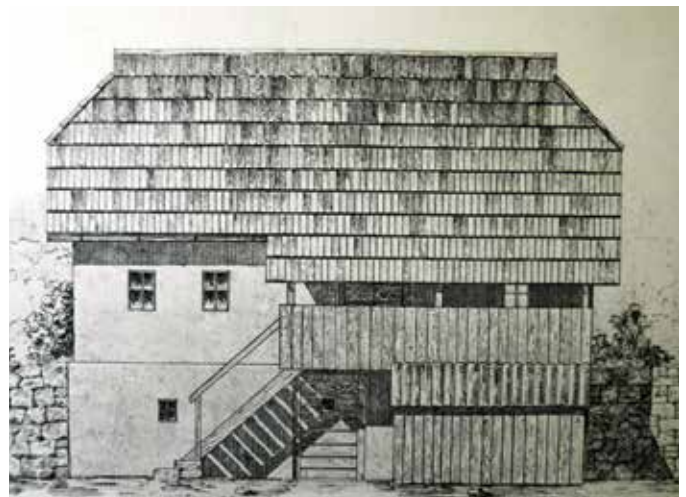
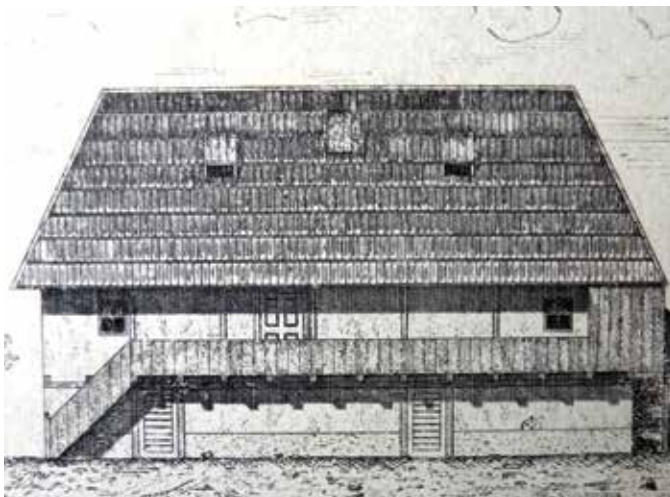
The actual shapes of the roofs depended on the climate and the kind of roofing material, particularly the pitch. Vegetable covering, i.e. shingles, straw or rush thatch are more susceptible to

getting wet, and naturally sought to have steep pitches, so that rain and melted snow should run off as fast as possible. Other kinds of roofing, such as stone slabs, slates, tiles and barrel tiles are less susceptible to wetting and slopes with such kinds of roofing can have gentler pitches.

In traditional buildings we seldom find shed roofs. They were in fact usually only on smaller and auxiliary little buildings. The gable roof is the most common

form. It is almost the rule in the whole of the Pannonian and in the Adriatic zone. In central Croatia, in the tradition of roofing with thatch and shingles, the roofs were steeper and sometimes hipped or half-hipped. Thatched or shingled roofs were more sensitive at the edges. Usually those surfaces facing the dominant winds would be hipped, and those in the front were done with half-hipping. These combinations give the roofs forms that are almost sculptural.

Graditeljski elementi tradicijske kuće \ Building elements of the traditional house

OGNJIŠTA, PEĆI... \ FIREPLACES, STOVES...

Ognjište (komin), vatra, dim, dimnjak ... možda je manje graditeljski element, ali po značenju svakako važan dio kuće. I vatra i dim gotovo da su sinonimi za kuću, dom. Prije doma i kuće, dok je nastamba bilo sklonište, ognjište, odnosno vatra, bili su po sredini toga prostora. Od drevnih vremena pa sve do 17. st. seljačka je kuća najčešće jednodoprostorna, a ognjište je bilo na sredini. Ognjište, odnosno vatra, bili su (i ostali) središte okupljanja, središte života, simbol obitelji. U kasnijem razvoju, kada kuća više nije jednodoprostorna, prostorija s vatrom (kuhinja, kužina) ostaje glavna kućna prostorija. Ognjište se primiče jednom zidu. U većini hrvatskih krajeva za tu prostoriju s vatrom ostaje i dalje naziv „kuća“.

Vatra je imala snažno simbolično, gotovo sakralno značenje. Utjelovljivala je obitelj, gostoljubivost, sam život (Sarti, 2006. str.-111). U mnogim jezicima ognjište, odnosno vatra, metonimijski je značilo obitelj, jer se kućanstvo moglo definirati kao ognjište. U mnogim hrvatskim krajevima dim je pak bio sinonim obitelji, kuće, doma. Uz toplinu vatra daje i svjetlost. A svjetlosti je trebalo jer, da bi se sačuvala toplina, prozori (odnosno mali prozorčići) i vrata trebali su biti zatvoreni. Kuhinje (kužine, vatrenice) bile su zamljene, crne, tamne prostorije. Dim se slobodno dizao u potkrovlje, a odatle na različite načine kroz manje otvore u atmosferu. Kod kuća pokrivenih slamom

postojala je latentna opasnost da iskre s ognjišta zapale krovinu. Stoga se nad ognjištem grade (uglavnom od pletera omazana zemljom) kube (*kubače, kobače*) o koje bi se potencijalno opasna iskra (*žiga*) ugasila. Dim bi i u tom slučaju odlazio u potkrovlje, impregnirao bi (katranizirao) pokrov od slame i tako ga činio otpornijim, a kroz manje oduške na zabatima kuća odlazio bi u atmosferu.

U razvijenijim tipovima prizemnica kuhinja s ognjištem (kuća) središnja je prostorija. Ognjište je obično u kutu, a ako je riječ o drvenim kućama, drvene se planjke zbog sigurnosti od požara, uz ognjište, ako je u prirodi bilo bar toliko kamena, obzidavaju kamenom. Situacija se mijenja kod vertikalnog razvoja kuće.

U jadranskoj zoni, napose u Dalmaciji, uz kuću katnicu gradi se (dograđuje) kužina (vatrenica). U zbijenim ruralnim aglomeracijama koje su bile takve ili zbog sigurnosti ili reljefnih uvjeta, gdje mjesta nije bilo za kužine, vatrenica s ognjištem bila je na vrhu kuće (šufitu), a sve zato da dim s ponekim otvorom na krovu može izlaziti u atmosferu. Veliki nedostatak takve dispozicije kužine jest u tome što je ona, kao glavna kućna prostorija, stubama bila udaljena od tla, tj. dvorišta, važnoga prostora seljačke svakodnevice. U Istri, na kvarnerskim otocima, a napose u Kastavštini, nađeno je rješenje kojim je ispravljen nedostatak kužine na *šufitu*. Naime, uz kuhinju koja je u prizemlju kuće katnice, obično je uz zabatni zid

dograđeno ognjište, „ognjišće“, polukružna ili pačetvorinasta tlocrta, tzv. tornica ili kapela (jer asociira na crkvenu apsidu), katkad manje, kadšto veće tlocrtnne veličine. Uglavnom je nadsvođena s dimnjakom po sredini. Slično tomu, ali tipološki različito bez međusobne povezanosti je tzv. kominata ili kuminata u Konavlima. To je uglavnom slobodnostojeća kamena građevina kužina (ne samo ognjište) koja je nadsvođena, a njezin svod prelazi u monumentalni dimnjak, svojevrsni dimnjački krešendo. Sve se to može smatrati „preddimnjačkom“ fazom u tradicijskome graditeljstvu. Dimnjak s napom iznad ognjišta koji prolazi mimo krova i završava slikovitom dimnjačkom glavom najprije se pojavljuje na sjevernojadranskim otocima i u Istri, čini se, ne prije 19. st., a zatim južno na jadranskoj obali i otocima. U dalmatinskom zaleđu dimnjak nikada nije „zaživio“. Dokraja je ostalo ognjište (komin) s kojeg se dim slobodno dizao i kroz manje otvore na krovu izlazio u atmosferu. Što se visine ognjišta tiče, ono se kreće od nule (u razini poda) pa do radne visine od 50 do 60 cm. Teoretičari koji se bave

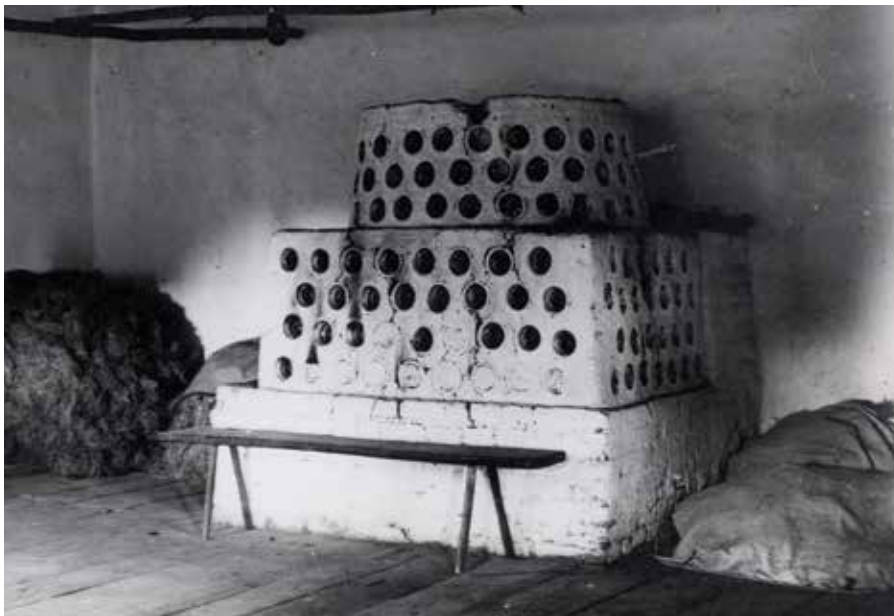
ovom temom kažu da se po visini ognjišta može procijeniti ostvareni civilizacijski doseg tradicijskog života pojedinoga kraja. Naime, na turbulentnim prostorima Like i dalmatinskog zaleđa, gdje, jednostavno, nije bilo vremena za mirni razvoj ognjište je bilo na razini poda. Da bi se olakšao rad domaćice oko kuhanja, težilo se podizanju ognjišta. Došlo se i (što bi se reklo) do radne visine od 60-ak cm, a u najboljim izvedbama i još s polukružnim udupkom kako bi se domaćica bolje mogla približiti vatri.

Ognjište s napom i dimnjakom (kamin) bitan je civilizacijski napredak. Zidovi kuhinje više nisu crni, ništa više nije onako kako je bilo. Ne vrijedi više ona poslovice: „Tko se dima ne nadimi, taj se vatre ne nagrije.“ Međutim, činjenica je da se čak veći dio topline u dimnjaku gubi. Vatra još uvijek rasvjetljuje lica ukućana, odnosno onih koji su okupljeni uz vatru, otvaraju se i neke nove duhovne relacije. *Maglovito ognjište sa svojom crnom kapom (napom) bilo je svojevrsan zvjezdani kanal koji je dovodio u vezu interieur s dalekim beskrajem neba,* napisao je neki autor (prema Sarti, 111.). Zidana sobna peć bila je još jedan civilizacijski pomak. Ima ložište u kuhinji, a grije

i sobu. U hrvatskome tradicijskome graditeljstvu grade se u kontinentalnim krajevima već od 18. st. Različitih su oblika, od kvadratičnih do čunjastih (Baranja). U stijenke peći ugrađuju se glineni lončići (petnjaci) kako bi površina za isijavanje topline bila što veća. Ispočetka su bez dimnjaka pa se dim vraćao na otvor za loženje (zjalo) u kuhinju, po čemu se i zvala „crna kuhinja“. Poslije (u 19. st.) takve zidane peći dobivaju dimnjake, bilo da se dim odvodio u potkrovlje bilo vertikalnim dimnjačkim kanalom (kroz krov) u atmosferu, pa čak i kada je krov bio pokriven slamom.

Peć je u tehničkome smislu bila civilizacijski napredak. Bolje se iskorištavala energija, a soba je bila bez dima. Čini se da je svaki tehnički napredak uskraćivao neke duhovne oduške. „Kakve li razlike između peći i kamina“, komentira Sebastien Mercier 1788. godine, „Pogled na peć gasi moju maštu, rastužuje me i čini me melankoličnim: draža mi je oštra studen od te blijede, mlake, nevidljive topline; volim gledati vatru, ona oživljava moju maštu.“ *Zapravo su peć i kamin upućivali na dvije različite kulture, na dva različita odnosa prema vatri, toplini i svjetlosti (vatra iz peći ne osvjetljava)...* (prema Sarti, 112.).

Peć koja je služila za pripremu hrane i grijanje sobe imala je nedostatak u toplijem dijelu godine zbog suvišnog zagrijavanja sobe. Otuda je očito potekla potreba za gradnju krušnih peći i ljetnih kuhinja izvan kuće na dvorištu (*kuvarne, kuvačnice...*). U manjem opsegu krušne peći kao samostojeće male građevine grade se gotovo na cijelome jadranskom području bilo kao obiteljske bilo kao zajedničko vlasništvo nekoliko srodničkih obitelji. Tako je npr. na otoku Visu učestali tip peći gdje je uz manju kužinu s ognjištem ili pak uz štalicu dograđena krušna peć s ložištem iz kuhine. U jadranskoj zoni (najčešće na sjevernojadranskim otocima) gradile su se krušne peći na razini prvoga kata kao izbočci na konzolama, a ložile su se iz kuhinjskoga prostora.

Potkraj 19., a u siromašnijim krajevima tek u drugoj polovici 20. st. pojavljuje se metalni štednjak (*šparhet*). I sam mu naziv kaže da štedi (špara) drva. Na jadranskom području ognjište se često zadržava, pa se čak, i kada se gradi nova kuća, dograđuje kužina s ognjištem. I na prostorima tradicije niskog ognjišta ono se sada podiže. Očito je da takva potreba za ognjištem ne proizlazi samo iz

funkcionalne namjene nego i iz duhovnih sfera, kada znamo što su vatra i ognjište ljudima značili u prošlosti.

Na ognjištu su se, naime, obavljale obredne radnje, primjerice u božićnim običajima polaganje panja-badnjaka koji se nije gasio od Badnje večeri do Sv. tri kralja. Ognjište se smatralo prebivalištem predaka. Mladenka na odlasku iz roditeljske kuće ljubi ognjište, a isto tako ona ga je i u novome domu morala triput obići. Porođaj (rađanje) uz ognjište, pri čemu se žena drži za komaštre (verige), bio je važan magijski obrambeni mehanizam. Novorođeno se dijete prvi put kupalo kraj ognjišta, a pri prvom posjetu novorođenčetu posjetitelji su morali ugrijati ruke na vatri s ognjišta. Uz ognjište se isповijedalo i, naposljetku, i umiralo (Randić, 2011.).

.....

Hearth, fireplace, fire, smoke, chimney... perhaps it is less of a building element, but in its meaning certainly an important part of the house. Both fire and smoke are metonyms for the house, the home. Before the house and the home, while the dwelling was just a shelter, the fireplace and fire were in the centre of the space. Since ancient times, and until the 17th century,

the peasant house was mostly composed of a single space with the hearth in the centre. The hearth, the fire, was the gathering place, the centre of life and symbol of the family. In the later development, when the house was no longer but a single space, the room with the fire – the kitchen – still remained the main room in the house. The fireplace approached closer to a single wall. In most of the areas of Croatia, the room with the fire still has the name of “the house”.

The fire had a powerful, symbolic and even almost religious meaning. It embodied family, hospitality, life itself (Sarti, 2006, p. 111). In many languages the hearth or the fireplace metonymically stands for the family, for the household could be defined as hearth. In many Croatian lands smoke was synonym for family, house and home. As well as warmth, fire gives light. And light is needed, for in order to preserve heat, the windows (the little windows) and doors had to be kept closed.

The kitchens were smoked-up, black, dark spaces. The smoke rose feely into the attic space, and thence in various ways through small apertures into the atmosphere. There was always a danger of thatched roofs taking fire from sparks. Thus over the fire, canopies would be hung, made of wattle with clay daub, to catch potentially dangerous sparks and allow them to be extinguished. In this case the smoke would enter the thatch, impregnating it with the tars, and making it more resistant, and through little vents in the gables, would go off into the air.

In more developed types of single-storey houses the kitchen with the fireplace was the central room. The fire was usually in the corner, and if it was to do with wooden houses, the wooden planks, for safety from fire, would be lined with stone, if there was enough stone available in nature. The situation was changed with the vertical development of the house. In the Adriatic region, particularly in Dalmatia, alongside

the two-storey house, a fireplace house or outside kitchen would be built. In compact rural agglomerations, which were like that for reasons of security from attack or because of the relief, where there was no place for a kitchen – *kužina* – the fireplace with hearth was at the top of the house, all so that the smoke could get out into the atmosphere through some vent or other. A big drawback in this kind of disposition of the kitchen was that as the main room in the house, it was distanced by the stairs away from the courtyard, the ground, the important space of the peasant everyday life.

In Istria, in the Kvarner islands, and particularly around Kastav, a solution was found to correct the drawbacks of the kitchen under the roof – on the soffit as it was called. A fireplace or hearth of a semi-circular or rectangular shape, a so-called turret or chapel as it was called, for it suggested the apse of a church, would be built on alongside the kitchen that tended in two-storey buildings to be on the ground floor. This would have sometimes smaller and sometimes larger ground plans. On the whole it was vaulted with a chimney in the centre. Similar although typologically

different and without any interconnection is the *kominata* in Konavle. This is on the whole a free-standing stone building of the kitchen, *kužina*, vaulted over, the vault being transformed into a monumental chimney, a crescendo of a chimney.

All this can be considered the pre-chimney phase in traditional building. The chimney with hood over the fireplace that went out past the roof and ended up with a picturesque chimney top first of all appeared in the northern Adriatic islands and in Istria, it would seem not before the 19th century, and then in the south, in the Adriatic coast and islands. In the Dalmatian hinterland, the chimney never really came to life. Until the end the fireplace or hearth remained, from which the smoke rose freely and went out into the air via small openings in the roof.

As for the height of the fireplace, it started from zero, i.e. floor level, up to a working height of 50 to 60 cm. Theorists who deal with this topic say that the progress of civilisation in the traditional life of a given region can be estimated from the height of the hearth. In the turbulent area of Lika and the Dalmatian hinterland where, simply, there was no time for peaceful development, the fireplace was at floor level. To

make the work of the housewife cooking easier, there was a tendency to raise the level of the hearth. A working height, as one might say, of about 60 or so cm would be attained, and in the best versions with a semicircular concavity in the front to allow the goodwife to approach the fire. A fireplace with hood and chimney was an essential advance in civilisation. The walls of the kitchen would no longer be black, and nothing was any longer the same. No longer held the saying – *If you don't get smoked with smoke, you won't be warm from the fire*. However, the fact was that a good part of the warmth got lost in the chimney. The fire still lit up the faces of the household members, those who were gathered around the fireplace, and some new spiritual relationships were opened up. "The foggy fireplace with its black hood was a kind of channel to the stars that connected up the interior with the distant infinity of the sky", wrote one author (after Sarti, 111).

The built stove in the room was one more advance in civilisation. It had a firebox in the kitchen, and warmed up the room as well. In Croatian traditional building, they were built in continental areas from the 18th century. They had various shapes,

summer (outside) kitchens in the courtyard. In a smaller extent the bread oven, as free-standing small building, was built in almost the whole of the Adriatic area, whether it was a family or the communal property of some families related by kinship. On the island of Vis, for example, the common type of stove where alongside a smaller kitchen with fireplace or perhaps alongside the byre, a bread oven would be built with a stokehole from the kitchen. In the Adriatic zone, and most commonly on the northern islands, they built bread ovens at first floor level, as protuberances supported on brackets or consoles, and the stoking was from the kitchen space. Towards the end of the 19th century, and in poorer regions only in the middle of the 20th century, the metal kitchen range appeared, the *šparhet*, which, as the name suggests, was to be *sparing* with fuel. In the Adriatic area the fireplace was often retained, and even when a new house was built, a kitchen would be built on with fireplace. In the areas of the traditionally low hearth, it was now raised. It was clear that the need for a hearth did not derive only from functional needs, but also spiritual, for we know what the fire and the hearth meant to people in the past.

Various ritual observances were carried out on the hearth, for example, in the Christmas customs, the placing of the stump or Christmas Eve log that did not go out until Twelfth night. The fireplace was the abode of the forebears. On leaving her parents' house, the bride would kiss the hearth, and in her new house she had make three circuits of it. Birth or delivery took place alongside the hearth, the woman holding on to the kitchen tripod, was an important magical defence mechanism. The new born child was first bathed by the hearth, and on the first visit to the new-born infant, the visitors had to warm their hands at the hearth. By the hearth, prayers were said, and, ultimately, people died. (Randić, 2011)

square to conical (Baranja). Into the walls of the stove, little wooden pots would be built, to make the radiant surface the greater. At first they had no chimneys and the smoke came back at the firebox opening into the kitchen, from which it was called the black kitchen. Then, in the 19th century, such built stoves acquired chimneys, taking the smoke either into the attic or through a vertical chimney passage, through the roof, into the outside air, even if the roof was thatched.

In a technical sense, the stove was an advance in civilisation. It was more energy-efficient, and the room had no smoke in it. It seems though that every advance in technology puts an end to some spiritual outlets. "What a different

between a stove and an open hearth," commented Sebastien Mercier in 1788. "A look at the stove quenches my imagination, saddens me and makes me melancholy; I would rather have the sharp cold than this pale, tepid, invisible warmth; I like looking at the fire, it enlivens my fancy." In fact, the stove and the open fireplace suggest two different cultures, two different relations to the fire, to warmth and life (stove fire does not give light) (after Sarti, p. 112)

The stove that served for the preparation of food and heating the room had drawbacks in the warmer part of the year, since it would heat up the room too much. Hence, clearly, derived the need for the building of bread ovens and

DIMNJACI, (fumari, badže) \ CHIMNEYS

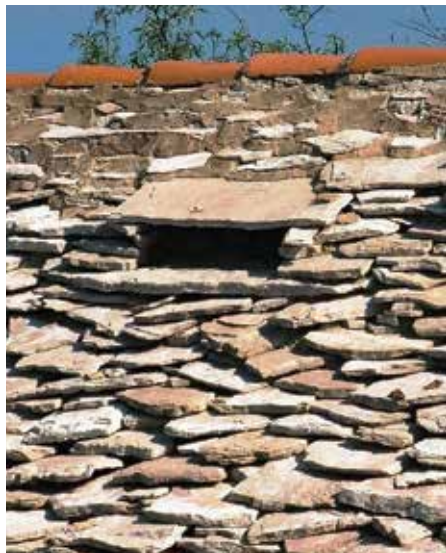
Vatra, dim, dimnjak povezani su baš kako ih povezuje ona narodna uzrečica „Gdje ima vatre, tu ima i dima”. Još uvijek je na dječjim crtežima kuće dominantan motiv – dimnjak s dimom. Razvojno gledajući, u tradicijskome graditeljstvu dimnjak kao graditeljski element mlađa je pojava. Najprimitivniji odvod dima bio je na jadranskom području na krovovima kužina pokrivenima kamenim pločama tek odignuta jedna veća kamena ploča (vidalica). Na ličkim kućama pokrivenima šindrom izvođena je *badža* (*bažva*), dio krovne plohe otklopan oko središnje osi. U daljnjem razvoju na sljemenima kužina pokrivenih kamenim pločama pojavljuju se dimnjačke glave, katkad jednostavne, a kadšto vrlo raskošne. U Slavoniji su potkraj 19. st. zabilježeni raskošni dimnjaci izvedeni u drvu na kućama pokrivenima šindrom. Očito da je riječ o ostacima drvenih slavonskih kuća iz razdoblja prije zabrane gradnje kuća drvom (hrastovinom).

Na jadranskome području, u Istri, na otocima i obali, postoje raskošno oblikovani dimnjaci. U toj se raskoši posebno ističu oni na Lastovu. Freudenreich, ukrašavanja, a napose dimnjaka, smatra nelogičnim i nepri-mjerenim narodnom graditeljstvu u kojem su bitne odrednice skromnost i minimalizam. Dimnjaci su se ukrašavali, što, zasigurno, ima veze s dimom, vatrom, ognjištem i svim konotacijama tih elemenata. „Jedna od prepoznatljivih arhitektonskih karakteristika tih kuća su dimnjaci, raznoliko izvedenih kruništa, čime su posebno pridonosili slikovitosti ukupnog izgleda naselja. U njihovoj je izvedbi, međutim, sadržano lokalno znanje o smjerovima vjetrova, jer je bilo osobito važno *glavu fumara* postaviti tako da zapriječi vraćanje dima na ognjište” (Muraj, 1998. – str. 30).

.....
Fire, smoke and chimney are connected just as they are in the saying where there's

smoke there's fire. In children's drawings of houses, a chimney with smoke curling out of it is still a dominant motif. Looking at things development wise, in traditional building, however, a chimney makes a modern appearance as a building element. The most rudimentary outlet for smoke was in the Adriatic region, on the roofs of the kitchens that were covered in stone slabs, just one rather large slab that would be raised. In Lika houses covered with shingles a part of the roof surface called a *badzva* would open around its central axis. In the further development on the ridges of the kitchens covered with stone slabs, chimney tops appeared, sometimes simple, sometimes very lavish. At the end of the 19th century there were lavish chimneys done in wood on houses covered with shingles. Clearly this was a matter of a residual memory of wooden Slavonian houses from the period before the building of houses in oak was forbidden.

In the Adriatic area, in Istria, on the islands and along the coast, there were lavishly formed chimneys. In this luxury those on Lastovo particularly stand out. Freudenreich considers decorations, particularly of chimneys, illogical and inappropriate to traditional building in which modesty and minimalism are essential characteristics.

Chimneys were decorated, which certainly has a connected with the smoke, the fire, the hearth and all the connotations of these elements. "One of the recognisable architectural characteristics of these houses is the chimneys, the diversely worked tops, which particularly contributed to the picturesqueness of

the overall appearance of the settlement. But also contained in their execution would have been local knowledge about the directions of the winds, for it was particularly important to place the chimney pot in such a way as to stop smoke being sent back down to the hearth" (Muraj, 1998, p. 30).

BUNARI (cisterne, gusterne, šterne...) \ WELLS AND CISTERNS

Uz sveprisutne zrak i vatru, voda je treći element opstanka života. S vodom je bilo kudikamo teže. Malobrojni su sretni bili oni seljački domovi koji su nadohvat imali izvor ili tok pitke vode. Područja su se naseljavala poglavito radi gospodarske osnove, a to su polja, pašnjaci, šume, dakle izvori egzistencije, dok se s vodom već snalazilo. Na području panonskog bazena, gdje katkad i na nekoliko metara dubine postoje podzemne vode, opskrba se rješavala kopanjem bunara do potrebne dubine. Razlikovali su se u onom, vidljivom dijelu, u nadgradnji. Najosnovniji je tip bila „kruna“ bunara od drva, kamena ili opeka, gdje se voda izvlačila ručno kantom i užetom. Dorađenija inačica bilo je vitlo koje je olakšavalo izvlačenje vode, a još dotjeranija varijanta bila je nadstrešnica nad svim tim. Drugi sustav vađenja vode bio je đeram, domišljata i nadasve slikovita naprava koja resi panonska dvorišta i *gmajne* (zajednički seoski pašnjaci). Nezaboravnima ostaju slike ravničarskih pašnjaka s konjima i govedima na kojima dominira đeram.

Na kraškom je području opskrba vodom bio veliki problem. U blizini kuće, sela, traži se pogodno mjesto za kopanje (gradnju) bunara. To je bilo malo „udoljeno“ mjesto (radi naplova), pogotovo ako je tlo glinasto (nepropusno). Okrugli tlocrti bunara obzidavaju se kamenom. Katkad tako i završavaju, a kadšto se pri vrhu zasvođuju i završavaju zidanom krunom.

Izgradnja cisterni (gusterne, šterne) uz kuću ili u samoj kući relativno je novijeg datuma (19. st.) i smatra se građanskim utjecajem, štoviše, utjecajem Venecije. Najprije se grade na obali i otocima, a u zaleđu tek sredinom 20. st. Kišnica se hvata na strehama krovnih ploha u kamene (poslije limene) žljebove, sabire i olucima odvodi u cisternu. Na obali i otocima, dakle, na prostorima koji su u povijesti

imali mirniji razvoj, cisterne rese raskošne kamene krune. Ako cisterna nije bila u kući, bila je tu pokraj nadohvat ruke, često duhovito i funkcionalno ugrađena u balaturu. Ima i drukčijih sklopova glede ploha (naplova) za skupljanje kišnice, kao npr. na otoku Visu i u primoštenskome kraju, ili pak uz samu kuću ili malo podalje. Ako je mjesto bilo pogodnije, oko cisterne se amfiteatralno grade kose plohe na kamenom podzidu popođene kamenim pločama s kojih se kišnica slijeva u cisternu. Ta jednostavna pučka zdanja kadšto podsjećaju na starogrčke teatre.

.....

As well as the omnipresent air and fire, water was the third element required for life. But with water, things were more

difficult. Few were those happy rural houses that had a source of stream of potable water close by. Areas were settled primarily for their economic base, i.e. the fields, pastures and forests, from which a living could be made, and as for water, the households had to make do somehow. In the area of the Pannonian basin, where sometimes at a depth of a few metres there was ground water, supply was settled by digging a well to the required depth. They were different however in the visible part, the well head. The basic type would be the well head in wood, stone or brick, in which the water was drawn by hand with pail and rope. A more developed version was the pulley which meant the water could be hauled up more easily, while a still more

finished version had a little roof over the top. Another system of taking out water was the sweep, or *shaduf*, called in Croatian *djeram*, the most inventive and an extremely picturesque device that graces Slavonian yards and commons. Still unforgettable are pictures of pastures on the flatlands with horses and cattle, dominated by the well head and sweep.

In the karst, water supply is a major problem. Close to the house, the village, places were sought out for digging or building a pond. This would be a hollow place, for the sake of the catchment surface, particularly if the soil was clayey (i.e. impermeable). The round plan of the well would

be built around with stone. Sometimes it ended like this, and sometimes at the top they would vault it over and end with a built wellhead.

The building of a cistern by the house or in the house itself is of relatively recent date and is considered an influence that comes from the cities, above all from Venice. They were first built on the coast and the islands, and in the hinterland only in the middle of the 20th century. Rainwater is caught on the eaves in stone and later galvanised gutters, collected and distributed in pipes to the cistern. On the islands and the coast, that is, in the areas that in history had a more peaceful development,

the cisterns would be decorated with opulent stone well heads. If the cistern was not in the house, it would be hard by, often curiously and functionally incorporated into the outside landing, *balatura*.

There are different areas for the collection of rainwater, as in the Primošten area, or on Vis island, either alongside the house or a bit further off. If the place was suitable, around the cistern they would build a diagonal surface like an amphitheatre, on a stone subwall paved with stone slabs from which the rainwater would pour into the cistern. This simple vernacular building occasionally recalls an ancient Greek theatre.

SULARI (solari, balature, baladuri, volte, shodi...) \ SOLAR OR BALATURA

Veličinom i oblicima ističu se baladuri u Istri, a posebice skodovi na kvarnerskom području (otoku Krku). Ovi, potonji zbog svojih dimenzija (veličine) nisu bili natkrivani krovovima, ali su se od ljetnog sunca štitili hladovinom loze. Za to se izvodila posebna drvena konstrukcija (pergola) s okruglim drvenim stupovima koji su zaticani u rupe u kamenim zubovima koji su za tu svrhu ugrađivani u zidove ograde terase shoda. Ti su stupovi nosili „roštilj” od drvenih oblica po kojima se onda širila loza koja je stvarala hadovinu.

.....

Over the whole of the Adriatic area, where stone was the basic building material, and even to an extent in areas of wooded karst (Lika and Gorski Kotar), this building element would appear. It is certainly the first that transformed its basic functional task into an aesthetic category. The primary use function was to link the ground floor and the upstairs of the house.

But it is unique in the secondary functions that it accumulated. In principle it was on the southern, sunny side of the house. In front of the door of the cellar in summer it created a shade and thus prevented the cellar from overheating. In winter, though, during fine days, when the Sun was low even during the north-easterlies, women would sit under the *solar* keeping warm, spinning, knitting, carrying out their household tasks. It is not surprising that the root of the word *solar* is the sun, *sol*. In the upper part, accessed by stone steps, is a terrace, often with stone benches, where it was possible to sit and eat, with in many cases a good view of what was going on in the fields. The upper terrace of the solar would also sometimes be

Na cijelome jadranskom području, gdje je kamen osnovni građevni materijal, pa čak donekle i u predjelima tzv. šumovitoga krasa (Lika i Gorski kotar) pojavljuje se ovaj graditeljski element. Sigurno je prvi koji je svoju osnovnu funkcionalnu zadaću pretočio i u estetsku kategoriju. Primarna mu je uporabna funkcija povezivanje prizemlja i kata kuće.

Jedinstven je i u tome koliko je u sebi akumulirao sekundarnih funkcija. Po pravilu je na južnoj, sunčanoj strani kuće. Ispred vrata konobe ljeti čini hladovinu i tako

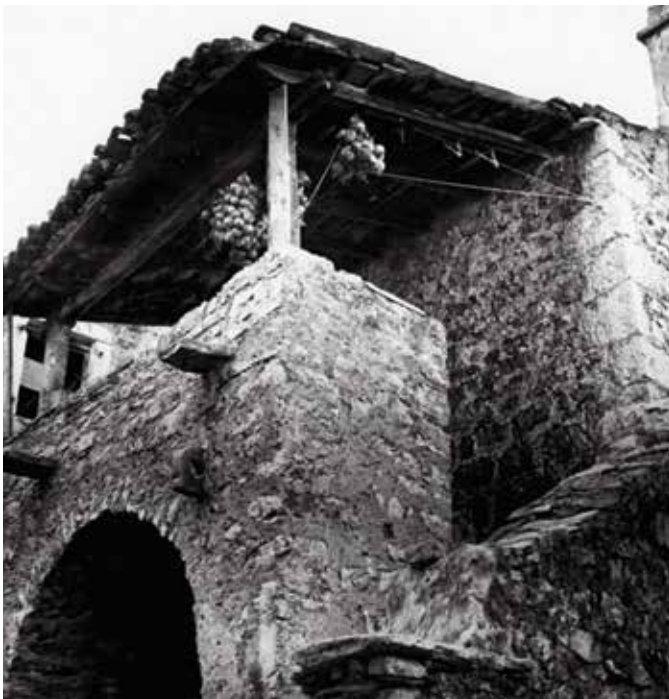
konobu štiti od prekomjernog zagrijavanja. Zimi pak za vedrih dana, kada je Sunce nisko, pa i za bure, žene su sjedile pod sularom grijući se, prele su, plele i obavljale svoje kućanske poslove. Nije ni čudno što je u korijenu riječi *solar* zapravo sunce (*sole* – sunce). U gornjem je dijelu, na koji vode kamene stubbe, terasa, često s kamenim klupama gdje se moglo sjediti i objedovati, odakle se mnogo puta imala i kontrola nad poljem. Gornja je terasa sulara, k tomu, znala biti i natkrivena, a katkad su bile natkrivene i same stubbe.

covered, and sometimes even the stairs were covered. The *balatura* of Istria stands out for size and shape, and in the Kvarner area too, on the island of Krk, where it is called

skhod. Because of its size, it was not covered by a roof, but would be protected from summer heats by a grapevine. For this a pergola was made, with round wooden posts that were stuck into the

holes in the stone notches built into the walls of the rails of the terrace. These posts carried a grid of wooden rods that the shade-providing vine would develop over.

TRIJEMOVI (trimovi, ganjki, gančeci, pristašeki...) \ PORCHES AND PORTICOES

Ono što je mediteranskoj tradicijskoj kući sular (balatura...), to je kontinentalnoj tradicijskoj kući trijem. Kao i sular i, napokon, većina elemenata tradicijskoga graditeljstva, tako i trijem ima višeznačnu ulogu. Prva mu je, i možda osnovna, da pred kućnim vratima ostvari zaštićeni prostor od kiše snijega i sunca, a time i zaštititi sama kućna vrata. Druga mu je uloga „suhe veze” između kućnih prostorija, treća da zaštititi kućne stijenke kuće (najčešće drvene) od atmosferilija... itd. Već dvoprostorna panonska kuća, dakle ona na prvome stupnju razvoja od jednoprostorne kuće, ima trijem pred prostorijom s vatrom, a iz trijema se ulazi u jednu i drugu prostoriju. Na troprostornoj panonskoj kući trijem je najprije pred srednjom prostorijom, prostorijom s vatrom. On se zatim u drugoj fazi proširuje pred malu sobicu, dok se na posljednjemu stupnju razvoja tradicijske panonske (slavonske) kuće u drugoj polovici 19.

st., kada se kuće grade od pečene cigle, trijem prostire pred cijelom uzdužnom dvorišnom stranom kuće.

U tradiciji gradnje u drvu u kontinentalnoj Hrvatskoj postoji sličan razvojni slijed

trijema, uz napomenu da se on ovdje zna „protegniti” i pred zabatno pročelje. U Lici pak, gdje su klimatski uvjeti zaoštreni, a drvene stijenke osjetljive (lička brvnašica), trijem se zna protegnuti i pred trima stranama kuće.

Najbližiji sularu jest trijem pred vratima kata drvene posavske, pokupske, turopoljske, moslavačke... kuće. Uvijek je proširen s obzirom na „standardni” trijem, redovito natkriven krovom, a na njemu se moglo sjediti, boraviti. Kada se konstrukcijski nije mogao riješiti konzolno, podupirao se stupom s rukama kao npr. na Banovini.

Ono što nije ili se bar ne zove trijem, a djelomično ima tu ulogu, tj. da zaštititi stijenku kuće od močenja i da ostvari bar nekakvu „suhu vezu”, jest izbočena streha karakteristična za baranjske kuće od naboja ili čerpiča.

.....
The porch is to the inland house what the solar is to the Mediterranean home. Like the solar, and most of the elements of traditional building, the porch had

multiple roles. The first and basic was to create an area in front of the door protected from rain, snow and sun, and also thus to protect the house door. The second role was to provide a dry connection between the rooms of the house, and the third to protect the wooden walls of the house from the weather... And so on.

The two-room Pannonian house, in the first phase of development from the single-room house, had a porch in front of the room with the fire, and from the porch people went into one or the other room. In the three-room Pannonian house, the porch went in front of the middle room, that with the fire. In the second phase, it extended so as to go in front of the smaller room, and in the last phase of development of the traditional Pannonian or Slavonian house in the second half of the 19th century when houses were built of fired brick, the porch extended in front of the whole of the longitudinal, yard side of the house.

In the traditional wooden building practice in inland Croatia there is a similar development sequence in the

porch, with the remark that it would sometimes get extended in front of the gable elevation. In Lika, where the climatic conditions were harsher, and the wooden walls more susceptible, the porch would sometimes extend around three sides of the house.

Closest to the *solar* is the porch in front of the door to the upstairs of the wooden house in the Sava and Kupa valleys, in Turopolje and Moslavina. It is always bigger than the "standard" porch

or portico, regularly roofed-over, and it could be used to dwell in, to sit in. If it was not possible to cantilever it, then it would be settled with a supporting post with side extensions, as in Banovina.

What is not called a porch, although it partially has this role, i.e. it protects the house from damp and creates at least some kind of dry connection, is the extended eave of the Baranja houses of rammed earth or sundried brick.

VRATA I PROZORI \ DOORS AND WINDOWS

Glavna (ulazna) kućna vrata uvijek su se razlikovala od ostalih vrata u kući, pridavalo im se više pozornosti. Ona su ipak bila ta koja su kuću branila i omeđivala od vanjskoga svijeta. Zato su trebala biti jača, otpornija. Stoga su u principu bila uklađena. Dvije su vrste uklada: na kontinentalnom su području to dijagonalne, a u jadranskoj zoni horizontalne. Razlike su unutar jedne i druge grupe minimalne. Otkada je kuće, bila su i vrata, dok s prozorima nije tako. Često se stare jednoprostorne kuće opisuju kao kuće bez prozora. Prema opisima, prvi su prozori

malih dimenzija, bez stakla samo s drvenim kapkom s vanjske ili unutarnje strane. Ono što je karakteristično za sve tradicijsko graditeljstvo jesu relativno mali prozori. Za to ima više razloga. Jedan je svakako staklo. Sve što čovjek seljak u prošlosti nije mogao učiniti sam nego je morao kupiti, kao što je to staklo, njemu je bio problem. Često se na terenu moglo čuti da su mali prozori bili takvi zbog sigurnosti od provala i hajdučije, što se svakako ne može isključiti.

Ne može se isključiti ni možda najbitnija činjenica proizišla iz načina seljačkog rada i života. Naime, seljak je po prirodi svoga posla svakodnevno izložen vremenskim nepogodama, kiši, vjetru, suncu, i on se u svojem domu maksimalno želi zaštititi od tih nepogoda.

Uz to što su relativno malih dimenzija, redovito su uspravna formata. U panonskom bazenu najčešće su dvokrilni, dvostruki prozori s dva ili tri polja razdijeljeni tankim šprljcima. Takvi, pa još s otvorenim vanjskim krilima prema van, ukrasi su kuće. S vremenom se i dimenzije prozora povećavaju. Više i ranije u jadranskom

prostoru nego na kontinentu. Može se reći da su npr. u Istri te u priobalju i na otocima dimenzije prozora dosegle standarde koji zadovoljavaju suvremeni komfor. U ovom su području prozori jednostruki podijeljeni (opet) na tri polja, a škure koje su ljeti branile od pretjerana zagrijavanja, ali i bure (hladnoće) zimi sastavni su dio mediteranskoga prozora. U siromašnijemu dalmatinskom zaleđu prozorsko je staklo u znatnijoj primjeni tek sredinom 20. st., a dotada bili su to ipak manji prozorski otvori s drvenim kapkom (škurom) s unutarnje strane. U doba prije staklenih okana prozori na ličkim brvnarama zatvarali su se janječom mješinom, napetom na drvenom okviru.

.....
The main or entry door of the house was always different from the other doors in the house, was always given more attention. It was this door that defended, and divided, the house from the outside. And so it had to be stronger, more resistant. And so they were in principle panelled. There were two sorts of panelling; in the continental area, diagonal; in the Adriatic

zone, horizontal. The differences between these groups are minimal.

As long as there have been houses, doors have existed too. But not so windows. Often the old single-room houses were described as windowless houses. According to the descriptions, the first windows were small, unglazed, with a wooden shutter inside or out. What is characteristic of all traditional building is the relatively small windowing. There are several reasons. One is, certainly, the glass. In the past, everything that someone could not do himself but had to buy, which included glass of course, was a problem. Often in the field it could be heard that the small windows were there for the sake of security, against burglary and bandits, and this cannot be ruled out.

Nor can the most essential perhaps fact that derives from the nature of peasant work and life be ruled out. The peasant is by virtue of his work every day exposed to the inclemencies of the weather, the rain, wind and sun, and in his house he felt like protecting himself to the utmost against these adversities.

As well as being of relatively small dimensions, they were regularly upright. In the Pannonian basin, they are most often

double windows, with two or three panes of glass divided or joined by thin muntins. Such windows, especially if they opened outwards, were a decoration to the house. With time, the dimensions of the windows increased, more so and earlier in the Adriatic zone than inland. It can be said that for example in Istria and on the islands the coastline the dimensions of the windows reached standards that meet contemporary needs. In this area the windows were single, divided again into

three fields, and the shutters that stopped overheating in the summer and the *bora* and cold in the winter are a component part of the Mediterranean window. In the poverty-stricken Adriatic hinterland, the pane of glass was used to any great extent only in the middle of the 20th century; until that time there were just small openings with a wooden shutter inside. In the time before glass panes, the windows on Lika log cabins were closed with lamb bladders stretched over a wooden frame.

KROVNI POKROVI \ ROOF COVERINGS

Oblici krovova i nagibi krovnih ploha ovisili su uglavnom o dvama bitnim čimbenicima: klimi i vrsti pokrova. Predjeli s više oborina i pokrovi osjetljivi na močenje (daska, šindra, slama, trstika) tražili su strmije krovne plohe, dok su blaga mediteranska klima s manje oborina omogućivali manje krovne nagibe. I vjetrovi, tj. dominantni vjetar utjecao je na oblike krovova, tako da je vjetrovitoj strani okretana uža strana kuće s ukrošenim krovom. Sigurno je da su slama, trska te kamene ploče najstariji krovni pokrovi, dok se daščice (šindra) u tradicijskome graditeljstvu smatraju novijima, pod utjecajima građanske arhitekture. Kada je o nagibu krovnih ploha riječ, onda bi „polazišna osnova” mogla biti nagib od 45°, što znači sudar krovnih ploha u sljemenu pod pravim kutom (90°). Krovne plohe pokrivene šindrom bile su strmije od 45°. Kada smo u našim istraživanjima, napose drvenih čardaka (Posavina, Pukoplje, Turopolje, Banovina), naišli na krov pokriven biber crijepom, a bio je strmiji od 45°, na upit nije li kuća ranije bila

pokrivena šindrom, odgovor je uvijek bio potvrđan.

Šindra je očito bila pokrov najosjetljiviji na oborine pa se nagibom težilo tomu da se kišnica što prije odvede. Slama i trska bile su ipak malo otporniji materijali pa je nagib krovnih ploha bio oko 45°.

Slamnati (slamni, slavni...), krov, dakle krov pokriven slamom, možemo uzeti kao paradigmu vrhunskog dostignuća krova sa svim svojim značenjima u hrvatskome tradicijskom graditeljstvu. Koliko je samo u tom slamnatom krovu izražajnosti, poetičnosti, sklada i ugođaja! Ražena slama s ručno otrunjenim klajsem podatan je materijal za oblikovanje. Za godinu-dvije, kada dobije tamno sivkasti ton, slamnati krov svojom snažnom masom, kuću zaštitnički čuva od nebeskih sila fizičke i duhovne prirode. „Poetična faktura i oblikovna ljepota slamnatog pokrova postaje personifikacija pojma brižne zaštite čovjekova doma i ognjišta. I nikada čovjek nije uspio da u ekspresivnoj interpretaciji zaštitnog pokrova objekta potisne dominantno

oblikovno značenje krovišta sa slamnatim pokrovom. Ni virtuozna konstrukcija kupole nije nadmašila biološki brižnu zaštitu što ju interpretira naš pokrov slamom” (Mohorovičić, 1962. - 338). Ima slučajeva (imotski kraj) gdje se sam materijal (slama) zvao *krovina*, dakle se identificirao sa svojom uporabom. U Dalmaciji, gdje mu je alternativa kamena ploča, uvijek se ističe da pokrovi od slame i trske imaju bolju termičku izolaciju od pokrova kamenim pločama.

Gdje je god u prirodi bilo trske (trstike, ševara...), čovjek je i tim materijalom pokrивao svoje kuće i gospodarske zgrade. Trska je najslbližnja slami, ali su stabljike jače i duže. Duljine stabljike i tehnologije pokrivanja rezultirali su jednom specifičnošću krova od trske. „Pokrivanjem se započinjalo u sredini kuće uz okap: slažu se i nabijaju snop do snopa lijevo i desno prema uličnom i prema dvorišnom zabatu. Najprije prvi red, zatim drugi i tako redom prema visini krova, pet do šest pa i više redova snopova trstike jedan nad drugim. Pri slaganju snopova i priljublivanju nabijanjem svaki se snop u gornjem dijelu neznatno proširuje – tek za jedan do dva centimetra. U nizu snopova kojih može biti i do tridesetak, ti se centimetri skupljaju tako da na rubu krova – dakle, na zabatu – mogu iznositi i 30-60 cm, poradi čega je pokrov prema sljemenu širi nego na okapu. I tako je materijal i način izrade pokrova rodio novi oblik...” (Freudenreich, 1972.- 206).

Kada je riječ o biljnim materijalima koji su se upotrebljavali u tradicijskome graditeljstvu, spomenut ćemo i paprat (bujad). Tim su se materijalom pokrивale sporedne zgrade, a rabio ga je siromašniji sloj seljaka. U našim istraživanjima osamdesetih godina 20. st u selu Zut na Banovini zatekli

smo jednu sporednu zgradu pokrivenu tim materijalom (Živković, 1991.)

Za slamnatim krovovima glede voluminoznosti, poetičnosti i ljepote gotovo da ne zaostaju krovovi pokriveni šindrom. Za razliku od debeloga slamnatog pokrova tanki sloj pokrova šindre omogućivao je i izvedbu pojedinih detalja kao što su krovni prozori i drugo. Pokrov šindrom iznjedrio je krov sa skošenjem na zabatu okrenutu hladnoj strani i s poluskošenjem na suprotnom zabatu, gdje je na vrhu toga poluskošenja (*kapić, poculica, kobila, romec, papuška, svislo...*) manji trokutasti zračnik, kao jedan od najimpresivnijih oblikovnih elemenata tradicijskoga graditeljstva uopće. I krovovi pokriveni slamom imali su, gotovo po pravilu, skošenja i poluskošenja.

Na cijelome jadranskom (kraškom) području, ali ponegdje i na kontinentalnom glavni materijal za pokrivanje kuća bile se kamene ploče (*škrilje, ljupinac*). Naravno, tamo gdje ga je u prirodi bilo, a bilo ga je na većini područja. Tamo gdje pločastog kamena nije bilo (kao npr. u velebitskom primorju) upotrebljavali su se drugi materijali kao slama, drvo (daska), a poslije i kupa kanalic.

Dva su bitna različita sloga pri pokrivanju kamenim pločama: slaganje kamenih ploča u redove kakav se primjenjuje u većini krajeva, osim u sjevernoj Dalmaciji (Bukovica i Ravni kotari), gdje se pokriva, uvjetno rečeno, dijagonalnim redovima. Ovo, zadnje uvjetovano je (ili omogućeno) time što se u ovome kraju u prirodi nalaze relativno veliki i tanki komadi kamenih ploča. Nagibi krovnih ploha pokrivenih kamenim pločama blaži su od 45°. Očito je postojao kompromis dvaju ograničenja: relativno mnogo fuga koje su značile opasnost od prokišnjavanja, tražile su strmiji nagib,

a, mogućnost klizanja pokrova (kamene ploče nisu bile ničim vezivane) tražila je blaži nagib.

Zbog težine pokrova od kamenih ploča (najteži pokrov u tradicijskome graditeljstvu) roženice (*rožnici, rogovi, prlji, špiravci, čabruni...*) na manjem su razmaku (oko 40 cm). Pri prvom načinu pokrivanja (u redove) roženice se letvaju tanjim ili raspolovljenim stabalcima (jasena), ali i pritesanim. Pri onom, drugom načinu (velike dijagonalno postavljene ploče) roženice se nisu letvale. Roženice su se u oba slučaja spajale u dasci, što je krovu davalo krutost. Letvanje nije bilo potrebno jer su velike ploče prekrivale dva i više polja gusto postavljenih roženica.

Kamene su ploče kao materijal nepoddatne za iole precizniju obradbu pa su ti krovovi jednostavni, dvostrešni. Gotovo su iznimke četverostrešni krovovi, a još iznirniji oni s poluskošenjima kakvih uglavnom ima na otoku Braču.

Zbog mogućnosti prokišnjavanja, ali i propuhivanja vjetrova krovovi pokriveni kamenim pločama (oba sloga) u vanjštini su se omazivali uglavnom vapnenim mortom. U principu se nisu omazivali

krovovi na kužinama (vatrenicama) kako bi dim, osim na kakvu badžu (vidalicu), tj. dimnjački otvor, izlazio i kroz reške pokrova. Tek u nekim krajevima (Brač, makarsko primorje) znali su se krovovi od kamenih ploča izvana premazivati i vapnenim mlijekom. Imalo je to „bijeljenje” više funkcija. Jedna je da se pokrov štiti od ljuskanja, druga da se dezinficira ploha s koje se skuplja kišnica, a treća kao zaštita od prekomjernog Sunčeva zagrijavanja u ljetnim mjesecima. Sljeme je redovito pokriveno kupama u vapnenom mortu.

Pojava crijepa početkom 20. st. u jadranskom zaleđu, uglavnom utorenog, daje nove mogućnosti. To je lagan pokrov, dobro pokriva, ali ga je trebalo kupiti, a to je seljaku bio problem. Tko je mogao, najprije je crijepom pokriva glavnu kuću (za stanovanje). Ali se i kombiniralo, kamenim pločama i crijepom. Narodni je graditelj znao da je pokrov od kamenih ploča težak pokrov, pri čemu se deformirala (progibala) pa i stradavala krovna građa. Isto je tako (empirijski) znao da roženice i druga krovna građa manje „pate” od tereta pri strehi, a više na dijelu pri sljemenju.

Stoga se često ova dva materijala kombiniraju. Najprije to rade imućniji. Na postojećim krovovima s kamenim pločama skida se pokrov s gornje zone krovnih ploha i one se pokrivaju crijepom, ili se u slučaju novogradnji donja zona (pri strehi) pokriva kamenim pločama, a gornja crijepom. Odnos ovih dvaju materijala varira i nema pravila, pa se može reći, po onoj: koliko crijepa, toliko statusa.

Crijep, i to biber crijep, u kontinentalnom dijelu Hrvatske u upotrebu ulazi usporedo s opekam (pečenom ciglom) sredinom 19. st., kada se osnivaju ciglane. Bio je to, što je najvažnije, dugotrajniji i vodootporniji pokrov od slame i šindre. Lijepe je, mekane, taktilne strukture. Postao je pokrov široke primjene.

U kontinentalnom dijelu, gdje su stijene, odnosno zidovi kuća osjetljivi na močenja (drvo, naboj, čerpič, kanat...), istacima krovova na strehama, ali i na zabatima, nastojalo ih se maksimalno zaštititi. Tako se moglo u slučaju prizemnica, no, ako j bila riječ o katnici, zbog visine zidova (oko 5 m) to se nije moglo. U tim slučajevima na razini stropa prizemlja izvode se mali krovići (*krovci*,

krovci...) koji onda od oborina štite prizemni dio kuće. Takvi su krovići kućama davali posebnu voluminoznost, gotovo gracilnost žene majke. To je još jedan od slučajeva gdje je uporabni element, dakle svrhovitost, prerastao u estetski.

.....
The shapes and pitches of roofs depended on two essential factors: the climate, and the kind of roof covering available. Areas with more precipitation and coverings more susceptible to damp (shingles, boards, rush or straw thatch) would look for steeper pitches, while the softer Mediterranean climate with its smaller amount of rainfall enabled the pitches to be shallower. The winds too affected the forms of the roofs, so that the narrow side of the house with a hipped roof would be turned to the windy side. It is certain that straw, rush and stone slabs were the oldest forms of roofing, while wooden shingles are considered a novelty in rural traditional housing, influenced by burgher architecture.

As for the pitch of a roof, the point of departure for a pitch would be 45°, which means that the roof slopes meet the ridge pole at a right angle. When in our research, particularly into wooden houses on posts, *chardaks*, in the Sava valley, Kupa valley, Turopolje and Banovina) we found a roof covered with beavertail tiles, and it was steeper than 45°, if we asked whether the house had earlier been covered with shingles we would get a positive reply.

Shingles were clearly a roof covering that was very sensitive to rainfall, and so they aimed at having pitch steep enough for the rain to run off fast. Straw and rush were a little stouter, and the slope of such roofs would be about 45°.

Staw roofs, with a thatch roof, can be taken as a paradigmatic superlative accomplishment in roofing with all its meanings in Croatian traditional building practice. How much expressiveness,

poetry, harmony and feeling there is in this straw roof. Rye straw with hand-torn ears was suitable for working. In a year or two, when it acquired a dark grey tone, a straw thatched roof, in its powerful mass, would protectively guard the house from heavenly forces of a physical or spiritual nature. "The poetic facture and formal beauty of a straw roof becomes a personification of the idea of caring protection of a man's home and hearth. And never has man managed in the expressive interpretation of the protective covering of a structure to suppress the dominant formal importance of a thatched roof. Not even the virtuoso structure of a dome has ever surpassed the biologically solicitous protection as interpreted by our straw thatch" (Mohorovičić, 1962: 338). There are some cases where the very material, straw, is actually called *krovina*, or roofing, so identified with its use has it become. In Dalmatia, where the alternative is the stone slab, the roofs of straw and rush are always said to have better thermal insulation those of stone. Wherever in nature there has been reed or rush, people have used such materials to cover their houses and outhouses. Rush is most like straw, but the stalks are longer and stronger. The length of the stalk and the technology of roofing resulted in one specific feature of the reed roof. "The roof began to be laid from the middle of the house, by the eaves. Sheaf was placed next to sheaf, right and left, towards the street and towards the yard gable. First the first row, then the second, and so on according to the height of the roof, five or six or more rows of sheaves of rush one above the other. When the sheaves were put in place and arranging them next to each other, every sheaf would be slightly widened, just a centimetre or two, towards the top by tamping them down. In a row of sheaves, here might have been up to thirty of them,

these centimetres add up, so that at the edge of the roof, at the gable then – there could be 30-60 cm extra, which means that the thatch was wider at the ridge than at the eave. And so the material and the way the work was done produced a new shape..." (Freudenreich, 1972: 2006). When we are talking about plant materials used in traditional building, we should certainly mention ferns. This material was used for roofing the outbuildings and even for the house itself, among the poorer strata of the rural population. In our research in the 1980s in the village of Zut in Banovina, we found an outbuilding covered with this material (Živković, 1991). Hardly less to be valued for their voluminousness, poetry and beauty than thatches are those that are covered with shingles. Unlike the thick covering of straw, the thin layer of a shingle roof enabled attention to individual details, such as roof windows and so on. The shingle roof engendered the hipped roof on the gable end turned to the colder side, with half-hipped roof on the opposite gable, and on the top of this half-hipped roof would be a smallish triangular ventilation cowl, one of the most impressive of all

the formal elements of traditional building practice. Roofs covered with thatching also had, almost as a rule, hipped and half-hipped gables.

In the whole of the Adriatic (the karst area, but also sometimes in the inland part, the main material for roofing was slates or stone slabs. Of course, where it was found in nature, and it was, in most of the area. If slate was not available, as in the coastline below Mt Velebit, then they would use other material – straw, boards and afterwards barrel tiles. There were two essential styles in covering a house with stone slabs: laying them in rows, which was used in most of the areas except in northern Dalmatia (Bukovica and Ravni Kotari), where the stones were laid in diagonal rows, more or less. This was conditioned by there being in nature in this area relatively large and thin pieces of stone slabs. The pitch of a roof covered with slates was shallower than 45°. Clearly there was a compromise of two constraints: a relatively large number of joints, which entailed a danger of leaking, required a steeper pitch; on the other hand, the possibility that the slabs might slip, for they were not bonded or attached by anything, meant a milder slope.

Because of the sheer weight of a roof of stone slabs (the heaviest roofing in the whole of the traditional building practice), the rafters were at most about 40 cm apart. In the first manner of covering (in rows) the rafters were often lathed with thin or split tree-trunks, such as ash boles. Or they might be roughly hewn. In the other manner, with large, diagonally placed slabs, the rafters were not lathed. In both cases, the rafters met at a board that gave rigidity to the roof. Lathing was unnecessary since the big slabs of stone would cover two or more fields of densely placed rafters.

Stone slabs were a material that was totally unsuitable for any kind of fine working, and these roofs were very simple, gable roofs, except for the very occasional pyramidal roof, of the kind that exists mainly on Brač island.

Because of the possibilities of rain coming in, and because of the wind that would blow through roofs covered with stone slabs, in either style, the outside would be coated mainly with lime mortar. In principle, the kitchen roofs would not be lined or coated, so that the smoke would go out through the voids in the roofing as well as through some chimney opening. Only in some few areas, such as Brač and the Makarska area, would

they sometimes coat the stone roofing material outside with limewash. This whitewashing had several functions. It stopped the roof from flaking, and also disinfected surfaces on which rainwater collected, and then also prevented excess solar heating in the summer. The ridge would regularly be covered with barrel tiles in lime mortar.

The appearance of tiling at the beginning of the 20th century in the Adriatic hinterland, mainly with slots and ridges, provided new possibilities. This is light roofing material and effective, but it had to be bought, which caused the peasant problems. It also made it a status symbol. For those who had the resources, the first thing to be tiled was the main house. But they would also sometimes combine stone and tiles. The vernacular builder knew that a roof of stone slabs was heavy, and it would sag, and then the roof timbers would be damaged. He was also empirically aware that the rafters and other timbers would be damaged less if the main weight were at the eaves, and more if it were near the ridge. So these two materials would be combined in this way. First, the wealthier used this practice. On existing roofs with stone slabs, the roofing would be stripped from the upper zone of the roofs and they

would be covered with tiles. In the case of a new building, the lower zone, near the eaves, would be covered in stone, the ridge area with tiles. There is no rule about the ratio of these materials, for it varied, and it might be said simply – the more tile, the greater the status.

Tile, meaning the beavertail tile, started to come into use with fired brick in the mid-19th century, when the brickworks were founded. This was, which was most important, more durable and waterproof than shingles or straw. They had a nice, soft and tactile structure. It became a widely used roofing material.

In the inland areas where the walls of the houses were more susceptible to wetting (wood, rammed earth, sundried earth, half-timbered) the extending roofs over the eaves had to be protected to the maximum. This was fine in the case of a single-storey building, but if there was another storey, the walls would be up to 5 m high, and it would be impossible. In such cases at the level of the ceiling of the ground floor they would build little skirt roofs that protected the lower part of the house. Such little roofs gave the houses a special sense of volume, almost as of woman the mother. This is on more case in which a use element, i.e. purpose, was transformed into aesthetics.

KUĆA – KOZMOS (kroz mitska i simbolična značenja) \ HOUSE AS COSMOS – THROUGH MYTHIC AND SYMBOLIC MEANINGS

Kuća je, valjda otkako postoji, zaokupljala maštu, kako običnih ljudi, tako i pjesnika, filozofa, sociologa, antropologa... Na liniji arhitektura – kuća – tradicijska kuća, ovu, posljednju, dakle tradicijsku kuću, osobno percipiram kao esenciju svake kuće i svake arhitekture. ... „one kuće koja je, prema Spengleru, osnova svake kulture, one kuće koja je, prema Blohu, pokušaj produkcije ljudskog zavičaja, one kuće u kojoj, prema Norberg-Šulcu, čovjek nalazi svoj identitet, one kuće koja je, prema Bachelardu, zbir slika koje čovjeku daju osnove ili iluziju stabilnosti, one Prometejeve 'kuće svjetlosti' koja je identitet vatre i time prapočelo postojanja” (Mutnjaković, 2004.)

Victor Hugo se oduševljava tradicijskim kućama: „One imaju nešto čovječansko

što je povezano s božanskim simbolom pod kojim se neprekidno stvaraju. Stoga u te kuće može proniknuti samo duša, ali su shvatljive umu i mašti poput prirode.” Tema kuće zaintrigirala je i A. G. Matoša koji je o kući napisao: „Kuća je trijumf u borbi čovjeka s prirodom, prva definitivna pobjeda nad materijom, prvi simbol reda, kulture i društva, prvi embrion harmonije i prva realizacija stila... kuća je vezana za čovjeka i čovjek za kuću da je najbolja slika njegova duha i običaja” (Jelčić, 1988.). „Radi se o konceptu građevine kao prostora doma, unutrašnjeg ustrojstva za zadovoljavanje životnih funkcija, kao mikrouniverzuma života, radi se o uspostavljanju odnosa prema ljudskoj okolini i prirodnom okolišu, prema tlu i vodi, prema pogodama i

nepogodama, i ne na kraju o definiranju kuće kao znaka svoje prisutnosti u prostoru i vremenu... Za te razloge graditeljskog zahvata odabiran je primjereni materijal, materijalu je prilagođena tehnika obrade, tijelu korisnika u mirovanju i pokretu prilagođeno mjerilo i prostorni odnosi a njegovu duhu konačni oblik građevine” (Salopek, 2009. – str. 42.).

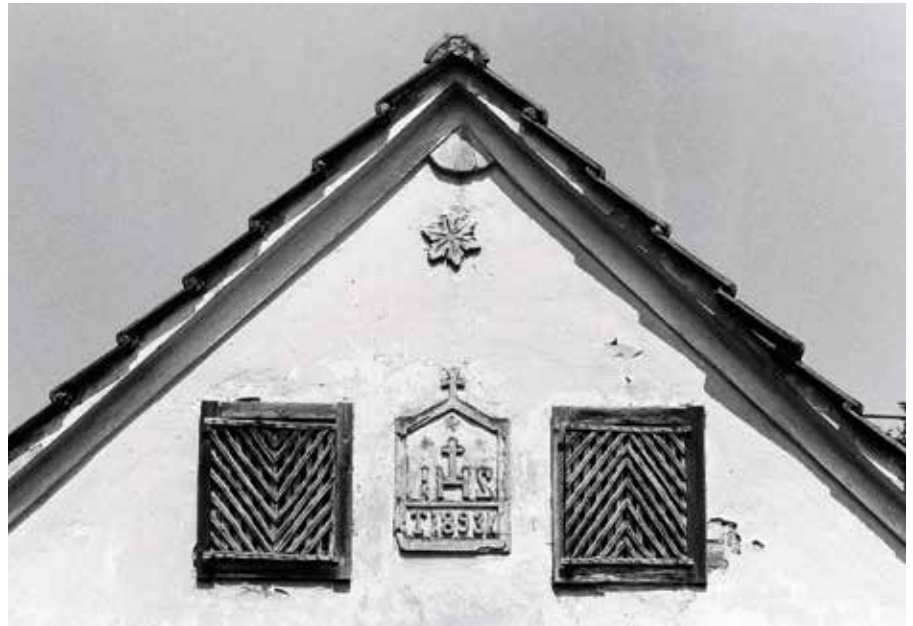
U knjizi „Poetika prostora” Gaston Bachelard iznosi širok spektar, reklo bi se, mitskih, odnosno zamršenih, nedokučivih značenja kuće, pa tako i tradicijske. Svojevrсна „polazišna osnova” (uvjetno rečeno) jest misao o kući kao *kutu u svijetu*. Ona je prvi čovjekov svemir (str. 32.). Uz sveprisutni zrak tu su vatra i voda, dakle tri egzistencijalna elementa opstanka. Ali to, naravno, nije sve. Kuća pruža utočište

sanjaru, ona ga štiti, ona mu dopušta mirno sanjarenje (str. 33.). Kuća je jedna od najvećih sila integracije za misli, sjećanja i snove. Bez kuće bi čovjek bio razbijeno, rasuto biće. „Ona podržava čovjeka kroz oluje neba i nepogode života. Ona je tijelo i duša... U našim sanjarenjima kuća i jest uvijek velika kolijevka.“ Baudelaire osjeća pojačanu intimnost kada je kuća okružena zimom. Prava kuća čini zimu poetičnijom, a sama zima naglašava poeziju kuće, odnosno stanovanja (str. 69.). Rilke tvrdi da se kao zaklon od oluje osjeća mirniji i sigurniji u staroj kući, rodnom domu negoli u gradskoj kući i ulici u kojima samo privremeno stanujemo (str. 74.). Ima pjesnika (Milosz) koji govore o materinstvu kuće, tj. daju joj atribucije majke (str. 76.).

Sve ovo što je spomenuto, svu tu „kozmičnost“ kuće, pa i više od toga sintetizirao je suvremeni pjesnik Petar Gudelj na primjeru domaće, imotske vatrenice, kužine s kominom.

„Kuća naš Kozmos. Ognjište, kućno Sunce. Svi se dogodili, sve nam se dogodilo kraj ognjišta, pred čistim licem ognja. Kućni poredak: *komin, krevet, kut*. Pod nogama *salidž*, nad tjemenom *lisa*. Nad lisom *ploča*, vedra zimska noć, gomile zvijezda, bura. Zna se gdje stoji voda, brašno, kotluša, lopar, mišač za puru, načve i sač. Ne treba pipati ni svijetliti: samo pružiti ruku. Sve je po njezinoj mjeri. Kuća sveta spilja: bez prozora otvorena. Građena u prančioku, pri poli: da bi se potpečina ugradila u kuću, da bi ulazilo sunce. Dim izlazio kroz lisu (dok je ne bi zalila čađa) i na vrata. Pjesma mu pokazivala put: *Tamo dime karadime tamo su ti vrata*. U toj kući smišljena poslovica 'Ko se dima ne nadimi taj se vatre ne nagrija'. Uz komin se sidilo, igralo, pjevalo, ludovalo i mudrovalo. Tu smo svršavali sve škole. S komina uzimali glavnje, mahali kroz noć: razgonili vukove i vukodlake. Prilapljivali lule, u časovima brige šarali po lugu. Vatra s komina obasjavala lica

koja će možda već noćas pozobati noć, nenadna smrt, rat, zemlja. Pomagala da ih upamtimo i upišemo u knjigu svoga života koja se i sama prosiplje u vatru, u zaborav u zemlju“ (Gudelj, 1996.).

I u narodnoj je tradiciji postojao mit o kući. Ta se tema, o semantici nastanjenoga prostora, nažalost, malo obrađivala. Pitanje je ima li za to uopće više mogućnosti jer su one većinom lišene životne neposrednosti. Ima nešto više podataka o ritualima uz samu gradnju kuće. U temelje su (a temelji su važni), odnosno na njihove uglove negdje stavljani novčići, negdje se klalo pijetla čijom su se krvi obilježila četiri ugla temelja itd. Na otoku Lastovu u temelje kuće ugrađivani su „butija“ vina, bokal vode i dvije čaše – za sreću, neka bude vina u kući. (Horvat, Mutak, 2006.). Pri pokrivanju kuće darivali su se majstori itd. U svrhu zaštite kuće i ukućana od zlih sila na mnogim seoskim kućama uklesan je križ, zatim „salamunovo slovo“, ... a pripisivala im se i apotropijska moć... lastavica, tri sunca... (Alaupović, Đeldun, 2007. – str. 429.).

Jedno od rijetkih istraživanja na ovu temu jest rad Aleksandre Muraj. Autorica je

zaključila da su „ljudima koji su nastavali banijska sela u prvoj polovici 20. st. neka mjesta u kući sadržavala znatno dublje značenje nego što odaje njihova primarna i praktična funkcija. Analiza onog dijela svadbenog rituala koji se primjenjivao kod dolaska mladenke u mladoženjin dom, pokazala je nekoliko značajnih mjesta, odnosno graničnih crta, na kojima se pri prijelazu teritorija ili prostora očitovao integrativni postupak. Mjesto uz dvorišna vrata, pristup kućnim stubama, zatim prag pa ognjište u kuhinji, stol i mjesto pod glavnom gredom u sobi bili su posvećeni toposi u postupku prijema. Vjerodostojnost tih mjesta pokušalo se utvrditi u suprotnoj društvenoj situaciji kada se obitelj odvajala od preminulog člana. Potvrdilo se da su se pri odlasku gotovo na istim toposima (mjesto pod glavnom gredom, prag, dvorišna crta, ognjište, stol) poduzimali postupci kojima se htjela presjeći veza pokojnika (tj. njegova duha) s domom“ (Muraj, 1997.-str. 76).

Značenje praga vezano je, čini se, za stalnu potrebu definiranja teritorija, što se razlikovalo u različitim kulturama i vremenima. Prag ili „prag“ nalazi

se na različitim mjestima kućišta. Očito je da se i ljudi poput životinja sigurnije osjećaju na području vlastite kuće. To priznaje anglosaksonski zakon pa i neki drugi pravni sustavi, čuvajući kuću od provale, dopuštajući čak ubojstvo da bi se kuća (kućni prag) obranila. (Rapoport, str. 126.).

Iznesene su ovdje samo neke misli, a ima ih mnogo više i napisanih i onih nenapisanih. Nije čudno kada se zna da je kuća-stan potreba svake ljudske osobe i kao sklonište u fizičkom i utočište u duhovnome smislu. U kući se čovjek rađa, odrasta, živi, veseli se, tuguje i umire. U kući počinju i završavaju ciklusi ljudskih života. Kuća odašilje poruke o svojim stanarima, o njihovoj uspješnosti, kreativnosti, o svemu onome što potvrđuje čovjeka kao takvog.

.....

Probably as long as it has existed, the house has absorbed the imagination, of both ordinary people and also poets, philosophers, sociologists, anthropologists... Considering the relationship architecture – house – traditional house, I personally would see the essence of every house and all architecture in

the traditional house. "The house that, according to Spengler, is the basis of every culture, the house that, according to Bloh, is the attempt to define a human habitat, the house in which, according to Noberg-Šulc, a person finds his identity, the house that, according to Bachelard, is the sum of images that gives man the bases or the illusion of stability, the Promethean house of light that is the identity of fire and hence the original element of existence" (Mutnjaković, 2004).

Victor Hugo was enthusiastic about the traditional house: "They have something human that is linked with the divine symbol under which they are constantly created. Hence only the soul can penetrate these houses, but they are as understandable to the mind and the imagination as nature". The theme of the house also intrigued A. G. Matoš, who wrote about the house: "The house is the triumph in man's fight with nature, his first definitive win over matter, the first symbol of order, culture and society, the first embryo of harmony and the first accomplishment of a style... the house is connected to man, man to the house, the best image of his spirit and

customs" (Jelčić, 1988). "This is a concept of building as space of home, internal organisation for the satisfaction of vital functions, a micro-universe of life, it is the establishment of attitudes to the human and natural environments, to soil and water, good weather and foul, not ultimately of the definition of a house as the sign of one's presence in space and time. For these reasons of the building operation appropriate material is chosen, the technique of working is adapted to the material, the scale and the spatial relations are adjusted to the body of the user at rest and in movement, and finally the form of the building is adapted to his soul" (Salopek, 209 – p. 42).

In his book *Poetics of Space*, Gaston Bachelard puts forward a broad spectrum of mythical or complicated, enigmatic meanings of the house, and of the traditional house. The point of departure, provisionally speaking, is the idea of the house as a corner in the world. It is man's first universe (p. 32). With the omnipresent air, there are also fire and water, that is, the three elements of survival. But of course that is not all. A house provides a refuge to the dreamer, it protects him, allows him peaceful reveries (p. 33). The house is one of the greatest forces of integration for thoughts, memories and dreams. Without a house a man would be a shattered and scattered being. "It supports man through storm of sky and the adversities of life. It is body and soul... In our reveries the house is always a great big cradle". Baudelaire feels an enhanced intimacy when the house is in the grip of winter. The real house makes winter more poetic, and cold itself emphasises the poetry of the house, of housing (p. 69). Rilke claims that he feels safer and calmer in an old house as refuge from the storm, his birth house rather than in a city house and in a street in which he lives only temporarily (p.74). There are poets (Milosz, for example) who speak

of the maternity of the house, give it the attributes of the mother (p. 76).

Everything here mentioned, all this cosmicity of the house, and more than that, has been summed up by contemporary poet Petar Gudelj with the example of the domestic, Imotski fireplace, the kitchen with hearth.

"House is our Cosmos. Hearth, the household sun. Everyone happened, everything happened by the hearth, before the clean face of the fire. The household order: hearth, bed, corner. Under our feet the flags, over our forehead the lattice. Over the lattice, the slab, the bright winter night, the mass of stars, the north wind. It's all known, where the water is, the flour, the cauldron, the baker's paddle, the polenta mixing spoon, the kneading trough and baking bell, there is no need to grope or light a candle, just stretch out the hand. Everything is according to its own scale. The house a holy cave; open without windows. Built in the sunny lee: for the crag to be built into a house, for the sun to come in. The smoke went out through the wattle (until the soot steeped it) and at the door. The poem showed it the way: Where there smoke smokes, there is the fire. In this house the proverb was thought up: who doesn't get smoked in the smoke will never be warmed by the fire. By the fire one sat, played, sang, went crazy and was wise. Here we all finished our school. From the hearth took the brands, brandished them in the night, drove off wolves and werewolves. Lit pipes, in hours of care made patterns in the ash. Fire from the hearth lit up the faces that perhaps tonight would be bitten by night, unexpected death, war, the earth. Aid for us to remember them and enter them into the book of our life which itself is shed into the fire, into oblivion, into the earth" (Gudelj, 1996).

In the folk tradition there was a myth of the house. This topic, the semantics

of the inhabited space, has been unfortunately little studied. It is a question whether it is possible at all any more, for on the whole they are mainly devoid of vital immediacy. There is a little more about the rituals accompanying the actual building of the house. In the foundations (and foundations are important), in the quoins, coins are sometimes placed; sometimes a cock was slaughtered, the blood being used to mark the four corners of the foundations. On the island of Lastovo a bottle of wine, a flask of water and two glasses were incorporated into the foundations of a house—for luck, for there always to be wine in the house. (Horvat, Mutak, 2006). Gifts were given to the builders when a house was roofed. To protect the house and its indwellers, warding off evil, on many village houses a cross would be carved, or the sign of Solomon, and they were ascribed apotropaic power... swallows... three suns (Alaupović, Đeldun, 2007, p. 429)

One of the few research works on this theme is that of Aleksandra Muraj. She concluded that "for the people who settled in the Banija villages in the first half of the 20th century, some of the places in the house contained a much deeper meaning than would be revealed by their

primary or practical function. An analysis of the nuptial ritual that was employed when the bride came into the groom's house showed that there were several important, liminal, places at which an integrative procedure was manifested when some territory or space was crossed. The place by the yard door, the access to the steps, then the threshold and the hearth in the kitchen, the table and the place below the main beam in the room were consecrated topoi in the reception process.

An endeavour was made to prove the importance of these places during an opposite social situation, when the family parted from a deceased member. It was shown that during the farewell, procedures were taken at almost the same places (under the main beam, the threshold, the courtyard line, the hearth and the table), wishing to cut the connection between the deceased (i.e. his spirit) and the home" (Muraj, 1997 – p. 76).

The importance of the threshold is related, it seems, to a permanent need to define territory, which has been different in form in various cultures and times. The threshold or some liminal area is to be found in various places of the steading. It is obvious that people, like animals, feel safer in their own home. This is admitted by Anglo-Saxon law, and some other legal systems, which allow even manslaughter for the sake of defending the house, or the threshold (Rappaport, p. 126).

Only a few thoughts are put forward here, but there are many more of them, written and unwritten. It is not surprising, for a dwelling place is a need of every human being, as shelter in a physical and refuge in a spiritual sense. In a house, man is born, grows up, lives, rejoices, grieves and dies. In a house the cycles of human lives start and end. The house transmits messages about its indwellers, their successfulness, creativity, in everything that confirms a man as such.

UKRAŠAVANJE \ ORNAMENTATION

Corbusierova pogrdnog naziva „folklorne brigade” za one koji su cijenili tradicijske oblike, što najbolje objašnjava njegovo stajalište. On jednostavno nije mogao imati drukčije mišljenje.

Danas, međutim, s vremenske distancije na učenje moderne (premda je još arhitektonska struka pod jakim utjecajem njezina učenja), ipak možemo ocijeniti da ni ornament (ukras) ne mora uvijek biti zločin. Čovjek seljak od pamtivijeka je ukrašavao svoju odjeću, predmete kojima se koristio, svoje lice, frizuru pa i tijelo. Nema logike da ne bi ukrašavao i svoju kuću, dom. Ukrašavanje je uvijek bilo i odraz materijalnih prilika, blagostanja, ali ne i u apsolutnome smislu. Činilo se to i u siromaštvu.

Drvo kao materijal pa tako i drvena kuća bila je najzahvalniji medij za ukrašavanje. Ukrašavaju se stupovi i ograde te zabat kuće. Očito je oblik zabata, dakle trokut, bio narodnome graditelju primaran za ukrašavanje. Tek u posljednjem stadiju razvoja, u prvoj polovici 20. st. drveni se elementi kuće katkada ukrašavaju i bojom. Da je boja kao materijal bila dostupna prije, moguće je da bi je i ranije narodni graditelj upotrebljavao za ukrašavanje svoje kuće.

U panonskom području ulični zabat svoje (prizemne) kuće intenzivnije se ukrašava kada je kuća zidana opekom, dakle od druge polovine 19. st., čije se pročelje žbuka, a žbuka je konačno bio medij u kojem je bilo relativno lako izvoditi ukrase. Često se u kulturnoj povijesti to ukrašavanje povezuje s baroknim utjecajem, no mora se napomenuti da to nije utjecaj baroka kao „stila”, nego posredno preko, prije svega crkvene, a onda i građanske arhitekture.

Kamen je kao materijal najnepodatniji za ukrašavanje, pa je u jadranskom

Aleksandar Freudenreich, pionir proučavanja hrvatskoga tradicijskog graditeljstva, neupitni autoritet, najveći skopljač građe i lucidni analitičar i tumač iste te građe tvrdi da je ukrašavanje u tradicijskome graditeljstvu nešto što je neprirodno i nelogično. To je jedini segment njegovih analiza i zaključaka koji bi trebalo prihvatiti s rezervom. To,

sigurno, ima veze s vremenom i okolnostima u kojima je Freundereich školovan i u kojima je kao arhitekt djelovao. Svoje akademsko obrazovanje, studij arhitekture, završio je na zagrebačkoj Likovnoj akademiji između dvaju svjetskih ratova kod Drage Iblera pod snažnim utjecajem moderne. Sjetimo se samo one Lossove „ornament je zločin” ili pak onoga Le

području ukrašavanje kuće manje izraženo. Ukrašavanje je ondje manje izraženo ornamentom, ali više na druge načine. To su niša (ponara) u zidu, kameni „zub“, konzola, ... elementi koji su donekle svrhoviti, ali u igri svjetla i sjene imaju i onu drugu, ukrasnu svrhu. U najsiromašnijim krškim krajevima, poglavito u Bukovici, ali i drugim krajevima dalmatinskog zaleđa, nalazimo u ornamente složene rupice u kamenom zidu. Predaja kaže da su to primarno (bili) golubarnici. Ne opovrgavajući tu činjenicu, ne može se toj ornamentici odreći i ona druga, duhovna dimenzija – ukrasna.

I dimnjaci (fumari), kojima je funkcija odvođenja dima neupitna, redovito su bili predmet ukrašavanja, od onih jednostavnih na kužinama u dalmatinskom zaleđu do raskošno oblikovanih od Istre do Konavala, s posebnim naglaskom na one na otoku Lastovu. Raskošno ukrašavanje nalazimo i u „posljednjem sloju“ tradicijskoga graditeljstva, i to na zidanim sjenicima 20. stoljeća u kontinentalnim područjima. Budući da su sjenici trebali biti zračni radi sušenja sijena, otvori se u zidovima „zatvaraju“ ciglom u najrazličitijim ornamentima.

.....
Aleksandar Freudenreich, pioneer in the study of Croatian traditional building practice, an unquestionable authority, the greatest collector of material and

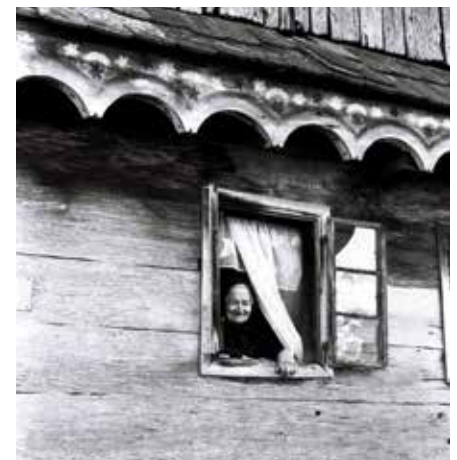

a perspicacious analyst and interpreter of that material, claims that ornamentation is unnatural and illogical in traditional building. This must have some connection with the time and circumstances in which Freudenreich was trained and in which he worked as an architect. He had his academic education, in architecture, at the Zagreb Fine Arts Academy between the two wars under Drago Ibler, and was much influenced by Modernism. We can recall just Loos's "ornament is a crime" or Le Cobusier's contemptuous epithet "the folk lore brigade" for those who valued traditional forms, which best explains his viewpoint. He simply could not have had a different kind of viewpoint.

Today, however, at a temporal remove from the doctrines of Modernity, although architecture is indeed very much under its influence, we can perhaps decide that ornament or decoration is not always a crime. Rural man, the peasant, has decorated his clothing since time out of kind, together with the objects he uses, his face, hairstyle and even body. There is nothing illogical in his decorating his house as well. Ornamentation has always been a reflection of material conditions, of wealth, if not in an absolute sense. Even in poverty people have acted this way.

Wood as material (and thus the wooden house) has been the most rewarding medium for ornamentation. Posts and fences and the gables of houses were decorated. Clearly the form of the gable, i.e. a triangle, was the primary location for decoration for the folk builder. Only in the last phase of development, in the first half of the 20th century, were wooden elements of the house sometimes also decorated with paint. If paint had been available before, it is possible that the vernacular builder would have used it earlier for the embellishment of his house.

In the Pannonian area the street gable of the single-storey house was more vigorously decorated when the house was built of brick, that is, from the second

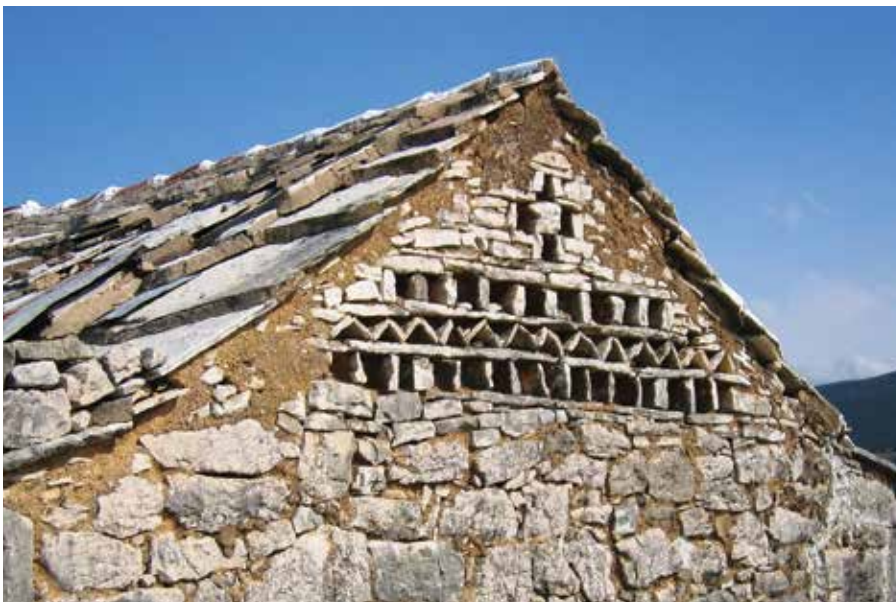

half of the 19th century, when the front was rendered, and plaster or mortar was after all a medium on which it was relatively easy to execute decorations. Often in cultural history this decoration was linked with the influence of the Baroque, but it has to be mentioned that this was not the influence of Baroque as style, rather indirectly, via above all ecclesiastical architecture and then the building in the cities.

Stone was the material least adaptable for decoration, and in the Adriatic area the decoration of houses was less marked. Embellishment was less

expressed in ornament, more in other means. There were niches in the walls, stone notches, consoles and brackets, elements that were to an extent useful, but also in the play of light and shadow. Even in the poorest of the karst areas, particularly in Bukovica, and in other parts of the Dalmatian hinterland, we can come across little holes arranged into ornaments in the stone wall. Tradition says that there were primarily holes for pigeons. Without denying this, this ornamentation cannot be denied another, spiritual dimension – the decorative.

Chimneys too, or smoke holes, the function of which was to let out the smoke, were without doubt regularly subject to decoration, from the simplest on the kitchens in the Dalmatian hinterland, to those formed more opulently from Istria to Konavle, with a particular emphasis on Lastovo Island. We can also find lavish decoration in the final stratum of traditional building, on the built haylofts of the 20th century in inland regions. Since these structures were meant to be well aired to dry the hay, the openings in the walls were “closed” with bricks in very various ornamentations.

DEKADENCIJA I NESTAJANJE \ DECADENCE AND DISAPPEARANCE

Većina stručnjaka iz ovog područja smatra da je prijelaz 19. i 20. stoljeća prekretnica u tradicijskome graditeljstvu, tj. vrhunac dosega i početak dekadencije. Uzroci su tomu različiti: poboljšanje prometnih veza, a time i veća pokretljivost (pa i seoskog) stanovništva, veća mogućnost nabave industrijskih proizvoda, utjecaji građanskog graditeljstva itd.

Kada bismo u terenskim istraživanjima naišli na primjerak seljačke kuće iz prve polovice 20. st. s naglašenim netradicijskim elementima, najčešći je razlog tomu bio da je tu kuću gradio predak koji se vratio s rada iz Amerike. Može se pretpostaviti da su ti, novi oblici manje bili posljedica uzora koje je sa sobom donio iz svijeta, a više želja za prestižom, statusom. Povećavaju se, često i nepotrebno, formati prozora, ali je staklo sada, bar za neke, ipak bilo dostupnije. Stare se tradicijske kuće prepravljaju. Među prvima se odstranjuje uzdužna greda (sleme, tram, tetiva, polovka, bardunal...) s upisanom godinom ili kakvim tesarskim znakom, element dakle s određenim mitskim značenjem. Često se upada u hipertrofiju ukrasa, a ona dva prozora na uličnom zabatu zamjenjuju se jednim, trokrilnim itd. itd.

Drugi svjetski rat može se smatrati apsolutnom prekretnicom. Promjene se događaju i u socioekonomskome smislu. Odnos države i društva prema selu, seljaštvu i poljoprivredi biva sve lošiji. Sve što je bilo tradicijsko predočivano je kao zaostalo, selo i seljaštvo dobivaju prizvuk natražnjaštva. Posljedica je to očito i određenog kompleksa seljačke zemlje koji je imala nova vladajuća elita. Sve se usmjeruje na elektrifikaciju, urbanizaciju, industrijalizaciju... Sve što je bilo posebno, regionalno,

nacionalno, nije bilo integrativni faktor nove državne zajednice. Uz glasnu i tihi indoktrinaciju, to polako prihvaća i seljaštvo i počinje se sramiti vlastite tradicije. Selo se polako rastače i u socijalnom i u fizičkome smislu.

Da paradoks bude veći, sve se to događa kada u ruralnom (izvangradskom) prostoru živi 75% njezina stanovništva. Tako se npr. „ukorak s novim vremenima“ na Arhitektonskom fakultetu u Zagrebu ukida kolegij – rurizam. Dio seoskoga stanovništva migrira u gradove, dio se zapošljava u industriji, odnosno u državnom sektoru, a živi na selu, dok je jedan dio čistih poljoprivrednika-seljaka. Selo se tako u socijalnom i tradicijskom smislu raslojava, a u fizičkom (graditeljskom) smislu rastače. Nastupa potpuni

prekid s tradicijom pa seljaci uzore za gradnju svojih kuća traže u prigradskim naseljima, dakle, kod sebi bliske skupine svojih ranijih suseljana, a ti su uzori loši. Poslije, šezdesetih godina 20. st., „gastarbajteri“ donose sa sobom strane uzore, duhovno ništa bolje od onih prvih. To je značilo daljnju estetsku i vrijednosnu destrukciju hrvatskog sela. Nestaje duh seljačkog života, duh mjesta, nestaje zavičaj (Živković, 2009.- str. 296.).

Arhitektonska struka potpuno zanemaruje problem ruralnoga prostora i planiranja, a država i društvo zapostavlja ruralni razvoj. Ako se i izrađivao kakav prostorni plan u ruralnome prostoru, zvao se „urbanistički“ i, što je najgore, rađeni su urbanističkim „alatom“, što je potpuno neprihvatljivo.

Most experts in this field think that the turn of the 19th and 20th centuries were a turning point in traditional building, its highest achievement and at the same time the beginning of the decadence. The causes are diverse: the improvement of transportation and the greater mobility of the rural population, the greater ability to procure industrial products, the influences of burgher building and so on.

When in field research we would come upon an example of a peasant house from the first half of the 20th century with marked non-traditional elements, the most common reason would be that the house was built by a forebear who had returned from work in America. It can be assumed that these new forms were less the consequences of the models that had come from the New World, more the desire for prestige and status. The sizes of the windows increased, often unnecessarily, but glass, at least for some, was nevertheless more accessible. Old traditional houses were repaired. Among the first casualties was the longitudinal main beam, the *tram*, with the incised year or some carpenter's mark, an element, that is, with a certain mythic significance. Often people would fall into hypertrophy of decoration, and the two windows in the street gable would be replaced with one, with a triple window and so on.

World War II can be considered an absolute watershed. Changes were happening in the social and economic field as well. The attitude of state and society to the countryside and the peasant and farming was ever worse. Everything traditional was presented as backward, the village and the peasant took on a tinge of benightedness. This was the consequence of a certain complex of a peasant land that had a new ruling elite. Everything

U Domovinskom ratu, kada je četvrtina hrvatskog teritorija bila okupirana, uništavana su sela i druga kulturna baština. U poslijeratnoj obnovi u kojoj je obnovljeno više od stotinu tisuća kuća bilo bi logično da se bar tada potražio kreativni pristup arhitektonske struke, no oblikovanje novih, zamjenskih kuća prepustilo se tehničko-tehnicističkom, izvođačkom pristupu građevinske struke. To su učinile neke druge zemlje nakon elementarnih nepogoda (npr. potres u Furlaniji pa i Sloveniji, sedamdesetih godina), no u nas to, nažalost, nije učinjeno.

Početak 21. stoljeća, kao svjetlo na kraju tunela, javlja se tračak nade da sve one ljepote narodnoga stvaralaštva, trud nepoznatih narodnih graditelja neće nestati bez traga. Mijenja se odnos seljaka, baštinka te kulture, prema vlastitoj baštini pa se oni više ne srame svoje baštine. A to je velika stvar. To je proces koji nije došao preko noći i koji traje i nadamo se da će potrajati. Može se pretpostaviti da je razlog u tome što posljednje desetljeće država različitim poticajima potiče i obnovu tradicijskih seljačkih kuća (radi bavljenja seoskim turizmom).

was directed towards electrification, urbanisation and industrialisation... Everything that was special, regional or national was not an integrative factor for the new state. In concert with loud and quiet indoctrination, this was also slowly accepted by the peasantry and they started to be ashamed of their own tradition. The dissolution of the village took place, in a social and a physical sense.

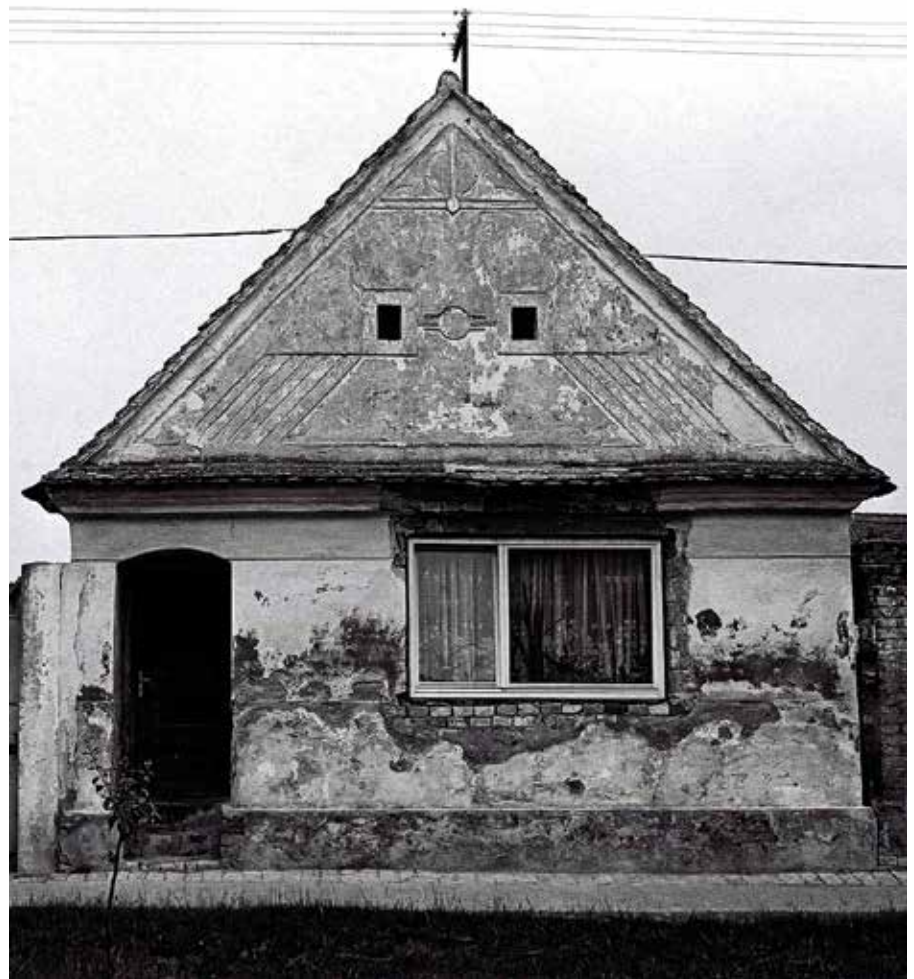
For the paradox to be the greater, all of this happened when 75% of the population lived in the rural space, i.e. outside the city. Thus for example, "in step with the new times", the department of rural planning was abolished in the Architecture Faculty in Zagreb. Some of the rural population migrated to the cities, some found employment in industry, or in the public sector, and yet lived in the country, while some were still pure farming peasants. The village thus in a social and traditional sense became stratified, and in a physical, i.e. building, sense, it came apart at the seams. A total break with tradition occurred, and the peasants took the cue for their houses from the suburban settlements, with groups close to themselves, of their earlier fellow villagers, and these models were poor. Afterwards, in the 1960s, the guest-workers brought with them foreign models, spiritually not a whit better than the first. This marked the further destruction of aesthetics and values in the Croatian village. The spirit of village life vanished, the spirit of the place, the native ground, all vanished (Živković, 2009 – p . 296).

The architectural discipline totally neglected the problem of rural space and planning, and the state and society neglected rural development. If by chance some physical plan for the rural area was made, it was called "urban development" and what is worse, it

was done with urban planners' tools, which is totally unacceptable.

In the Homeland War, when a quarter of the Croatian land was occupied, the villages and other parts of the heritage were destroyed. In the post-war reconstruction in which more than a hundred thousand houses were renovated, it would have been logical at least then to have asked for a creative approach from the profession of architecture, but the design of new, replacement houses was resigned to the technically minded approach of the building trade. A more creative approach was adopted by some other countries after natural disasters (the earthquake in Friuli for example, and Slovenia, in the 1970s), but in this country it was not alas attempted.

At the beginning of the 21st century a light appeared at the end of the tunnel, a gleam of hope that all those beauties of vernacular creativity, the industry of unknown builders of the folk, would not disappear without a trace. The attitude of the country dweller, the inheritor of this culture, to their own heritage changed, and they were no longer ashamed of their inheritance. This is a big thing. This is a process that did not come about overnight and that is still going on and, we hope, will continue. It can be assumed that the reason for this is that in the last decade the government has by various kinds of incentives encouraged the renovation of the traditional peasant houses (for the sake of farmhouse tourism).

INTERES ZA TRADICIJSKO GRADITELJSTVO \ INTEREST IN TRADITIONAL BUILDING

Potkaj 19. st. bilježe se prvi interesi stručne javnosti za tradicijsko graditeljstvo. I to na dva (ili oba) krila, humanističkom i tehničkom. „Izivre to iz opće duhovne klime kakva je u posljednjim desetljećima 19. st. prožimala intelektualni život u Hrvatskoj. Težnje nacionalnom osamostaljenju od Austro-Ugarske Monarhije potakle su istodobno i traganje za vlastitom kulturnom baštinom. U tome su surađivali i tadanji arhitekti. *Društvo inžinira i arhitekatah* pozivom objavljenim 1885. potaklo je svoje članove na studijsko istraživanje seoskih građevina, da bi već iste godine u svom glasilu i objavilo nešto od snimljene građe” (Muraj, 1989. – str. 39). Tom su se pozivu odazvali tadašnji ponajbolji hrvatski arhitekti kao što su Pilar, Holjac..., a *Društvo* te snimke objavljuje 1905. god. u obliku mape od 50 stranica pod nazivom „Hrvatski građevni oblici”. Izidor Kršnjavi upozorava na vrijednosti tradicijskoga graditeljstva u Slavoniji, o čemu objavljuje članke u onodobnim stručnim časopisima.

Najvažnija institucija osnovana u to vrijeme jest Odbor za narodni život i običaje u sklopu Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti (JAZU) u Zagrebu 1888. god., koji je 1896. pokrenuo izlaženje stalne stručne publikacije – *Zbornika za narodni život i običaje Južnih Slavena*. Od drugoga broja urednikom mu je bio Antun Radić koji je objavio *Osnovu za sabiranje i proučavanje građe o narodnom životu*. Ta opširna upitnica sadržavala je i pitanja o stanovanju i građenju na selu, a njezin su ishod radovi s terena koji se objavljuju u Zborniku. Od izlaska prvoga broja 1896. god. do danas izišlo je 55 svezaka u kojima su objavljeni deseci respektabilnih zapisa o kući, selu i graditeljstvu s područja cijele Hrvatske. Opsežnu građu

skupljenu prema Radićevim uputama klasificirao je i interpretirao Milovan Gavazzi, posebice u svojim pregledima *Kulturna analiza etnografije Hrvata iz 1928. i Etnografski sastav (hrvatskoga sela) iz 1942.* U prvoj polovici 20. st nema važnijih inicijativa u proučavanju tradicijskoga graditeljstva. Godine 1927. na Filozofskom fakultetu u Zagrebu osniva se studij etnologije pa otada i jedan broj etnologa proučava i objavljuje građu o graditeljstvu. Što se arhitekata tiče, prvu knjigu o tradicijskom graditeljstvu pod naslovom „Nepoznata Dalmacija” objavljuje 1955. god. Mirko Miličić (1909. – 1975.). Nakon toga Aleksandar Freudenreich (1893. – 1974.), najveći autoritet na ovom području u Hrvatskoj, objavljuje dvije knjige s naslovima „Narod gradi na ogoljenom krasu” (1963.) i „Kako narod gradi” (1973.). Odabrane teme iz svih triju knjiga u nastavcima (u vrijeme njihova izlaska) objavljuje arhitektonski časopis „Čovjek i prostor”.

Potom arhitekt Davor Salopek i slikar Branko Čačić objavljuju 1971. god. brošuru „Hrvatska korablja” u kojoj na stručno-poetski način prezentiraju pokupsku drvenu kuću. U različitim knjigama, časopisima i novinama etnolozi, arhitekti pa i ljudi drugih zanimanja objavljuju članke i radove o tradicijskome graditeljstvu. Služba za zaštitu kulturne baštine (spomenika kulture) relativno kasno počinje sustavno prikupljanje građe o tradicijskoj kulturi pa tako i graditeljstvu, vrednovati ga i čuvati. Konkretnije, od 1972. god. na tadašnjoj republičkoj razini sustavno se istražuje i bilježi tradicijska kultura na području cijele Hrvatske. Istraženo je više od polovice državnog teritorija. Učinjeno je stotine arhitektonskih snimaka kuća i ostalih tradicijskih građevina, deseci tisuća fotografija, zapisa itd. koji se

čuvaju u zbirkama Ministarstva kulture i konzervatorskih odjela. Ova građa, spomenute knjige, stotine članaka i radova o tradicijskome graditeljstvu čine bazu podataka, nešto kao zlatne niti veza koji zovemo memorija.

Oficijelna povijest umjetnosti uglavnom zanemaruje tradicijske teme. „Kada se u cjelokupnoj dosadašnjoj literaturi koja obrađuje probleme povijesnog razvoja kulture i umjetnosti, a napose probleme razvoja urbanizma i arhitekture, razmotri izbor materije njene zainteresiranosti ili stupanj intenziteta analize pojedinih kreativnih područja, tada se zapaža da je veoma velik dio društvene djelatnosti s područja umjetničkog stvaranja, odnosno konkretnije, da je sveukupna umjetnost pučkog ruralnog porijekla u pravilu izostavljena ili tek nuzgredno spomenuta” (Mohorovičić, 1962. – str. 381.).

Zanimljivo je da se A. Freudenreich kritički osvrće na rad spomenutog „Društva”, odnosno na povod kojim je društvo krenulo u snimanja i objavu mapa iz 1905. god. „Radilo se najviše o ukrašenim objektima, jer su baš ukrasi u vrijeme objelodanjenja publikacija smatrani zanimljivima” (Freudenreich, 1963. – str. 15.). Slično stajalište ima i Branislav Kojić, koji kaže: „Tek od kraja 19. vijeka počinje se javljati interes za selo i to više u cilju osvježavanja eklektikom zamo-renih duhova nego u cilju pravog naučnog ispitivanja, iznalaženja i postavljanja seoskih problema i njihovog konkretnog rešavanja” (Kojić – str. 3.).

U predgovoru prve Freudenreichove knjige „Narod gradi na ogoljenom krasu” (pisanom oko 1950. god.) Stjepan Planić je napisao: „Ova prva knjiga predajnog narodnog graditeljstva nema zadaću da dade pobornicima za ‘nacionalno’ u

arhitekturi neki album rekvizita i recepta za narodnjačko građenje već ima isključivo svrhu da iscrpnom analizom upozori na bitnu organsku povezanost i svestranu uslovljenost između gradiva, oblika, namjene, ekonomike, kraja, klime, načina života i društvenih odnosa u pojedinom vremenskom razdoblju" (Freudenreich, 1963.). Svi oni uglavnom smatraju da elementi tradicijskoga graditeljstva mogu biti inspiracija, a nikako predlošci za kopiranja u suvremenoj arhitekturi.

Stanje duha vremena u drugoj polovici 20. st. o ovoj temi oslikava Freudenreich. „Bez obzira na gledišta koja baziraju na sentimentalnim osjećajima, postoje u kulturnom, javnom i privatnom životu, uglavnom dva suprotna stajališta: jedno stajalište poštuje i cijeni prošlost, gleda u njoj odraz narodnog života iz kojega je poteklo, ne stidi se siromaštva, jer je to siromaštvo bilo čestito, pošteno i borbeno, a dovelo nas je uz stoljetne napore u novi život današnjice. Prema takvu stajalištu nove će se i napredne ideje ostvariti kao produženje te prošlosti. Drugo pak stajalište vidi u prošlosti i njezinim djelima tek zaostalost, nazadnost koje se stidi, kojoj negira sve kvalitete a ističe manjkavosti, ne želi je ni upoznati nego je nastoji što prije izmijeniti ili potrti a umjesto nje izgraditi nešto novo, veliko, napredno, 'buduće', ali i to prema uzorcima kopiranih dostignuća vanjskog svijeta" (Freudenreich, 1972. - str. 249.).

„Idejno-emotivni profili generacija se mijenjaju, formiraju se nove estetske relacije, ali izvan tih mijena ostaju vitalne koordinate, koje kao bistra voda predstavljaju neiscrpnu svijest o bitku" (D. Salopek, 1975.). „Škole arhitekture često gledaju na tradicijsko graditeljstvo kao na egzotično, folklorno naslijeđe i samo rijetko kao umno i duhovno polje graditeljskoga mišljenja" (Radović, 1988.) Dileme o tome što bi tradicijsko graditeljstvo trebalo značiti nama danas,

suvremenoj arhitekturi, nisu i ne postoje samo na našem prostoru nego su, rekli bismo, planetarna pojava.

Postulat je svakoga povijesnog pristupa da je prošlost poučna, da proučavanje prošlosti nema samo filozofijsku vrijednost nego nam otkriva složenost i povezanost stvari. Ono nam omogućuje i da razlučimo stalne od prolaznih elementa. „Bogata dimenzija vremena nužna nam je da neutraliziramo preoskudnu banalnost života u trenutku, neku vrstu stalnog preludija nerazumnom bijegu u budućnost." Stoga ne možemo prekinuti sa svime što se prije dogodilo, osim ako ne pretpostavimo da smo se mi i naši problemi toliko promijenili da nas prošlost više nema čemu naučiti (A. Rapoport, str. 124.). Pouka ruralnih prostora leži upravo u istinitoj interpretaciji životnoga smisla koji se u njima očituje. Naslijeđena narodna arhitektura ne može nam biti svrha, a nije ni praktično sredstvo. Ona je samo izravni medij prostorno-vremenskog komuniciranja sa zavičajem i duhovni „katalizator", zavičajna „konstanta" pri stvaranju novog prostora (Salopek, 2009. - str. 38.).

U ovoj knjizi prikazano hrvatsko tradicijsko graditeljstvo u svim svojim različitostima onoliko koliko je to moguće u ovakvom izdanju jest povijest i baština hrvatskog naroda. Ono je i ljepota, a ljepota kao takva ispunjava dušu i, ako ništa drugo, uvijek može biti inspiracija za novo stvaralaštvo.

Napomena

Opširan rad o doprinosu arhitekata proučavanju ruralnoga stanovanja (1904. – 1985.) te o suvremenoj etnološkoj praksi (1950. – 1985.) objavljen je u knjizi A. Muraj „Živim, znači stanujem".

At the end of the 19th century, the first interests of the professional public in traditional building appeared. There were two aspects to this new concern – the humanist and the technical. "It stemmed from the general spiritual climate that in the last decades of the 19th century informed intellectual life in Croatia. The aspirations to national independence from the Austro-Hungarian Monarchy set off at the same time a quest for the native cultural heritage. Taking part in this were the architects of the time. The then "Association of Engineers and Architects", in a call announced in 1885, encouraged their members to study and learn from rural buildings, and in the same year in its own journal published something of the recorded material" (Muraj, 1989, p. 39). Some of the best of the Croatian architects of the time responded – Holjac and Pilar, for example, and in 1905 the Association published an album of 50 pages entitled "The Forms of Croatian Building". Izidor Kršnjavi drew attention to the values of the vernacular building practice in Slavonia, publishing articles in the professional journals of that time.

The most important institution founded then was the Committee for the Life and Customs of the People, within the Yugoslav Academy of Sciences and Arts in Zagreb in 1888, which in 1896 launched a regular series of publications – "Miscellanies for the National Life and Customs of the South Slavs". From the second number onwards, the editor was Antun Radić, who published his *Foundation for the Collection and Study of Material about the Life of the People*. This also contained questions about living and building in the countryside, and it gave rise to field research that was published in the Miscellany. From the first number in 1896 until this day, 55 volumes of the Miscellany (Zbornik) have come out, containing dozens of very worthwhile accounts about houses, villages and building practices

from the whole of Croatia. The copious material that had been collected according to Radić's instructions was classified and interpreted by Milovan Gavazzi, particularly in his reviews *A Cultural Analysis of the Ethnography of the Croats*, 1928, and *Ethnographic Composition of the Croatian Village of 1942*.

In the first half of the 20th century there were no major initiatives concerning the study of the traditional building practice. In 1927 an ethnology course was founded in the Faculty of Philosophy in Zagreb, and since that time a certain number of ethnologists have been studying and publishing materials about building.

As for architects, the first book about traditional building practice, entitled *Unknown Dalmatia*, was published in 1955 by Mirko Miličić (1909-1975). After this, Aleksandar Freudenreich (1893-1974), the biggest authority in this domain Croatia published two books, one entitled *The People Build on the Bare Karst* (1963) and the other *How the People Build* (1973). Selected topics from all three books were published in instalments (at the time of their publication) by the architectural magazine *ČiP, Čovjek i Prostor*, or *Man and Space*.

After that the architect Davor Salopek and painter Branko Čačić published in 1971 their brochure *Hrvatska korablja* [The traditional wooden house in wetland Croatia], describing in a manner that was both professional and poetic the traditional wooden house of the Kupa valley. And in various books, journals and newspapers, ethnologists, architects and people of other professions published articles and papers about the traditional building practice.

The Cultural Heritage Protection Directorate started relatively late to collect materials about the traditional culture, including of course about architecture, or to evaluate or protect it. From 1972, at the republican level of the time, traditional culture over the whole of Croatia began to be researched and recorded. More than a half

of the state territory was explored. Hundreds of architectural records were made of houses and other traditional buildings, tens of thousands of photographs and accounts that are kept in the collections of the Ministry of Culture and the conservation departments. This material, all the books and articles and papers about the traditional building, constitutes a database, the golden threads of the stitching that we call memory.

Standard art history on the whole neglects traditional themes. "When in the whole of the literature to date that studies the problems of the historical development of culture and art, particularly those of the development of urban design and architecture, one considers the selection of material of its interest or the degree of intensity of analysis of individual creative areas, then it can be seen that a very large part of social activity from the domain of artistic creativity, or more concretely, that the whole of the art of popular and rural origin as a rule is almost always left out of such a circle of study or is mentioned merely in passing" (Mohorovičić, 1962 – p. 381).

It is interesting that A. Freudenreich should have made critical references to the work of the Association mentioned, or perhaps rather to the occasion that set the association off onto the recording and the publication of the album in 1905. "It was mainly about decorated structures, for just at the time of the appearance of the publication decorations were considered interesting" (Freudenreich, 1963 – p. 15). A similar viewpoint was uttered by Branislav Kojic: "Only from the end of the 19th century did there start to be an interest in the countryside and even then more for the purpose of refreshing souls enervated by eclecticism than for the sake of a true scientific examination, investigating rural issues and raising issues and providing concrete solutions for them" (Kojić, p. 3).

In the foreword to the first Freudenreich book, *The People Build on the Bare Karst*

(written about 1950), Stjepan Planić wrote: "This first book of the building practice handed down among the people does not have the task of giving proponents of the "popular" in architecture some kind of album of requisites and recipes for vernacular building, but only the purpose of showing by exhaustive analysis the essential organic connectedness and all-round interdependence of material, form, purpose, economics, region, climate manner of life and social relations in a given period of time" (Freudenreich, 1963). All of them on the whole think that elements of the traditional building practice can be an inspiration only, and not at all templates for contemporary architecture.

The state of the spirit of the time in the second half of the 20th century concerning this issue is illustrated by Freudenreich: "Irrespective of the viewpoints that are based on sentimental feelings, there are on the whole in cultural, public and private life two opposed viewpoints: one viewpoint respects and values the past, sees in it a reflection of the popular life from which it has sprung, is not ashamed of poverty, for poverty was honest, virtuous and it strove hard, and led us with centuries of effort to the new life of today. According to this viewpoint new and advanced ideas will be implemented as an extension of this past. Another viewpoint though sees in the past and in its works only backwardness, of which it is ashamed, negating its qualities and seeing only the drawbacks, it does not wish even to get to know it but endeavours as soon as possible to change and to wipe it out, and in its place to build something new, big, advanced, something "future", but according to models of imitated achievements of the world outside" (Freudenreich, 1972, p. 249).

"The intellectual and emotional profiles of the generations change, new aesthetic relations are formed, but outside these changes, the vital coordinates remain, which like clear fresh water constitute in-

exhaustible knowledge about being" (D. Salopek, *In quest of home ground spaces – Istria*, no. 7, 1975). "Schools of architecture often look upon traditional building as an exotic and folklorish heritage and only seldom as an intellectual and spiritual field of thinking about buildings" (Radović, 1988), "Smiling charm of vernacular houses" and the use of these smiles – *ČIP*, 5/1988. Dilemmas concerning what traditional building practice should mean to us today, to contemporary architecture, do not only exist here, in our area, but we might say, are a global phenomenon. The postulate of every historical approach is that the past is instructive, and that study of the past has not only a philosophical value, but also reveals to us the complexity and connectedness of things.

It enables us to distinguish lasting from passing elements. "The rich dimension of time is necessary for us to be able to neutralise the meagre banality of life at the moment, some kind of constant prelude to a senseless flight into the future. Accordingly we cannot break with all that has happened before, unless we suppose that we and our problems have changed so much that the past can no longer teach us anything" (A. Rappaport, p. 124). The moral of the rural spaces lies precisely in a truthful interpretation of the meaning of life that is manifested in them. The inherited popular architecture can be for us neither a purpose nor a practical means. It is only a direct medium of space-time communication with a home-ground and a spiritual catalyst, a constant of the

home ground when a new space is being created" (Salopek, *Korablje*.. p. 38). In this book the Croatian traditional building practice shown in all its diversities, to the extent that it is possible in this kind of edition, is the history and heritage of the Croatian people. It is also beauty and beauty as such fills the soul and if nothing else can always be an inspiration for new creativity.

Author's note

A copious work about the contribution of architects to the study of rural housing (1904-1985) and about contemporary ethnological practice (1950-1985) is published in the book of A. Muraj: I live, therefore I reside.

LEGENDE

Str. 6.
Jednoprostorna kuća s ognjištem na Velim Srakama u kojoj se živjelo do 1953. god.

Str. 7.
Mrgar, suhozidna tvorevina za povremeno sezonsko prikupljane ovaca na otoku Krku (gore) *Kamenica*, kamena posuda za čuvanje maslinova ulja, neizbježan inventar konoba na priobalju i otocima (dolje).

Str. 9.
Pokrov od kamenih ploča specifičnog slaganja karakterističnog za Bukovicu i Ravne kotare.

Str. 10.
Mlinica „Stara mostina“ preko rijeke Cetine kod Sinja s osam mlinskih mehanizama.

Str. 11.
Vrata suhozidne građevine – *čemera* (bunje) u Dalmatinskoj zagori (gore). Slavonski ambar (dolje).

Str. 13.
Karakteristični istarski zaselak u prirodnom okruženju.

Str. 14.
Aglomeracija malih seoskih kamenih kuća u primoštenskom zaleđu (Primošten Burnji).

Str. 16.
Napuštena istarska kuća s dobro vidljivom strukturom zida.

Str. 17.
Stara drvena kuća pokrivena šindrom u Močilima na Kordunu, izvor: Mapa HGO.

Str. 18.
Kuće u Istri s prizemljem i dva kata, u vanjštini žbukane.

Str. 20.
Kuća na kanate u fazi izgradnje. Kanatna konstrukcija s krovom, prije ispune (pleterom) i omazivanja.

Str. 21.
Gospodarska zgrada u Istri, (često) naožbukana (dolje štala, gore sjenik) s „kućicama“ za golubove.

Str. 22.
Čitljiv konstruktivni sistem kuće u Moslavini. Suteran zidan priklesanim kamenom, kat izveden kanatnim sistemom: grede stupovi kosnici. Mjesto prozorima gotovo predodređeno. Zabati u daščanoj oplati (gore lijevo). Kuća temeljena na živoj stijeni (latici) u Bukovici (gore desno). Zide karakteristično za istarsku kuću. Jači uglovni kamenovi, zide od dvije vrste kamena vapnenca (dolje).

Str. 23.
Skupina seoskih kuća u Istri.

Str. 24.
Zbijene kuće zaselka Bast u makarskom primorju (gore). Dio ambijenta starog sela Kumrovec (dolje).

Str. 25.
Kaniža kod Slavenskog Broda. Tipično nizno (ušorenu, cestovno...) naselje (gore). Plan dijela „ušorenog“ sela Gradište u Slavoniji okupljeno s obje strane ceste/puta (dolje).

Str. 26.
Dimnjaci, odnosno glave dimnjaka karakteristične za jadranski prostor.

Str. 27.
Skupljane vode koje je značilo život u kraškom području. Primjer s velog Drivenika, gdje su za skupljanje kišnice služili krovovi kuća, ali i posebni suhozidni naplovi.

Str. 28.
Razvoj čovjekove nastambe. Izvor: Z. Pađen, Predarhitektura.

Str. 29.
Vrata na visokoj dvorišnoj kamenoj ogradi u Promini.

Str. 30.
Kuća s kombiniranim pokrovom od kamenih ploča i kupa kanalica u selu Oključna na otoku Visu.

Str. 31.
Interieur velike sobe (*družinske hiže*) u Gostenju (Hrvatsko zagorje).

Str. 32.
Pavići kod Sinja. Izvor: Mapa HGO.

Str. 33.
Konstrukcija uglu drvene kuće u Hrvatsko zagorju.

Str. 34.
Kuća u Ravnim kotarima s malim ukrasom na zabatu i ogradnim zidom u prvom planu (gore). Istarska kuća je u vertikalnom razvoju išla najviše. Primjer kuće s prizemljem, dvama katovima i šuiftom (dolje lijevo). Svjedok „žilavosti“ kamene kuće (dolje desno).

Str. 35.
Ugao vinogradarske kleti na Vinica bregu (gore lijevo). Neomazana kanatna konstrukcija manje

kuće (gore desno). Nad kamenom pločom *bala-dura* oteretni luk (dolje desno). Detalj spoja drvene konstrukcije (dolje desno).

Str. 36.
Temeljenje hrastova ambara na kamenovima (gore). Temeljenje drvene graševine na drvenim „bapcima“ (dolje).

Str. 37.
Ugao brvnare s preklopima stariji je način izvedbe.

Str. 38.
Stjenka zgrade s drvenim, piljenim planjkama.

Str. 39.
Detalj načina spoja na uglu drvenih planjki na „lastin rep“, iz novijeg je vremena, a naziva se i „slijepi sijek“, „nemški vugel“ (gore). Detalj spoja drvenim klinom (dolje).

Str. 40.
Naprava za sušenje odjeće (gore). „Znaci“ na glavnoj uzdužnoj stropnoj gredi u glavnoj kućnoj prostoriji (dolje).

Str. 41.
Detalji stropova u kontinentalnoj Hrvatskoj sa stropnim gredama po sredini kuće s različitim nazivima: *tram*, *tetiva*, *podvlaka*, *polavka*, *bardunal*...

Str. 42.
Mlin na Banovini s četverostrešnim krovom pokriven daskom (gore). Krovšte kukuruzane u Bukovici (dolje lijevo). Glavni konstrukcijski sklop krova zabilježen samo u Istri kako bi se omogućila uporaba visokog potkrovlja (dolje desno).

Str. 43.
Kuća na Banovini s krovom s poluskošenjem na jednoj i skošenjem na drugoj, stražnjoj strani (gore). Crtež ličke tradicijske kuće s krovom sa skošenjima s obje strane (iznad oba zabata) (dolje lijevo). Crtež ličke tradicijske kuće s krovom s poluskošenjima s obje strane (dolje desno).

Str. 44.
Visoku *ognjšče* s udupkom u sredini i napom iznad, karakteristično za Istru.

Str. 45.
Zidani štednjak (gore). Nisko ognjište (*komin*) u dinarskoj kulturnoj zoni (dalmatinsko zaleđe, Lika...) (dolje).

Str. 46.
Sobna peć „na petnjake“.

Str. 47.
Jednostavna krušna peć s ložištem iz pušnice u Jerebiću kod Velike Gorice (gore). Zidana krušna peć prislonjena uz pušnicu, ali s ložištem izvana u uskom dvorištu naspram kuće u Otoku kod Vinkovaca (dolje).

Str. 48.
Susak (o. Susak) „Generacijski“ slijed grijaćih tijela. Visoko ognjište s udupkom iznad kojeg je napa za skupljanje i odvođenje dima. Lijevo

od ognjišta su vrata (krušne) peći. Kada im je prestala funkcija, ovi su elementi obijeljeni a uz krušnu peć prislonjeno je plinsko kuhalo.

Str. 49.
Kapa dimnjaka u jadranskom arealu (gore). Dimnjak na staroj slavonskoj kući u Đakovačkoj Satnici, snimljeno 1895. (dolje).

Str. 50.
Vrste malih otvora za odvođenje dima na *kužinama* pokrivenima kamenim pločama (gore). *Tornica*, dograđeno ognjište uz kuću karakteristično za Istru (dolje lijevo). *Kominata*, prostorija s ognjištem kada se iznad čitave prostorije diže masivni dimnjak (dolje desno).

Str. 51.
Bunar na đermu karakterističan za kontinentalno područje.

Str. 52.
Otvoreni kamenom obzidani bunar s kamenim stubama kojima se omogućuje pristup vodi odnosno dnu bunara u Čvrljevu kod Unešića. Ova vrsta bunara karakteristična je za dalmatinsko zaleđe (gore lijevo). Bunar s krovčićem i kotačom za izvlačenje vode u Lonji. Karakterističan je za kontinentalno područje (gore desno). Kamena kruna cisterne karakteristična za jadransko područje (dolje lijevo). Bunar na Kordunu (dolje desno).

Str. 53.
Mala *balatura* u Lovreću kod Imotskog.

Str. 54.
Sular u Makaru kod Makarske (gore lijevo). Natkriveni *slar* u Gradini kod Šibenika s očitim građanskim utjecajem (gore desno). Razvijeni tip *balature* s natkrivenom terasom u Zaglavu na Dugom otoku (dolje lijevo). Manje karakterističan tip *balature* na zabatu kuće u Planjanima kod Unešića (dolje desno).

Str. 55.
Trijem pred kunihjom na maloj kući u Gradištu kod Županje (gore). Trijem pred ulaznim vratima na katu drvene kuće u Ljeskovu kod Dvora na Uni (dolje).

Str. 56.
Uski trijem kao izbočenja duž dvorišne strane kuće u Popovcu u Baranji, karakterističan za područje Baranje (gore lijevo). Trijem s tri strane kuće u Kuterevu u Lici koji ima i funkciju zaštite drvenih stijenci kata kuće od močenja (gore desno). Široki trijem uz dvorišnu stranu kuće pridržan stupovima u Svinjarevcima karakterističan za područje Slavonije i to za zidane kuće, dakle u posljednjoj fazi tradicijskog razvoja (dolje).

Str. 57.
Neobičan oteretni luk (kamen) nad vratima u Ostrogašici kod Unešića (gore). Motivi vrata (dolje). Vrata i prozor na gospodarskoj zgradi u Istri (gore). Niša u vanjskom zidu kamene kuće (dolje lijevo). Neobični oblici kamenih dovratnika i nadvoja u Istri (dolje sredina). Prozorčić na vinogardskoj kljeti s drvenim kapkom (dolje desno).

Str. 59.
Pokrov od daske.

Str. 60.
Pokrov od kamenih ploča velikog formata na maloj kukuruzani u Bukovici (gore lijevo). Gospodarska zgrada u Dolenjoj Vasi (Istra) pokrivena slamom (gore desno). *Tetoja*, naprava s pomičnim krovom (u smjeru gore-dolje) za čuvanje sijena karakteristična za Istru (dolje).

Str. 61.
Pokrov od trstike u Vardarcu u Baranji.

Str. 62.
Kombinirani pokrov od kamenih ploča (škrilja) u donjem dijelu kao teži materijal i kupe kanalice (žlibaca) u gornjem dijelu kao lakši materijal u Radetićima u Istri.

Str. 63.
Različiti slogovi pokrivanja krovova kamenim pločama.

Str. 64.
Utore kod Unešića. Nisko ognjište tek malo iznad razine poda. Komaštre obješene na *vitlu*, napravi koja omogućuje domaćici da po potrebi lako smiče posudu za kuhanje (bronzin, kotluša...). Namještaj, (stolice sinija...) također su niski.

Str. 65.
Ukrasi koji možda imaju i „druga“ značenja, Zamlaka kod Varaždina.

Str. 66.
Čest „cimermanski“ znak na glavnoj kućnoj gredi (*tramu*, *tetivi*...) na stropu glavne kućne prostorije.

Str. 67.
Primjer na koji je način graditelj ostavljao poruku budućim naraštajima na kamenim kućama.

Str. 68.
Ukrašeni trijem kuće u Buševcu kod Velike Gorice.

Str. 69.
Primjer pretjeranog ukrašavanja. Na katu čardaka u Mraclinu kod Velike Gorice (gore). Primjeri ukrašavanja u drvu (dolje).

Str. 70.
Ornament u prozoru zidanog sjenika ima svrhu da omogući prirodno provjetranje a ujedno je i ukras (gore lijevo). Ukrašeni kamenovi čine oteretni luk nad kamenim nadvojem vrata (gore desno). Rupe za golubove u zabatu kamene kuće i u funkciji ukrasa (dolje lijevo). Čest motiv ukrašavanja drvenog stupa (dolje desno).

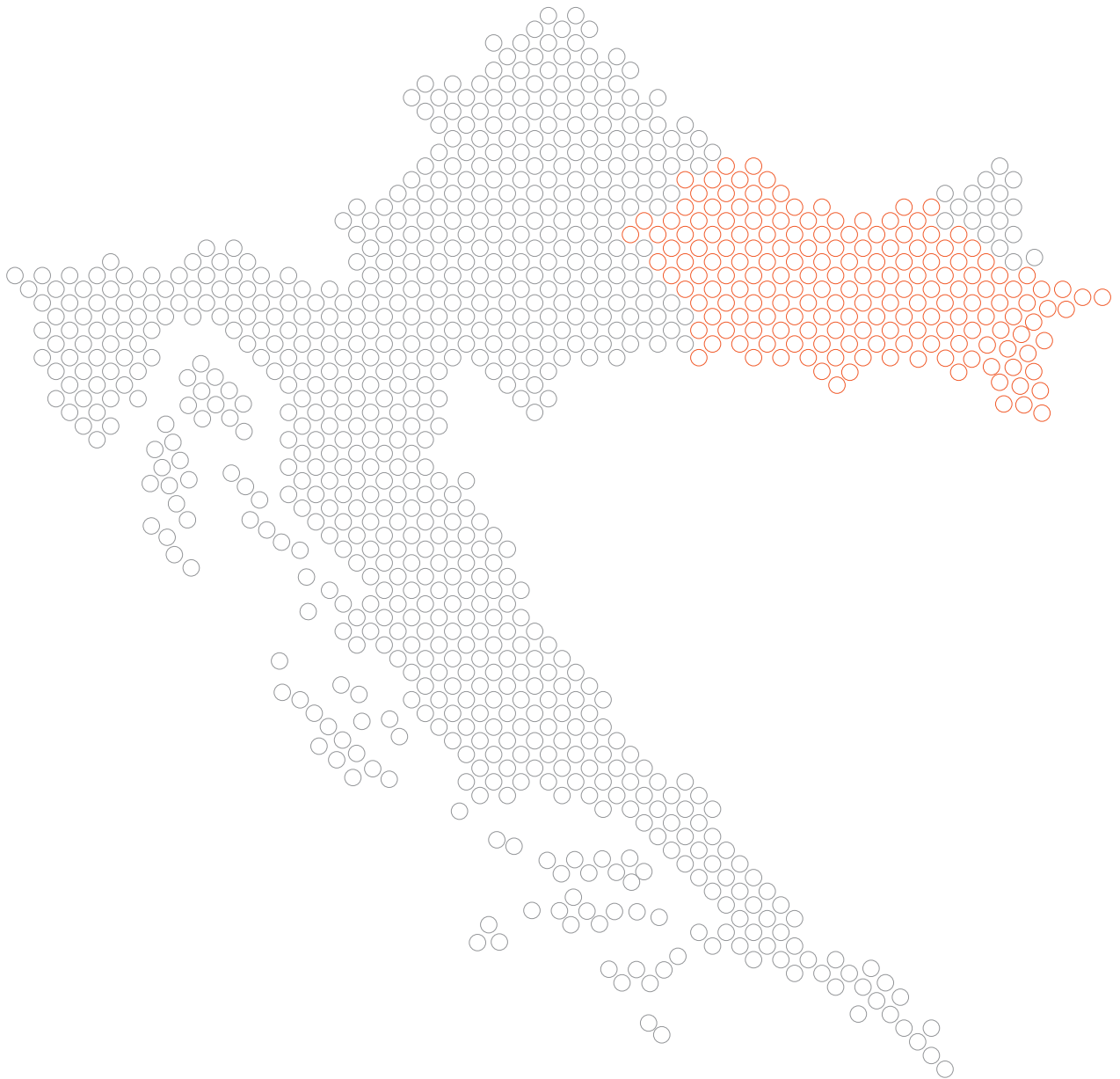
Str. 71.
Dekadencija inače besprijekorne likovnosti uličnog zabata slavonske (panonske) kuće.

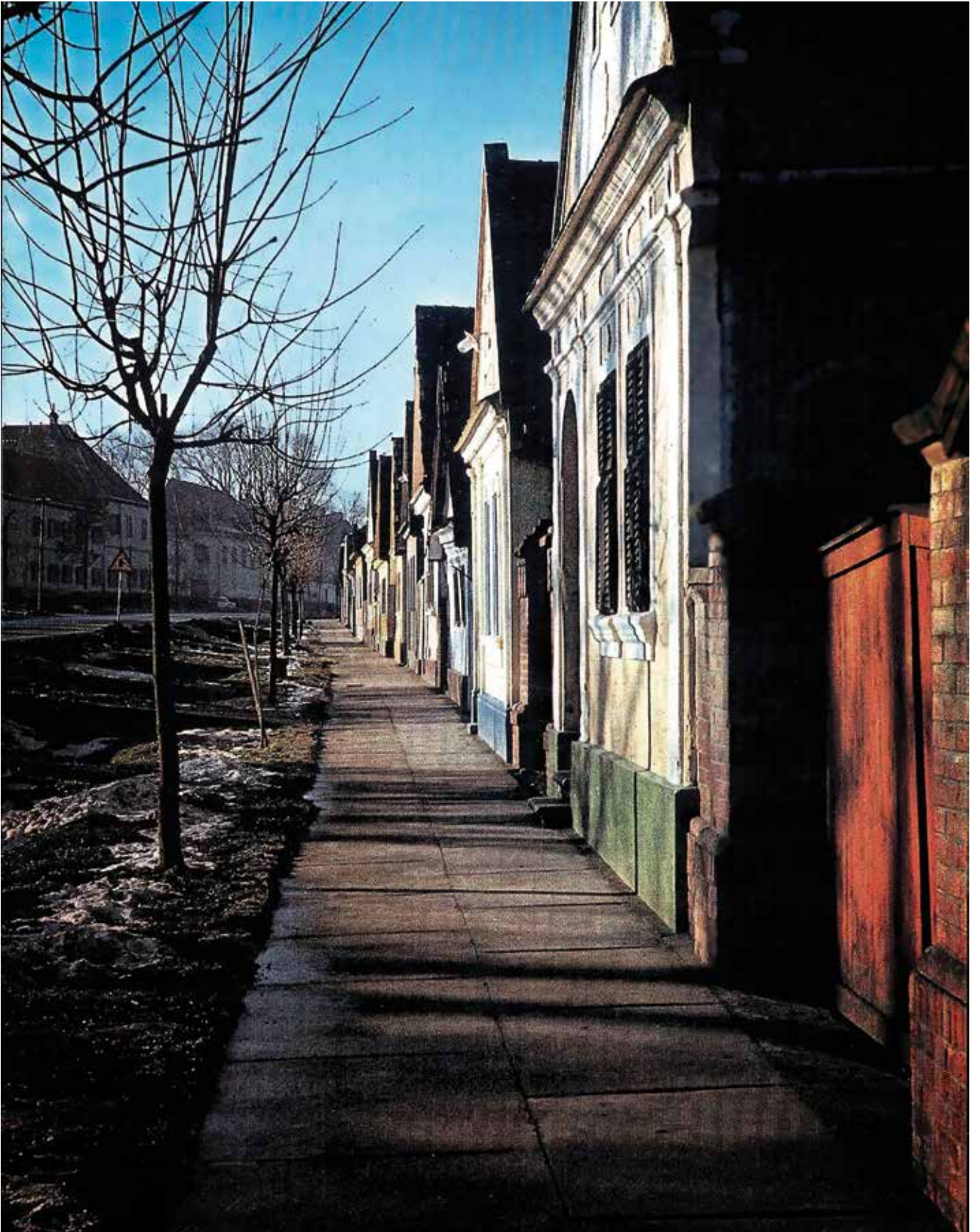
Str. 72.
Upitna dogradnja uz tradicijsku istarsku kuću.

Str. 73.
Primjer naknadne destrukcije likovnosti uličnoga pročelja slavonske kuće „modernizacijom“ kada se umjesto dva izvede jedan, trokrilni prozor.

II.
PRIKAZ GRADITELJSTVA
PO REGIJAMA

SLAVONIJA I SRIJEM

Cestovno, nizno ili „ušoreno“ naselje nositelj je identiteta cijeloga panonskog ruralnog prostora, a napose slavonskog. Bijelo Brdo kod Osijeka (gore). U selima uz Savu koja su bila plavljenja kuća je podzidivana, a u prostorima prizemlja čuvala su se uglavnom oruđa. Selo Davor (dolje).

OIZGLEDU KUĆE I sela u Slavoniji u predturskom vremenu nema nikakvih podataka. Iz turskoga vremena postoji nekoliko zapisa koje donosi Tadija Smičiklas u knjizi „Dvjestogodišnjica oslobođenja Slavonije“. Najvažniji je svakako opis Pavla Rovinjanina iz 1640. god., i to opis kuće jednoga seoskog kneza koji ima više malih drvenih kućica – koliba od drva – „kakva dva koraka široka, a toliko i visoka, pokriva bukovim daskama, a duga oko 8 koraka. Ona služi za spavaonicu, za kuhinju i za dvoranu. Sa strane ima staju iz koje vode vrata iz te sobe te kroz sobu unilaze i izlaze krave kojih je dosta imao. Sjedio se na podu, oko stola prostrta na zemlji“ – opisuje Rovinjanin.

.....
Dvije kuće u nizu zabatom na uličnoj liniji. Prva s dograđenim trijemom i s malo zidane ograde do ulice. Druga je kuća na uskoj (dijeljenoj) parceli. Trijem je unutar volumena kuće.

Povijesni izvori koje Smičiklas navodi u spomenutoj knjizi govore kako se i ono malo seoskoga stanovništva što ga je u Slavoniji ostalo nakon prodora Turaka (većina se iselila) povlači sa svojih starih kućišta da bi se odselilo dalje od prometnica, bilo u brda bilo u teže pristupačne ravnice, kako bi izbjeglo samovoljama spahija i turskih vojnika. Nadalje, ne navodeći o kojem je zakonu riječ, Smičiklas na jednome mjestu kaže: „Sjetimo se samo onog zakona turskog koji je zabranjivao kršćanima i židovima graditi kuće veće nego što ih grade Turci, a oni vole stanovati u manjim kućama i kolibama.”

Sudeći po povijesnim izvorima, slavonska se kuća nije znatnije mijenjala do sredine 18. st., dakle više od 50 godina nakon oslobođenja Slavonije od Turaka, 1699. godine. O izgledu kuće i sela u drugoj polovici 18. st. imamo više izvora, a jedan je od najvažnijih

spjev „Satir” Matije Antuna Relkovića (Drezden, 1762.), gdje se kuća opisuje kao veoma skromna. U drugom dijelu „Satira” objavljenom 1779. Slavonac kazuje satiru o novim, mnogo boljim prilikama, i to ovim često citiranim stihovima:

*jer sva sela već u redu stoje
svaka kuća ima mjesto svoje
sve po redu i sve po numeri.*

Koliko god ova Relkovićevo kazivanja moramo uzeti s rezervom kada govori o tako brzim promjenama nabolje u tako kratkom roku (od petnaestak godina) jer je bio oficir, tj. državni službenik, ostali izvori govore tomu u prilog. Iz druge pol. 18. stoljeća postoje još dva relevantna putopisa trojice putopisaca: Taubea (1777.) te Pillera i Miterpachera (1782.).

Kartografski su snimljene novogradiška (1781.) i brodska (1785., 1789.) pukovnija i iz tih je planova vidljivo i očito da su sva sela (naselja) bila okupljena i „ušorena“, tj. kuće su nanizane s obiju strana puta (ceste).

Zaista, u drugoj pol. 18. st. za vrijeme Marije Terezije i njezina nasljednika (sina) Josipa II. dolazi do uređenja prostora Slavonije koje na području Granice (Vojne krajine) provode vojne, a na području Provincijala (Paorije) županijske vlasti. Osim toga što se na planskoj osnovi okupljaju i grade naselja, uređuju se prometnice, uvodi se katastar, poštanska služba, počinje razdoblje povezanog života.

Na području Granice planiranje i gradnja provode se po naredbama vojnih vlasti, a na području Provincijala „Terezijanskim urbarom“ iz 1756. god. Riječ je dakle o planskoj izgradnji sela. Planiranje

se provodi na dva načina.

Prvi je, što bi se današnjim jezikom reklo, na temelju zakonske regulative (spomenuti urbar, naredbe...). Tako planirana sela možemo podijeliti u tri glavne skupine:

- a) linearna, koja se formiraju uz putni pravac tako da se kuće nižu s obiju strana puta (malokad s jedne strane),
- b) križna, koja se formiraju na raskrižjima dvaju putnih pravaca,
- c) složena, kada se križnoj formi dodaju dodatne ulice.

Sela su slobodne (nepravilne) forme, katkada s ravnim, kadšto s povijenim ulicama, što tim selima, po pravilu, daje posebnu draž.

Drugi je način „izravno“ planiranje, tj. projektiranje sela. Tek je manji broj sela, i to uglavnom

.....
Dvije kuće u nizu. U drugom planu starija, s daščanom ogradom (*tarabom*), u prvom planu novija sa zidanom ogradom, trijemom na dvorišnoj strani i vratima između ulice i trijema

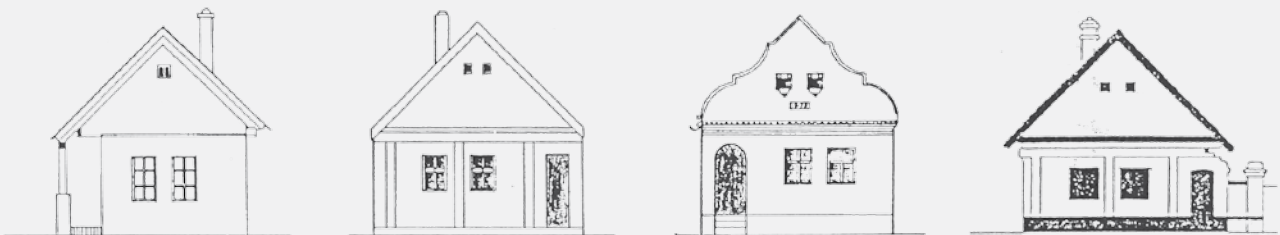
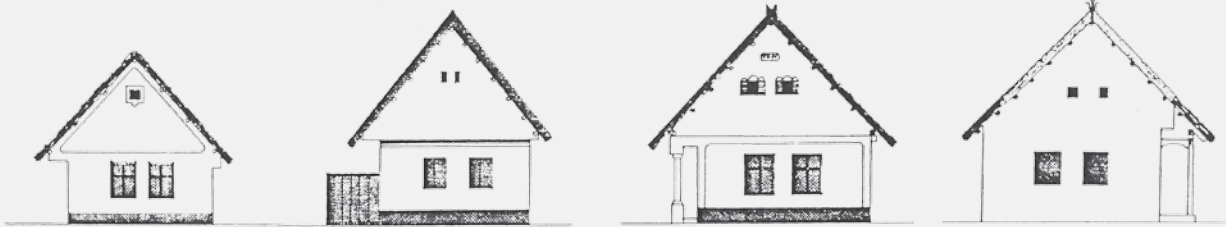
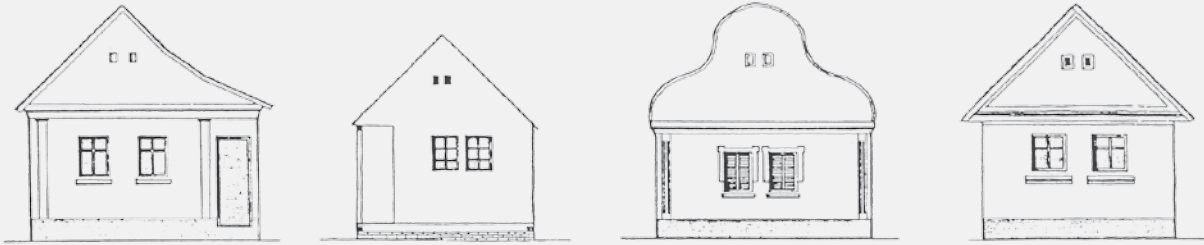
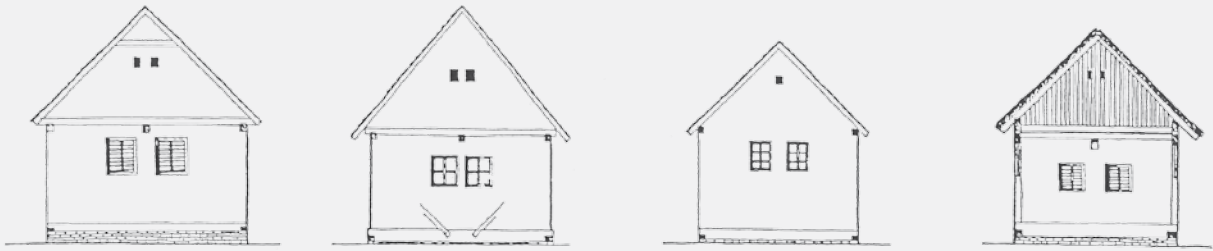
Tipični ulični zabati slavonskih kuća. Bez trijema i s trijemom. Uvijek s dva prozora na ulicu i dva mala otvora u potkrovlju. Slične su jedna drugoj kao jaje jajetu, kao čovjek čovjeku, ali nikada jednake, što im daje draž „raznolikosti u jedinstvu“

kolonističkih, nastao na ovaj način kao što su Krndija (kod Đakova), Novo Selo (*Neu Dorf*) kod Vinokovaca, Novi Bezdán (u Baranji), Tovarnik, ali i još neka kao što je npr. središte Komletinaca. Svakako najmarkantniji među njima jest plan sela Krndije, inače koloniziranog Nijemcima, kojeg danas više nema. Provedba se strogo kontrolira.

Načelno su pravokutnog oblika s ortogonalnom shemom ulica s dvije glavne ulice kao što su

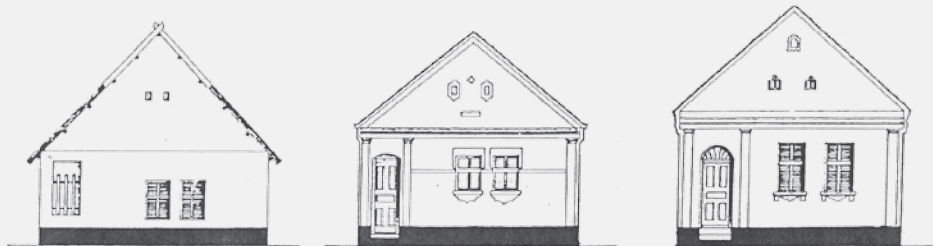
u antičkim naseljima bili *cardo* i *decumanus*. Vodila se briga o lokaciji, orijentaciji itd. Zanimljivo je na primjeru Tovarnika kako je, očito zbog ruže vjetrova (da bi se spriječio „propuh“), osnova malo zarotirana s obzirom na postojeći putni pravac.

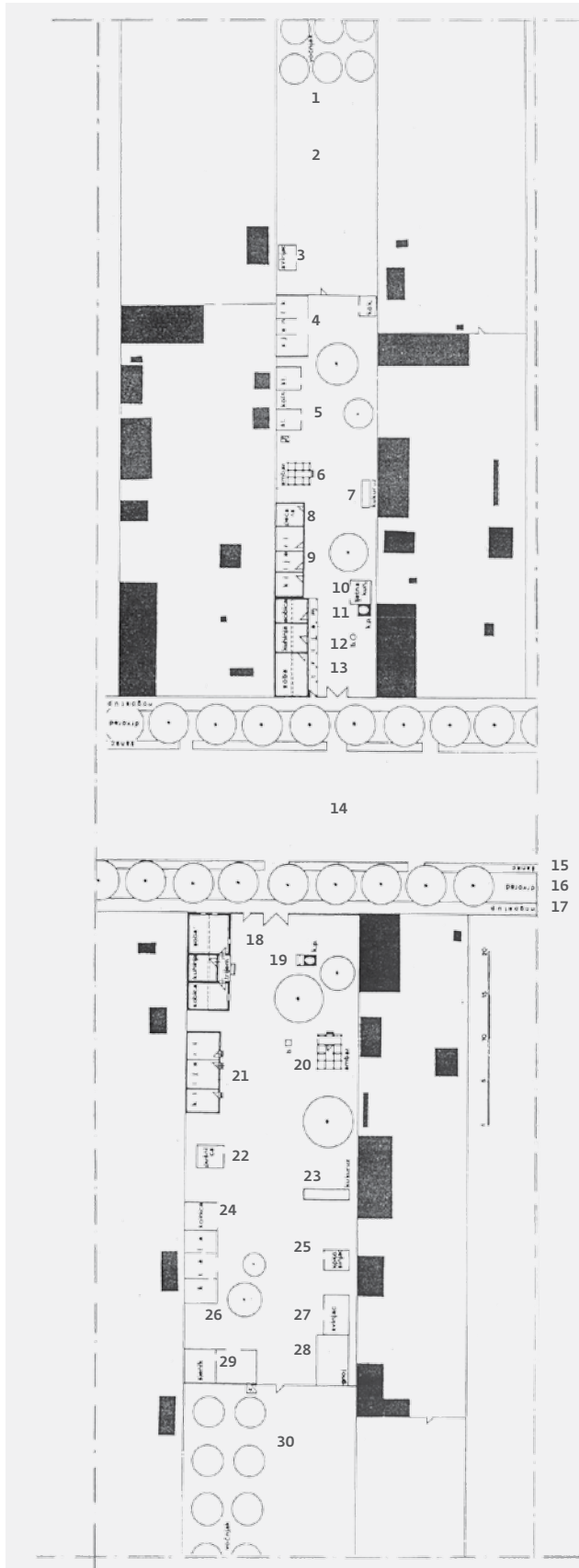
I kod jedne i kod druge skupine planski osnivačkih sela osnovna je planska jedinica, a to je kućište, ista. Svakom se domaćinu dodjeljuje kućište do ulice širine oko 25, a u dubinu 100 pa i više

TIPOLOGIJA ULIČNIH PROČELJA - RAZVOJ

Ulični zabati slavonskih kuća „u sličnostima i različitostima“. Razlike su po vremenu nastanka, po građi stijenki (zidova) i po vrsti pokrova.

Karakteristični isječak slavonskog niznog (ušorenog, cestovnog...) sela – naselja s profilom ulice i uskim dugim parcelama s objiju strana puta – ulice. Na donjoj strani prikazana je organizacija izvorne, šire parcele (20-25 m), a na gornjoj strani organizacija kasnije, dijeljene, uže parcele. Prikaz organizacije parcele izradio je autor tipizirajući po nekoliko slavonskih parcela (kućišta) za obje vrste.

1. VOČNJAK	16. DRVORED
2. VRT	17. NOGOSTUP
3. SVINJAC	18. KUĆA
4. KOKOŠINJAC	19. KRUŠNA PEĆ
5. ŠTALA	20. AMBAR
6. AMBAR	21. KILJERI
7. KUKURUZANA	22. PUŠNICA
8. PECARA	23. KUKURUZANA
9. KILJERI	24. KOLNICA
10. LJETNA KUHINJA	25. KOKOŠINJAC
11. KRUŠNA PEĆ	26. ŠTALA
12. BUNAR	27. SVINJAC
13. KUĆA	28. GNOJNICA
14. ULICA	29. SJENIK
15. GRABA	30. VOČNJAK

metara. Svako kućište dobiva broj (*numeru*) pa ovo postaje sinonim kućišta. Osim toga što ovakva planska osnova ima svoje logične postavke, nije lišena i političkih konotacija. Vlasti dakle uvode katastar kao osnovicu sustava, žele svakog pojedinca imati na popisu i na oku radi poreza, vojne službe itd.

Kuća se gradi na uličnoj liniji s bočnom stranom na susjedovoj međi, ali bez prava pogleda (prozora) na toj strani. Iza kuće po dubini dvorišta ili malo odmaknuti od kuće ili vezani za kuću nižu se drugi sadržaji kao što su kiljeri, a zatim štale, štagljevi i

druge gospodarske građevine. Za formiranje kuće, tj. njezina sadržaja, ali i kućišta, od presudne je važnosti način života tadašnjih ljudi, a to je poglavito kućna zadruga. To su velike obitelji s 10, 20 pa i više članova. Takvu instituciju, dakle kućnu zadrugu, vlasti ne samo da podržavaju nego i forsiraju. Opet, dakako, zbog svojih interesa. Takve su obitelji ekonomski stabilnije pa vlasti mogu u vojnu službu mobilizirati i 2-3 mlađa muškarca iz obiteljske zadruge, pri čemu je zadruga imala obvezu izdržavati članove obitelji (ženu i djecu) tih muškaraca.

.....
Dvorište je radni i životni, ali i intimni prostor obitelji. Kućni prostori, odnosno sadržaji nižu se po dubini dvorišta po određenoj hijerarhiji, važnosti. Obično je prvo, a iza njega drugo dvorište odijeljeno ogradom (gore).

Dvorišta ukrašena cvijećem. Dvorišta nekada „potaracana“ ciglom, danas su uglavnom betonirana.

Sudeći po Relkovićevu spjehu „Satir“, u Slavoniji u drugoj polovici 18. st. prevladava dvoprostorna kuća. To je kuhinja s otvorenim ognjištem (*bankom*) i sobom. Kuhinja se još zove i kuća, što je običaj u drugim hrvatskim krajevima pa i kod ostalih slavenskih naroda, a ostao je od jednoprostorne kuće (prakuće), kada je prostorija s ognjištem bila jedina kućna prostorija. „Satir“ savjetuje Slavonca da bi bilo dobro kada bi svojoj (dvoprostornoj) kući dogradio još jednu sobu koja bi poslužila npr.

za njegu bolesnika. Ubrzo ta, treća soba ulazi u sastav (troprostorne) slavonske kuće, premda je Slavonac imao valjane razloge da se tomu usprotivi. Glavni je razlog u tome što bi se u tu sobu mogao smjestiti jedan bračni par iz zadruge koji bi time bio privilegiran, što bi inače moglo izazvati nesuglasice u velikoj obitelji (zadruzi). I kad prisile života u kućnim zadrugama više nije bilo u drugoj polovici 19. st., tradicijska slavonska kuća ostaje troprostorna. Velika soba do ulice glavna je kućna prostorija,

okupljalište mnogočlane obitelji (kućne zadruge). U njoj se blaguje, tijekom zime boravi. U njoj spavaju kućni gazda i njegova žena, a tijekom zime i djeca. Ona dograđena sobica služila je ili za gosta ili pak često kao ostava, ali nikada kao soba nekoga od ukućana. Bračni parovi zadruge spavaju u kiljerima (kućari, vajati). Jedna, dvije i više obitelji, već prema veličini, pod jednim su krovom, a njihovi prostori za spavanje (kiljeri) nastavljaju se iza kuće po dubini dvorišta. Život u takvoj tradicijskoj kući

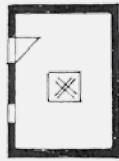
i njezino uređenje u drugoj polovici 19. st. detaljno opisuje Josip Lovretić u *Zborniku za narodni život i običaje* br. 1 iz 1896.

Slavonija je bila zemlja bogata šumom, i to hrastovom, dakle najboljom građom za gradnju kuća, pa je logično da su se kuće gradile od ovoga materijala. Kada slavonska hrastovina počinje dobivati dobru cijenu na europskome tržištu, vlasti (za vrijeme cara Josipa II.) zabranjuju hrastovu građu za gradnju i pokrivanje kuća. Država seljacima dodjeljuje samo

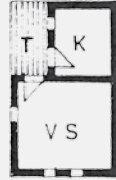
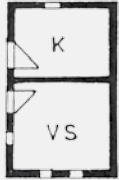
Voda, odnosno bunar neizostavni je sadržaj slavonskoga dvorišta s različitim načinima vadenja vode – s pomoću đerma (lijevo) i kotača (desno)

PROSTORNI RAZVOJ TRADICIJSKE
SLAVONSKE KUĆE U VREMENSKOM
SLIJEDU (PO STOLJEĆIMA)

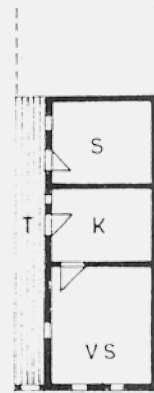
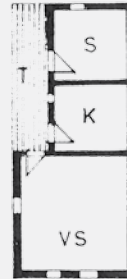
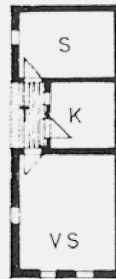
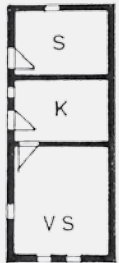
DO SREDINE 18. ST.

II. POLOVICA 18. ST.

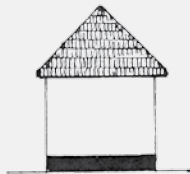

OD II. POLOVICE 18. ST.
DO SREDINE 20. ST.

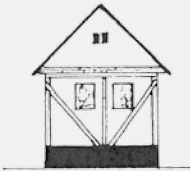

VS - VELIKA SOBA
K - KUHINJA
S - SOBICA
T - TRIJEM

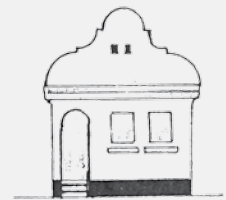
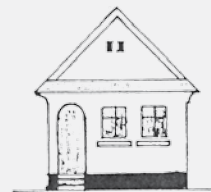
DO SREDINE 18. ST.

DO SREDINE 19. ST.

OD SREDINE 19. ST.
DO SREDINE 20. ST.

nužnu drvenu građu (grede) za kanatni kostur kuće. Iz vremena prije ove uredbe u Slavoniji je potkraj 19. stoljeća zabilježeno nekoliko dotada sačuvanih kuća od drva pokrivenih šindrom kao što su one u Andrijaševcima i Lipovcu. Obično su imale velike pitoreskne dimnjake za koje Taube kaže da nalikuju zvoncima.

Novi okolnosti nameću drukčiji konstrukcijski sustav. Sada je to kanatni sustav, tj. sistem greda, stupova i kosnika koji se onda ispunjavaju različitim ispunama kao što su pleter omazan blatom, brvna, ćerpič (*prisna cigla*) pa najposlije i opeka (pečena cigla). Drugi materijal znači i drukčiju konstrukciju, pa time i drukčiji oblik kuće. Tu je podrijetlo prepoznatljive slavonske kuće ili, točnije, uličnog zabata te kuće. To je taj trokutasti zabat s dvama simetrično postavljenim prozorima, te isto tako dvama simetrično postavljenim malim otvorima za prozračivanje na zabatu. U prvoj fazi, dok je kuća još od kanata, ulični je zabat bez ukrasa ili su ukrasi skromni, a u kasnijoj se fazi (II. pol. 19. st.), kada se kuća gradi pečenom opekam i kada je žbukana, u žbuci izvode reljefni ukrasi, kao što je horizontalni profilirani vijenac, istaci na uglovima kuće, na zabatima, obrubi

oko prozora, naglašeni sokl itd. Treba istaknuti gotovo redovito dobru likovnost tih ukrasa, koji su jedan drugomu slični baš kao i zabati slavonskih kuća, a nikada se ne ponove. To tim kućama daje čar raznolikosti u jedinstvu.

Kada potkraj 19. st. dolazi do diobe kućnih zadruga pa i kasnijih dioba među braćom, ovdje se ne dijele kuća, nego kućište. Ranija izvorna kućišta (širine oko 25 m) dijele se na dva, a katkad (ako su bila šira) i na tri dijela. Na svakome od tako nastalih novih kućišta grade se kuće (opet na uličnoj liniji), a ostale gospodarske zgrade u nastavku. Bila su to uska dugačka kućišta (širine desetak metara), ali tijesna i sputavajuća. No, s druge strane, na ulici se dobiva „gust“ ritam zabata, ritam koji daje motoričku snagu šorova koji presijecaju prividnu monotoniju panskne ravnice.

Zabatom na ulicu orijentirana kuća, postavljena na samoj građevnoj liniji, posljedica je dakle najlogičnije i najsvrsishodnije organizacije poljodjelskoga dvorišta. Osnovni oblik kuće predodređen je konstrukcijskom logikom, a njega je u detaljima svojom imaginacijom varirao, dotjerivao i usavršavao

.....
Nanizani zabati na uličnoj liniji doimaju se kadšto kao biserna ogrlica. Nizanjem, ritmom zabata postiže se motorička snaga koju narodni graditelj suprotstavlja prividnoj monotoniji ravnice.

Ambar (hambar) mjesto je kamo se spremaju i gdje se čuvaju plodovi žitnih slavonskih polja. Zbog toga je ambar ponos svakog kućedomačina. Postavljen je u dvorištu na dobro vidljivo mjestu. Građen je od najbolje hrastovine i ukrašan. Može se pretpostaviti da je ukrašavanje i u funkciji zaštite od uroka blaga koje se čuva u ambaru. I krušna je peč karakterističan sadržaj slavonskoga dvorišta (gore desno). Na cijelome kontinentalnom prostoru gdje u prirodi nema kamena za gradnju ograda čini se to pletenom, tj. šibljem.

graditelj. U likovnome smislu dorađena ostvarenja postaju uzori poželjni za reproduciranje, ponavljanje, nizanje. Nizanje nije strogo u pravcu, tvrdo, što bi moglo prijeći u dosadu, nego redovito u blago povijenoj liniji. Katkada i ritam niza znade biti prekinut, da bismo ga, zbog naglašenih cezura, ponovno osjetili jače i snažnije. Ritam je to čijom se snagom čovjek suprotstavlja monotoniji panonske ravnice, bilo u smeđoj orkestraciji hrastovih čardaka u Posavini, Pokuplju, Turopolju, bilo pak u blistavoj bjelini nanizanih malih zabata kao što je ovdje na prostoru između Save i Drave, pa i preko Drave u Baranji. Nizanjem, kvantiteta prelazi u kvalitetu, u ruralni fenomen zvan šor, ulično, cestovno, nizno naselje. Kvaliteta nastala nizanjem ogleda se:

- u likovnom smislu, prije svega u međusobnu skladu proporcija, u harmoniji oblika i volumena po mjeri čovjeka, u poštovanju biološki urođene zakonitosti (umjetničkog) oblikovanja

- u sociološkom i humanom smislu kao ruralni prostor stanovanja koje omogućuje i intimni obiteljski život i sudjelovanje u javnome životu ulice (u širini parcele)
- u ekonomskom smislu, kao mogućnost relativno velike gustoće stanovanja, od oko 800 do 1 000 stanovnika po dužnom kilometru ulice
- u ekološkom smislu, kao koherentna pejzažna slika naselja i kao gradnja koja minimalno zauzima plodno zemljište.

Ulica, odnosno njezin profil, također su zadani. U sredini kolnik, s jedne i druge strane jarak (graba), do jarka zeleni pojas s drvoredom, a zatim nogostup uz same kuće, tj. građevnu liniju. Terezijanske su vlasti za drvored naređivale dudove radi uzgoja dudova svilca. Kako je za vrijeme zrenja plodova dudov plod znatno onečišćivao ulicu, seljaci su ih micali čim su u tome bili slobodni i zamjenjivali ga drugim vrstama stabala.

Aljmaš 1963. god. s crkvom Gospe Aljmaške na kraju. Niz kuća na blagom povišenju u odnosu prema cesti zidan je čerpičem i pokriven trstikom (gore). (Odavno već nema ni kuća ni crkve.)

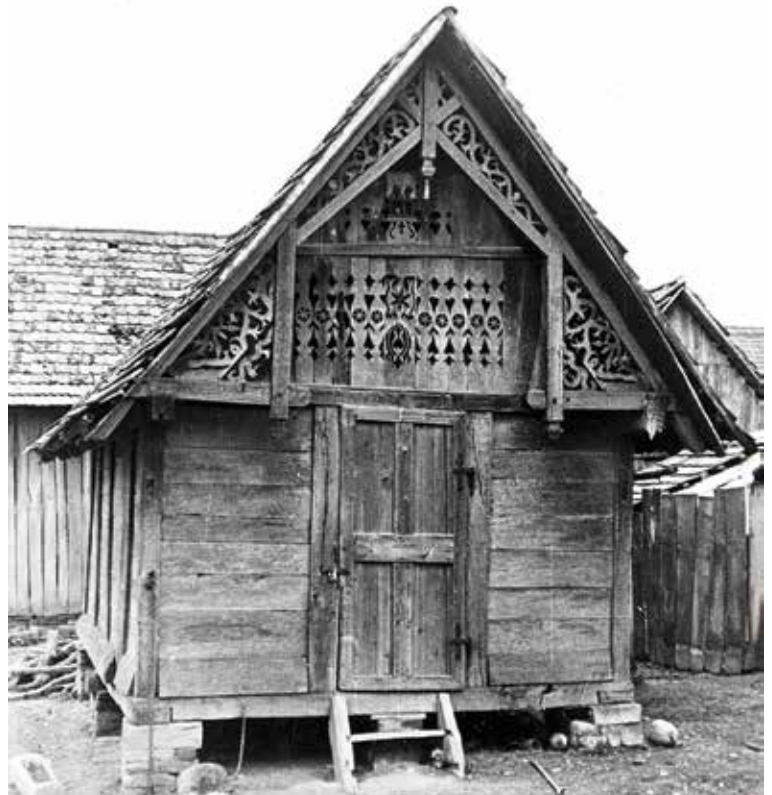
Ograde su izvorno bile uglavnom daščane (ta-rabe), ali tolike visine da državni službenik ili oficir može s ulice vidjeti u dvorište (imati nadzor). Kasnije, kada tih uvjetovanosti nije bilo, grade se visoke ograde, bilo zidane bilo daščane, s kolnim i pješačkim vratima, kako bi se u dvorištu sačuvala intima obiteljskog života. Kontakt s ulicom, s javnim svijetom, bila su ona dva prozora na uličnom zabatu. Socijalni se kontakt ostvaruje na ulici, uz kapiju, na klupama.

Što se same kuće tiče, njezin je razvoj stao na troprostornosti, a određeni razvoj tipa uključuje samo trijem (*trim*). Ispočetka je trijem samo pred srednjom kućnom prostorijom (kuhinjom). U daljnjem razvoju trijem se produžuje i pred stražnju sobu, dok je u trećoj, posljednjoj fazi trijem duž cijele dvorišne strane kuće. Događa se to potkraj 19. st., kada su slavonske kuće zidane opekom i pokrivene biber crijepom, a trijem prema ulici završava vratima. No, ta vrata život nije potvrdio, redovito

Gospodarske zgrade na dnu dvorišta u Štitaru kod Županje (gore), ulični zabat kuće sa zidanim ogradom karakterističnom za istočnu Slavoniju i Srijem (dolje lijevo). Ambar u Poganovcima, foto iz 1958. (dolje desno).

Grafički prikaz prostorije kuće u Otoku kod Vinkovaca. Izvor: Zbornik na narodni život i običaje, br. 1, iz 1898. god.

OTOK (VINKOVCI)

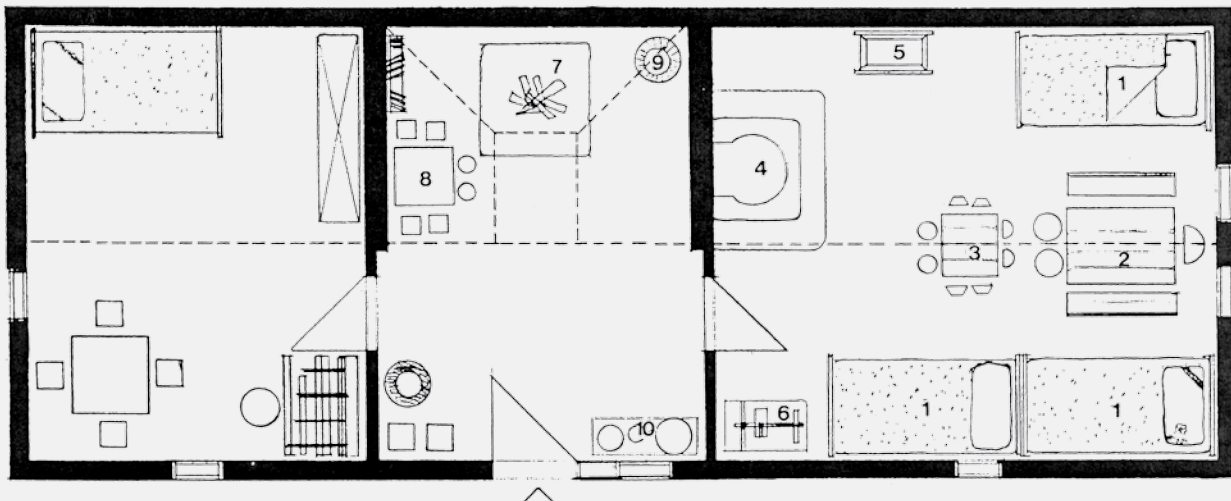
Tlocrt tradicijske troprostorne kuće s opremom i namještajem u Otoku kod Vinkovaca s kraja 19. st. prema opisu Josipa Lovretića, najstarijem detaljnom opisu slavonske kuće (izradio: Z. Ž.)

1. Postelje (kreveti)
2. Veliki stol (sinija)
3. Sinijica za djecu
4. Sobna peć (furuna)
5. Načve
6. Kolovrat
7. Banak (ognjište)
8. Mali stol za doručak
9. Kaca za kiseli kupus
10. Čabri za vodu

mala soba /sobar/

kuhinja /kuća/

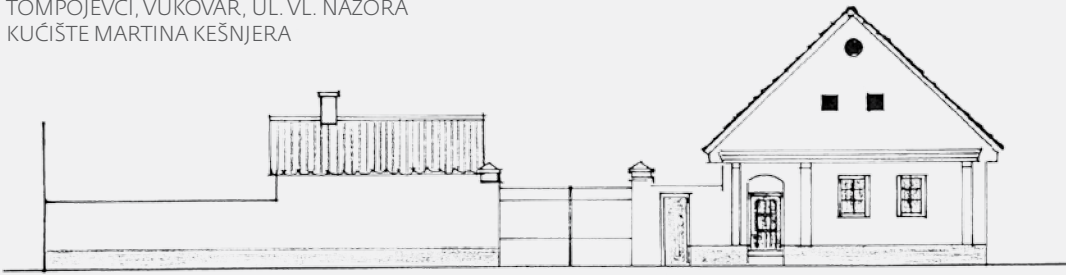
velika soba

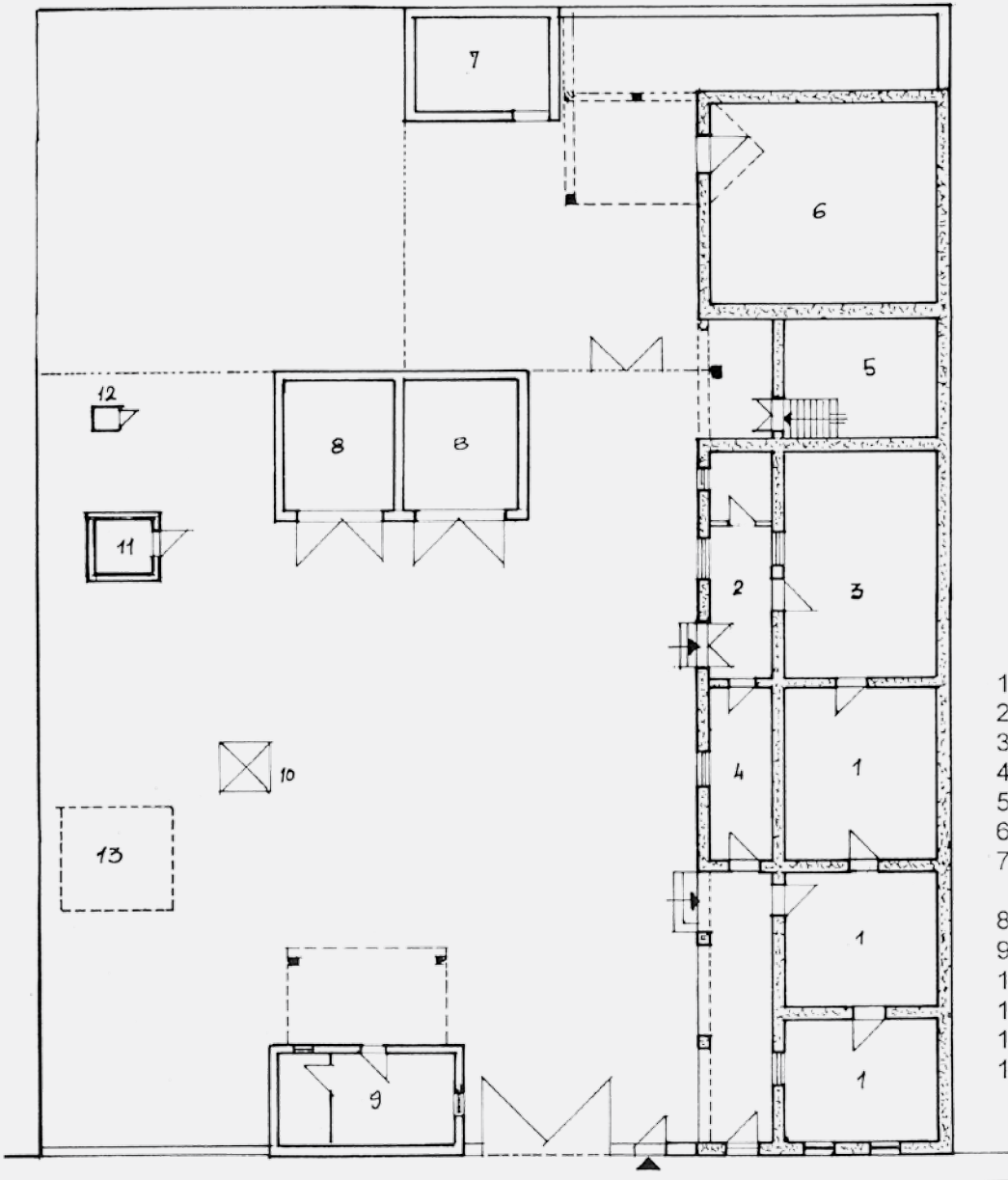
TOMPOJEVCI, VUKOVAR, UL. VL. NAZORA
 KUĆIŠTE MARTINA KEŠNJERA

ULIČNO PROČELJE

TLOCRT

1. Sobe
2. Kuhinja
3. Boravak
4. Špajza
5. Podrum
6. Štala
7. Gore – svinjsc
Dolje – kokošinjac
8. Garaže (nove)
9. Ljetna kuhinja
10. Bunar
11. Pušnica
12. Zahod
13. Mjesto gdje je bio ambar

Kućište na široj parceli s prednjim i stražnjim dvorištem. Ambara više nema, a nove su garadevine na dnu prvog dvorišta. Prostorna organizacija kuće s vremenom je mijenjana, a trijem dijelom zazidan...

su zaključana, a pred kuću se pristupa kroz pješačka dvorišna vrata.

Od ovakvog, karakterističnog tipa tradicijske slavonske (panonske) kuće bilo je odstupanja, iznimaka koje potvrđuju pravilo, u ovome slučaju to su kuće s položajem tzv. „fronta puta“, što znači kuće, prizemnice postavljene svojom dužom stranom prema ulici. Neki autori tvrde da su takve kuće gradili obično doseljeni Nijemci obrtnici, kojima je takva postava kuće zbog obrta i trgovine bila pogodnija. Kako su obrtničke obitelji bile imućnije, i ovakav postav kuće imao je statusni simbol. Dijelom zbog te činjenice, a dijelom zbog malog prkosa da se ne poštuje tradicija, tomu pribjegavaju i domaći seljaci.

Ako bismo išli po hijerarhiji značenja, onda bi kućište u Slavoniji bilo važnije od same kuće. I poredak stvari na kućištu je hijerarhijski. Iza kuće po dubini kućišta ili vezani za kuću ili odvojeno stoje kiljeri (kućari, vajati) s dvije, tri i više sobica za mlade bračne parove,

svaki tek s vratima i s malim prozorčićem. U nastavku su šupa, pušnica, kačara, kolnica pa onda sjenik, štala. Negdje na kraju, obično uz štalu, jest zahod.

Ono što nije u rečenome nizu, nego na kućištu nasuprot kući, jesu krušna peć, ambar, kukuružnjak, bunar te eventualno još koja manja građevina. Krušna je peć smještena tako iz praktičnih razloga da bi domaćica od kuće do peći činila što manji put. Ambar je žitnica, u njemu se čuvaju plodovi cjelogodišnjeg rada obitelji, ranije kućne zadruga. On je i statusni simbol obitelji, kuće. Da ne bi bilo potkradanja (a bilo ga je i u krugu same zadruga), ambar je tu svima na vidiku, i ukućanima i javnosti. On i kao građevina ima poseban tretman. Građen je od najbolje hrastove građe, podignut od tla zbog miševa i druge gamadi. U unutrašnjosti je podijeljen na okna za spremanje različitih vrsta žitarica. Ambar je i najukrašavanija građevina na slavonskom i širem panonskom kućištu. Ukrašavanjem, rezbarenjem u hrastovini, domaćin

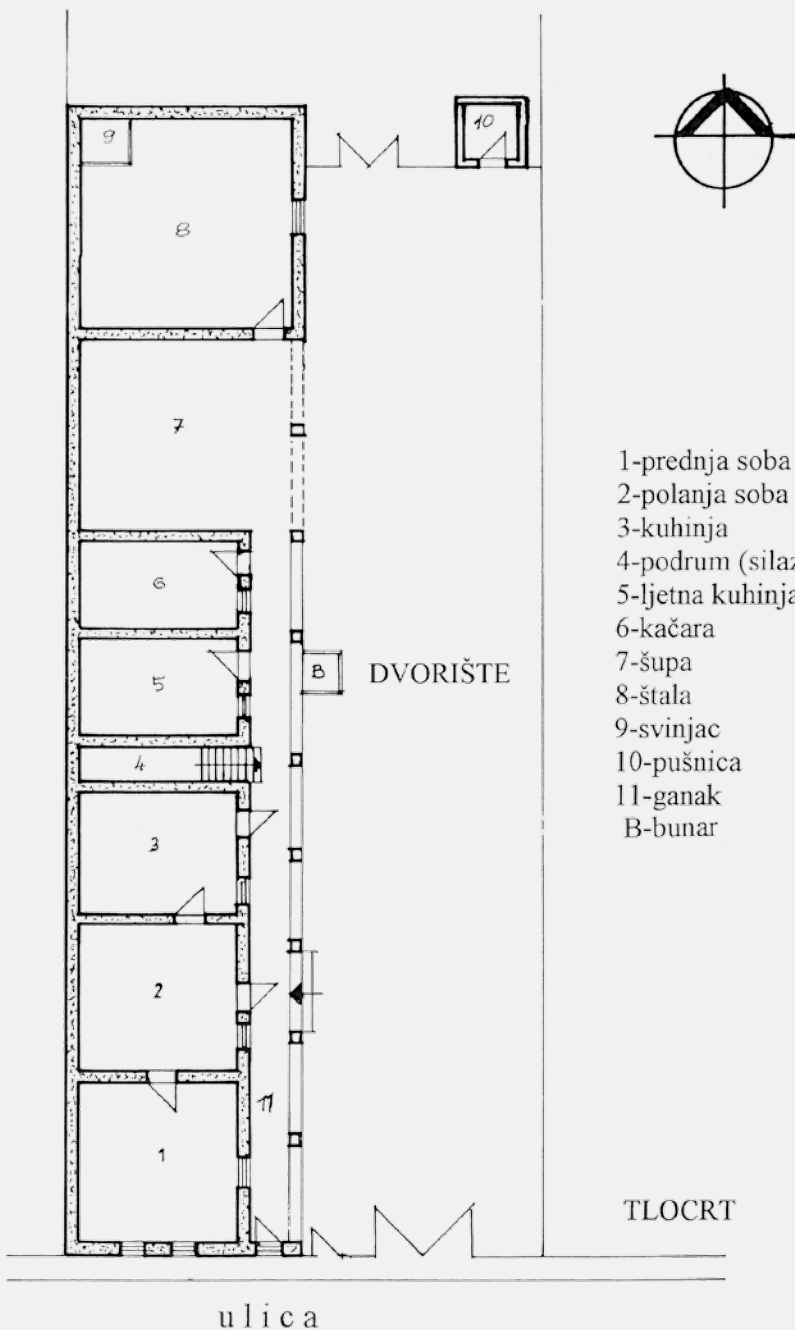
.....
Stara kuća u Hrastinu (Vladislavci). Kanatna konstrukcija od pletera, krov pokriven trstikom.

ULIČNO PROČELJE

BERAK (VUKOVAR), SOTINAČKA 7
KUĆA EVICE MARIĆ

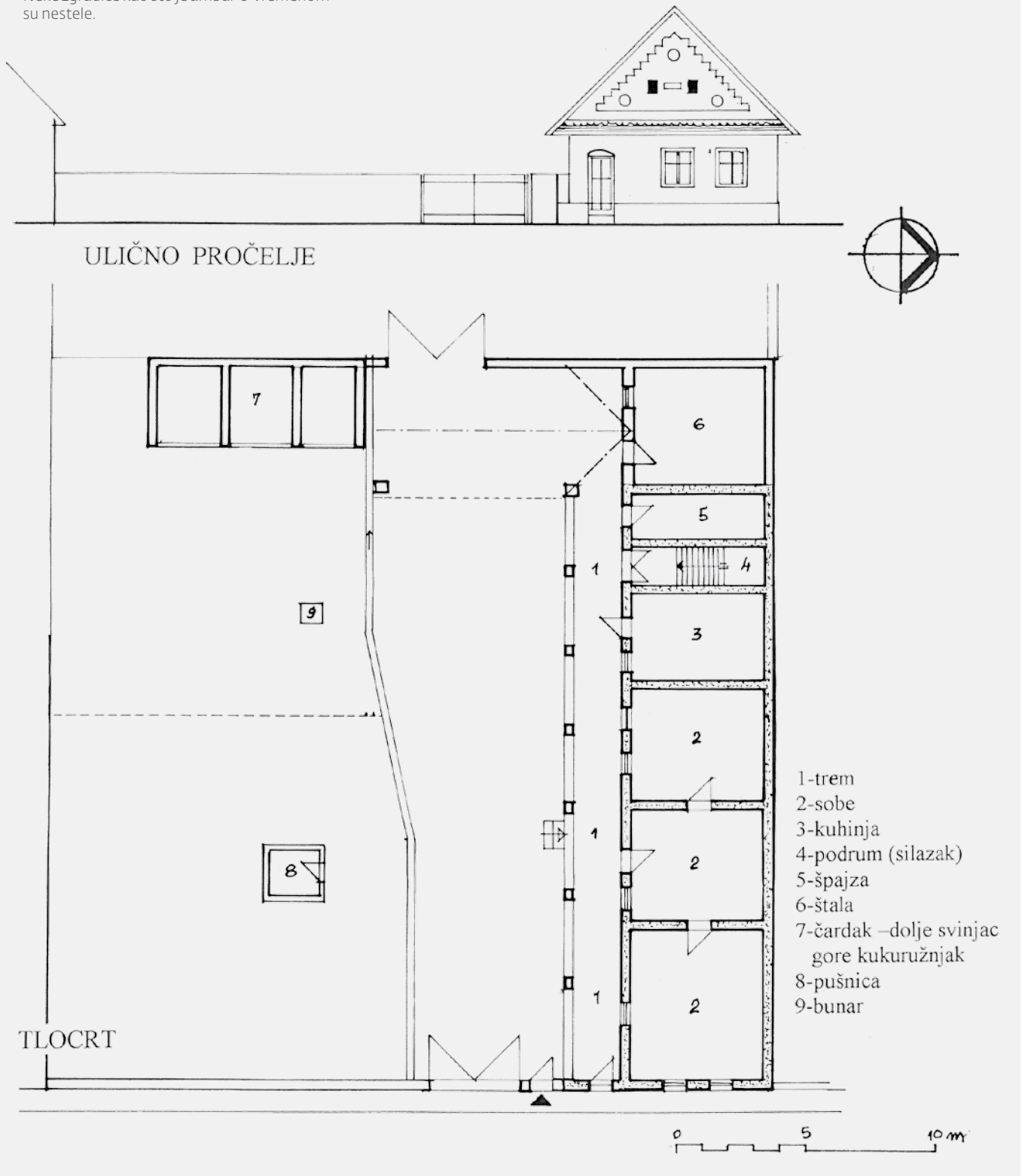
Primjer kućišta na uskoj parceli od samo desetak metara. Građevine mogu biti samo na jednoj strani, u ovom slučaju i pod jednim krovom. Kuća je građena od naboja, pokrivena biber crijepom. U stropu među gredama - vitlenjaci.

- 1-prednja soba
- 2-polanjska soba
- 3-kuhinja
- 4-podrum (silazak)
- 5-ljetna kuhinja
- 6-kačara
- 7-šupa
- 8-štala
- 9-svinjac
- 10-pušnica
- 11-ganak
- B-bunar

SVINJAREVCI (VUKOVAR), BRAĆE RADIĆA 12
 KUĆA KATE MITROVIĆ

Primjer kućišta na širokoj parceli (oko 25 m).
 Neke zgradice kao što je ambar s vremenom
 su nestale.

Staro slavonsko dvorište s ciglom „potaracanim” dvorištem, s bunarom u prvom planu , te pušnicom u sklopu koje je krušna peč i na kraju ambar (gore). Detalji s drvenih zgradica u Slavoniji (dolje).

je htio kazati koliko mu je važna ta građevina i njezin sadržaj, a moguće je da je ukrašavanje imalo i neka „druga“ značenja, tj. i funkciju obrane od uroka. Po svemu je očito da je ambar Slavoncu rataru bio važniji od same kuće.

Ostale su građevine na kućištu bez posebnih graditeljskih i oblikovnih obilježja. Možda se samo može reći da je to „čardak“, kukuružnjak, i to na istočnom dijelu područja (u Srijemu) kojemu se daje vidno mjesto, i to često na samoj uličnoj ogradi. Uglavnom su zidani u kombinaciji s drvom, ali nisu posebne graditeljske vrsnoće kao što su to bili ambari.

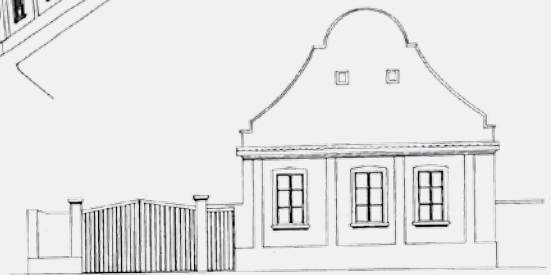
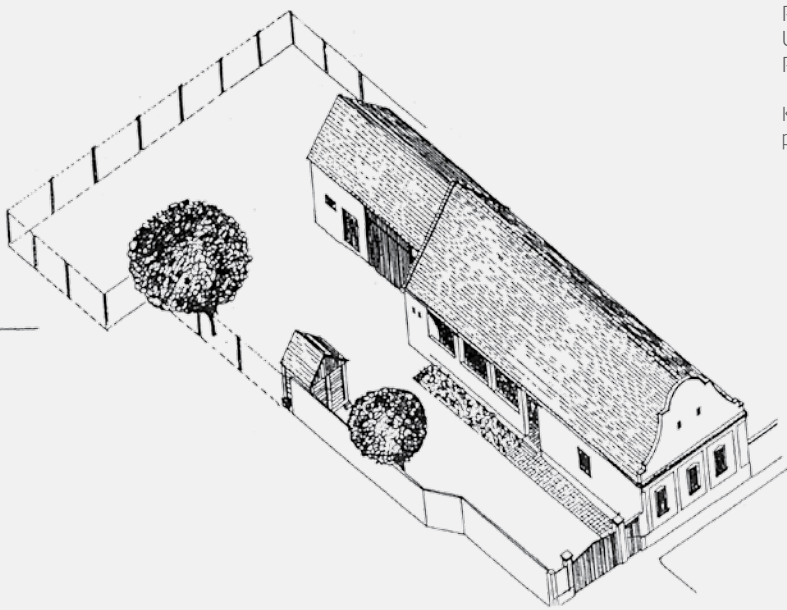
Napomena

Autor je o ovoj temi objavio opširniji rad pod naslovom „Prilog vrednovanju 'ušorenih' niznih naselja u Hrvatskoj“ u *Zborniku za narodni život i običaje*, br. 49, JAZU – Zagreb, 1983.

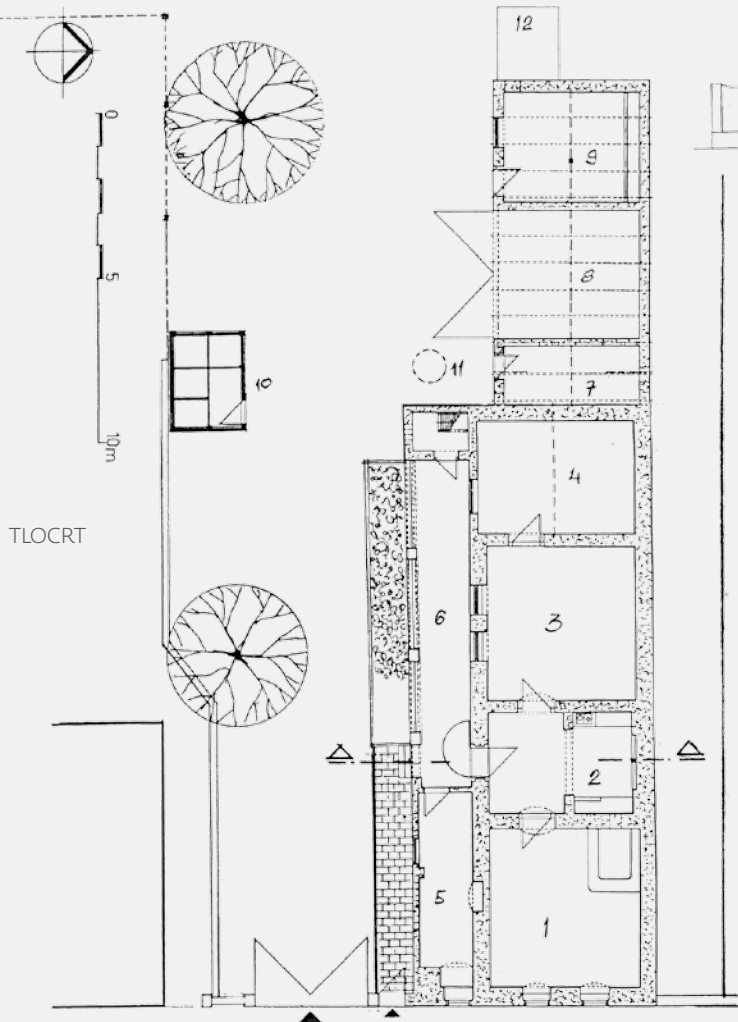
.....
Suvara, mlin na konjski pogon u Vrbanji. Foto 1961. god. (gore), Zrinska (Grubišno Polje), stara kuća s malim prozorčićima s punim kopcima, strmim krovom pokrivenim slamom, karakteristično za zapadnu Slavoniju (dolje).

PETROVCI, ETNOGRAFSKA ZBIRKA RUSINA I UKRAJINACA, AKSONOMETRIJSKI PRIKAZ, POSTOJEĆE STANJE

Kuća građena od naboja (zemlje). Organizacija prostora specifična kao i nazivlje.

ULIČNO PROČELJE

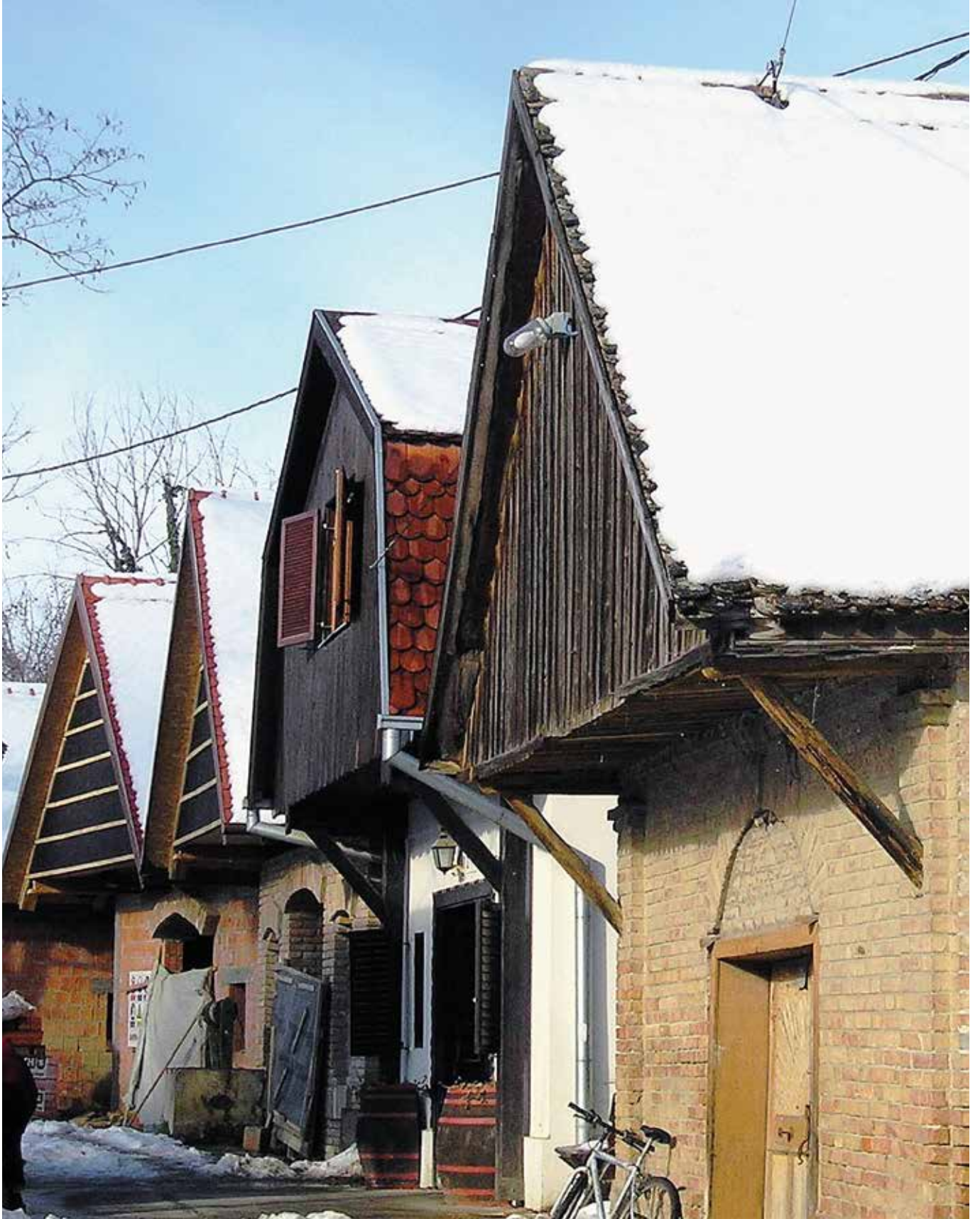
- 1 - PREDNJA HIŽA
- 2 - PRIKLET ZOZ OTVORENIM KOMINOM
- 3 - ZADNJA HIŽA
- 4 - ROBOTNA HIŽA
- 5 - BOČNA KUHINJA
- 6 - TRIJEM
- 7 - ŠUPA
- 8 - KOLNICA
- 9 - ŠTALA
- 10 - AMBAR
- 11 - BUNAR
- 12 - GNOJNICA

PRESJEK

BARANJA

I vinski podrumi (*gatori*) građeni su u redu, u pravcu na uličnoj liniji. Naprijed su prostori s vinskom presom, a otraga tunel u lesu gdje se pod ujednačenom temperaturom tla čuva vino. *Gatori* u surduku u Zmajevcu (lijevo) i Batini (gore). Tipični motiv seoske ulice u Baranji s kukuruzarnikom, *čardakom* (dolje).

PODRUČJE SLAVONIJE I Srijema predstavljeno u prethodnome poglavlju relativno je veliko područje ruralnoga tipa. U tradicijskoj kulturi pa i u graditeljstvu unutar određenog tipa (tipologije) ima razlika. Razlike postoje između pojedinih krajeva pa čak između pojedinih sela. To je bogatstvo, no u ovakvim prikazima pokazati takve razlike (i bogatstva) nije ni moguće ni nužno. Neka ova konstatacija bude uvod i opravdanje tomu što se Baranja kao relativno malo područje sličnog ili gotovo istoga tipa kao što je Slavonija ovdje posebno predočuje. Baranjsko graditeljstvo ipak ima svoj specifičan „štih“ koji je posljedak povijesnih okolnosti. Stanovništvo je u tim uvjetima održavalo kulturne i gospodarske veze s Mohačem i drugim mjestima u Mađarskoj (Vilanji, Šikloš).

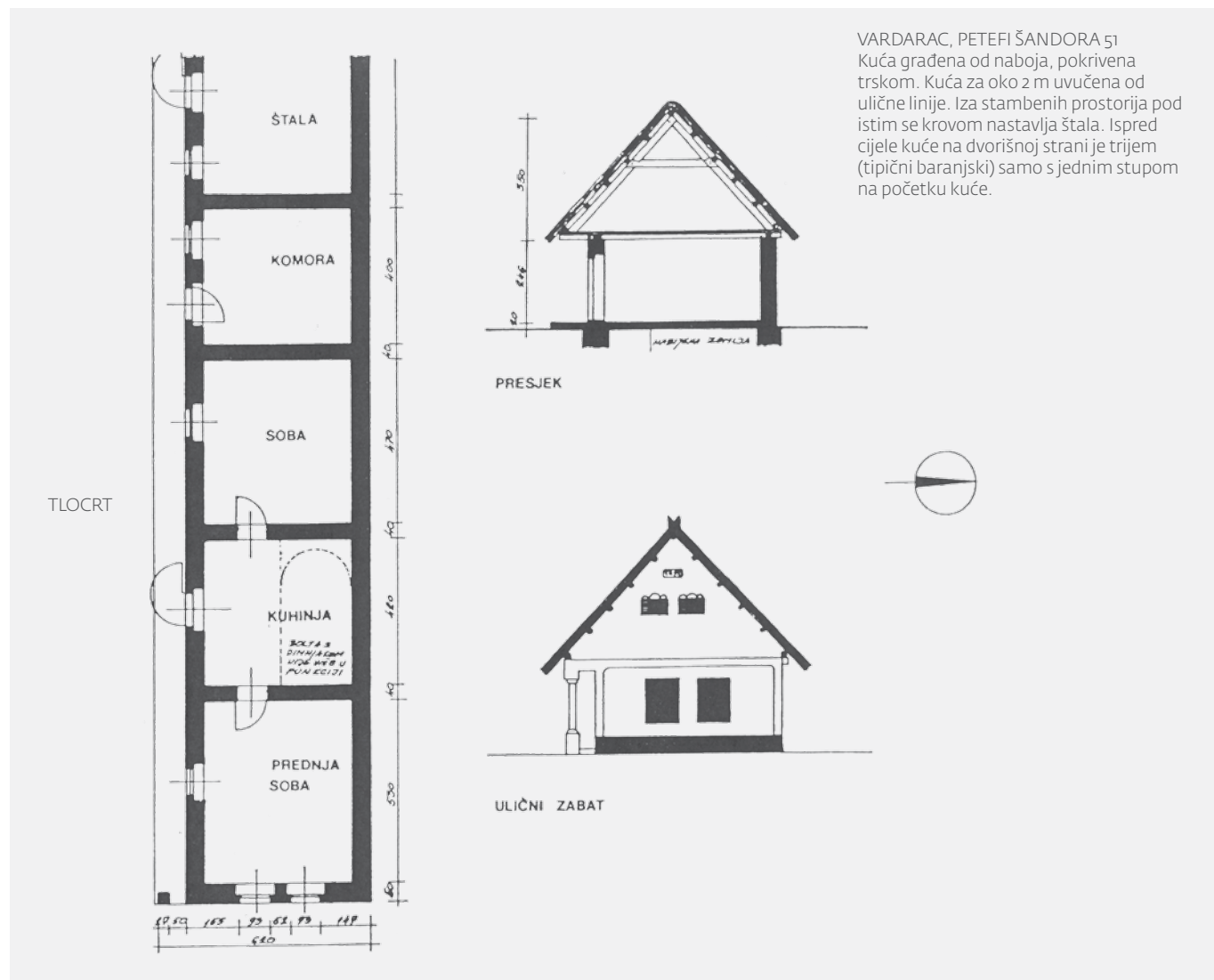

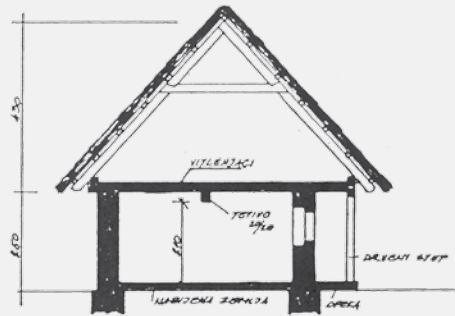
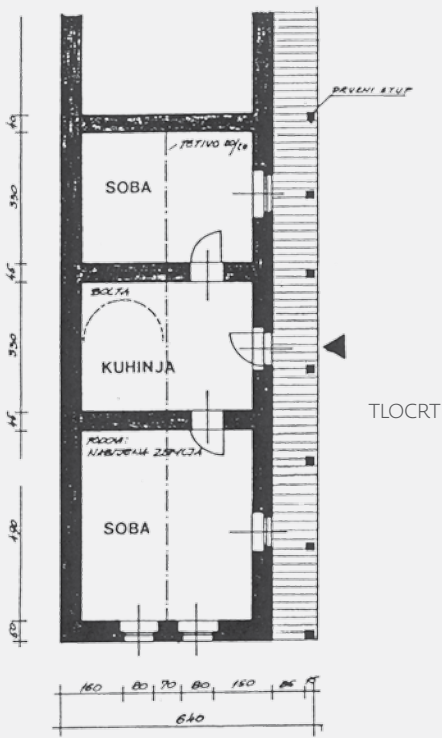
Tradicijska ulica u Baranji s preuređenim uličnim zabatom (obloga silikonskom opekom, na prozorima rolete, zatvoren trijem), ali s mjerom (gore). Tipična starija tradicijska kuća zidana sušenom ciglom (čerpič), pokrivena trstikom s vidljivim većim prepustom pokriva na sljemenu nego pri strehi. Trijem ispred dvorišnoga pročelja poduprt samo jednim stupom na početku (lijevo dolje). Uski trijem tipičan za baranjsku kuću natkriven prepustom strehe (desno dolje).

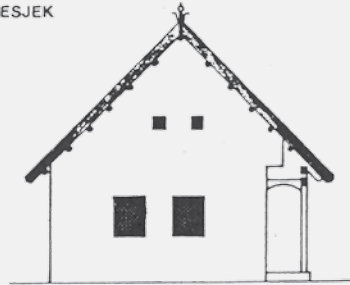

DUBOŠEVICA

Široka glavna ulica s kućama s objiju strana, zabatima orijentiranim na ulicu. Na kraju ulice crkva kao prostorni akcent.

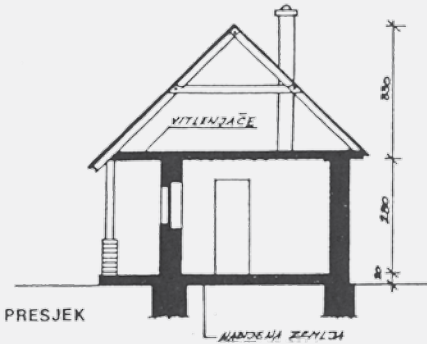
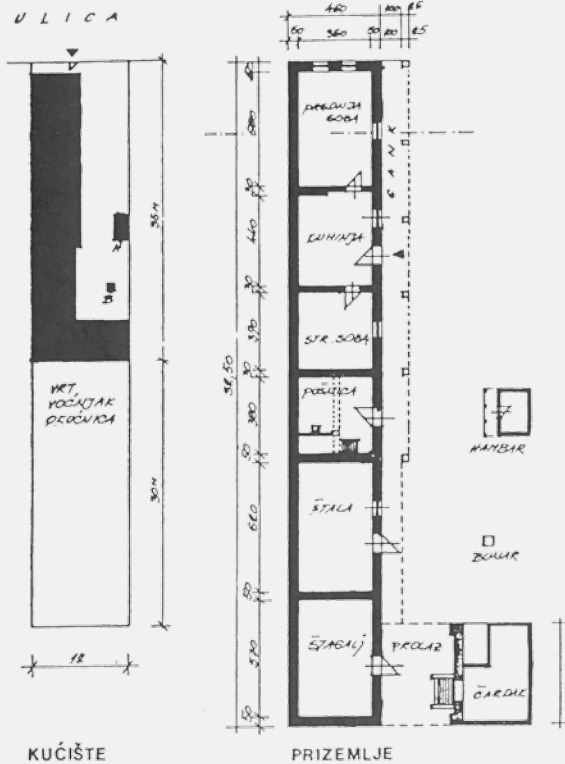

PRESJEK

ULIČNI ZABAT

BRANJINA, BRAĆE RADIĆA 19
 Kuća građena od naboja pokrivena trskom s uzdužnom gredom (tetivom) po sredini kuće. Strop od vitlenjaka (vitlenica). Podovi od nabijene ilovače. Krovšte strmo, roženičko s pajantom. Na dvorišnoj strani trijem na stupovima.

PRESJEK

ULIČNI ZABAT

DUBOŠEVICA
 KUĆA RUŽE DUGAČKI
 Kuća uvučena za oko 2 m od ulične linije. Građena od naboja, pokrivena biber crijepom. Strop od vitlenjaka, podovi od nabijene zemlje. Na dvorišnoj strani trijem na stupovima.
 Napomena: Tlocrt kuće prikazan je u mj. 1 : 400

Za baranjsko tradicijsko graditeljstvo, tj. za gradnju kuća karakteristična je upotreba zemlje (naboja), odnosno čerpiča (*prisne cigle*). To je, s jedne strane, utjecaj mađarskoga kulturnog kruga, ali i odraz prilika u kojima je zbog krčenja šuma na beljskome *gazdinstvu* drva za gradnju bilo malo. Područje između dviju rijeka s dunavskim rukavima i Kopačkim ritom bogato je trstikom pa se ona učestalo uporabljuje za pokrivanje kuća. Naravno da se i u Baranji potkraj 19. i u prvoj polovici 20. st. za još uvijek tradicijsku gradnju uporabljuje opeka (pečena cigla), a kao pokrov biber crijep.

Dio baranjske specifičnosti jest trijem ispred cijele ulazne strane kuće, prije na drvenim, a poslije na zidanim stupovima. Potom je to i upotreba boja, gdje se uz ipak prevladavajuću bijelu (vapneno mlijeko) rabe na manjim površinama i zelena, plava, smeđa. Specifično je zatim „molerško“ (soboslikarsko) oslikavanje šarama kako unutrašnjosti kuća, tako i trijemova. Kod zidanih kuća tu su iz novijega vremena češći „volutasti“ ulični zabati nego u Slavoniji.

Zanimljivo je svjedočanstvo dr. Danice Pinterović o starinskoj kući baranjskih Hrvata (Šokaca) i

Baranjske kuće građene su uglavnom od naboja ili čerpiča a, pokrivene trstikom. Redovito su zabatom orijentirane na ulicu s dva prozora i dva mala otvora u potkrovlju, minimalno su ukrašavane. Otvor na sjeniku za ubacivanje sijena na krovu pokrivenu trstikom (dolje desno).

.....
Prizori baranjskog
graditeljstva. Na kraju
dvorišta (lijevo gore).
Trijem na zidanim
stiliziranim stupovima
(gore desno). Vinski
gatori u surduku s
objiju strana puta
(dolje lijevo). Bunar na
dermu (dolje desno).

mijenama koje su se događale u vremenu nakon Drugoga svjetskog rata, što iznosi u radu „Etnografske karakteristike hrvatskih sela u Baranji” – *Osječki zbornik*, IV, 1954. Proučavajući tradicijsku kulturu u Baranji, tada direktorica Muzeja Slavonije u Osijeku, od svibnja 1947. do kraja 1949. god. nalazi još kuhinje „kuće” s ognjištima, kao i čunjaste i piramidne sobne peći zvane „blatnjare”. Još su u to vrijeme tradicijske baranjske kuhinje imale ognjište, otvoreni dimnjak („odžak”, nad ognjištem verige i bakrač...). Pri ponovnom posjetu nakon 2-3

godine mogla je konstatirati da su mnoga od onih starih ognjišta nestala i da su kuhinje pregrađene u predsoblja i u pušnice.

Ovdje ćemo samo spomenuti neke baranjske graditeljske specifičnosti. To su *gatori* (vinski podrumi), kao i stanovi izdubeni u lesu. Baranjska je planina prekrivena lesom pa su u podnožju, odnosno u surducima građeni gatori tako da su u les kopani tuneli koji imaju konstantnu temperaturu i u kojima se u bačvama čuva vino. Pred podrumom (tunelom) obično je kuća (*preshas*) u kojoj je smještena preša.

PODRAVINA

Četiri tradicijske kuće u nizu u Kalinovcu (1942. god.) kakvih je prizora bilo više u Podravini još na prijelazu 19. i 20. st. Prizemnica (troprostorna) građena kanatnom konstrukcijom pokrivena slamnatim krovom, te daskom zatvorenim zabatom. Krovovi do ulice su poluskošeni, a sa stražnje strane skošeni.

SJEVERNIM KRAKOM PANONSKE nizine, od Slavonije preko Podravine i Međimurja, isti su ili slični bili osnovni životni uvjeti, pa tako i principi formiranja tradicijskoga graditeljstva. Podravina je nizinski i poljodjelski kraj gdje se graditeljski kompleks razvijao spontano po logici, bez znatnijeg upletanja vlasti. „Virovitičko područje u okviru šireg panonskog kulturnog kruga, sa sličnim općim naznakama, ne pokazuje neke velike osobitosti. Kao i u čitavom nizinskom dijelu Podravine i Slavonije, najčešće je ulično selo gdje su ulice poravnane uzduž jedne glavne ulice od koje se odvajaju

sporedne, pod pravim kutom na obje strane ili zrakasto iz središta naselja. Kuća je na kućnoj parceli prema cesti smještena obično užom, zabatnom stranicom, zbog potreba za širokim kolnim ulazom koji se mora smjestiti na uskom prostoru“ (Draganić, D., 2004.).

Unutar pojedinoga kraja bilo je uvijek i posebnosti kao npr. u ludbreškom kraju. „Ta veća sela u velikoj dravskoj nizini oblikovala su nerijetko široke ulice i trgove. Velike su te površine imale višestruku funkciju. Kako se zbog dugotrajnih kiša zemlja pretvara u žitku kašu bilo je često nemoguće

da dvije zaprege prođu jedna za drugom kroz selo istom kolotečinom. Stoga je svaka iduća zaprega morala izmicati, lijevo ili desno, a za to im je trebao širok ulični prostor. Takvi trgovi ili ulice obično su providene ovećim mlakama oko kojih se okupljaju seoske guske, a travnate površine služe za pomoćnu ispašu stoke. Mlake su ujedno služile kao 'spremnice' za vodu u slučaju požara koji uz drvene, slamom pokrivene kuće nisu bili rijetkost. Te široke prostore uokvirivali su nizovi vapnom obijeljenih kuća uredno okrenutih zabatima prema ulici. Moću monotoniju razbijale su vertikalni naglasci,

čije zdenaca na polugama sliku sela upotpunjavali su u predvečerje stanovnici koji su posjedali na klupe pred svoje kuće. To je takvom trgu davalo posebnu društvenu funkciju" (Belaj, 1997).

S druge strane, u potkalničkome brežju, gdje je druga gospodarska osnova, drugi reljef, ali ne i samo to, imamo sasvim drukčiju naseobnu strukturu, drukčije graditeljstvo. „Riječ je o naseljima koja su nastavali većinom pravoslavni vlaški prebjezi iz krajeva pod turskom vlašću tijekom I polovice 17. st. Riječ je o balkanskom transhumantnom ovčarskom stanovništvu ..." (Belaj, isto).

.....
Mlin šajkaš na Dravi u Šemovcu (gore).
Koševi za kukuruz uz pristupni put za selo Torčec, inače karakteristični za podravske prostore (dolje).

.....
 Skupina štagljeva pod
 slamnatim krovovima
 u Koprivničkom Ivan-
 cu (gore), vinogra-
 drske klijeti u okolici
 Mičetinca (dolje).

U Podravini nije bilo zabrane uporabe drva za gradnju kuća pa se tradicija gradnje u drvu duže prakticala i zadržala. I ovdje su se, uz drvene kuće, gradile one „na kanate“, od naboja, čerpiča i napokon od opeke. Krovovi su pokriveni slamom, trskom, šindrom i, naposljetku, crijepom. U Staroj Brezovici dokumentirana je 1956. god. dvoprostorna kuća građena „na kanate“ s ganjkom ispred kuhinje i pokrivena slamom. Može se pretpostaviti da je komora (sudeći po malim dimenzijama) naknadno pregrađena na štetu

kuhinje, a po uzoru na novije troprostorne kuće, završne faze razvoja tradicijske kuće ovoga kraja.

I ovdje je od kraja do kraja bilo manjih razlika, ali ne i bitnih. Svjedoči to i opis tradicijske kuće u Ludbreškome kraju. „Kuće su uglavnom trodijelne prizemnice s poluskošenim krovom, sa zabatom na ulicu, duljinom smještene u dubinu dvorišta gdje se nalaze i ulazna vrata u kuću. Kuhinja se nalazi u sredini objekta. Na zabatnoj strani uvijek su dva mala prozora“ (Zembić, 1984.). Ovdje susrećemo tlocrtno,

odnosno prostorno, najrazvijeniji tip kuće, a to je ona s trijemom koji se pruža ispred uzdužne dvorišne strane kuće i ispred uličnog zabata, kao što su one u Legradu i Botovu.

Slično je i sa sadržajima kućišta. Iza kuće po dubini dvorišta su gospodarske zgradice kao što su svinjac, kokošinjac, kolnica, šupa... koje završavaju štalom i sjenikom. Iza njih su vrt, voćnjak i polje. Preko puta kuće na dvorištu su krušna peć, ambar, kukurušnjak (*koš*, *verjan*, *virjan*), građevina koja u

Podravini oduzima prvenstvo ambaru. Izdužena je tlocrta sa zaobljenim užim stranicama, odignuta od tla na *pocekima* sa stjenkama pletenima od pruća, te s dvostrešnim krovčićem, pokrivenim ili slamom ili crijepom. Ne bi samo po tome *virjan* u Podravini bio poseban. Zbog požara koji su izbijali na kućištima u kojima je onda stradavala i hrana, žitarice pa i kukuruz, radi preventive *virjani* se grade pokraj sela, obično uz pristupni put s jedne ili objiju strana, pa nerijetko čine prave male „kukuruzne ulice“.

Unutrašnjost kuće u Đurđevcu (gore lijevo), stara podravska kuća u Legradu s trijemom ispred dvije strane kuće, pokrivena slamom (gore desno), vinogradarska klijet dijelom građena drvom, a dijelom „na kanate“ (dolje lijevo), prozorčić s drvenim kapkom na vinogradarskoj klijeti (dolje desno).

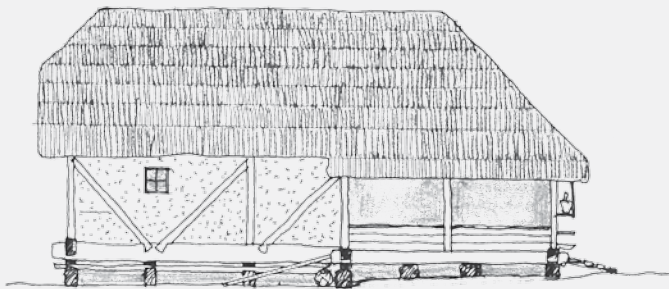
.....
Štagalj s dvije nad-
strešnice u Koprivnič-
kom Ivancu (gore),
tradicijnska kuća u
Sedlarici kod Pitomače
(dolje lijevo), staro
kućište u Peterancu
– pogled s dvorišne
strane (dolje desno).

Na južnoj strani podravske nizine na obroncima brežja Podravci imaju vinograde (*gorice*), a u vinogradima klijeti (*kleti*), zgradice u kojima se čuvalo vino, boravilo za vrijeme radova u vinogradu, uz vino se slavilo itd. Iako se vinogradarska klijet veže za Hrvatsko zagorje, ona je i u Podravini imala veliku društvenu važnost. *Gorice* (a to bi redovito značilo i klet) bile su i statusni simbol podravskih domaćina, o čemu svjedoči i sljedeći podatak: „Kad sva crkvena zvona oglase smrt jednog od žitelja, kažu: 'taj je imel gorice'” (Zembić, isto, str. 231.). Klijeti su

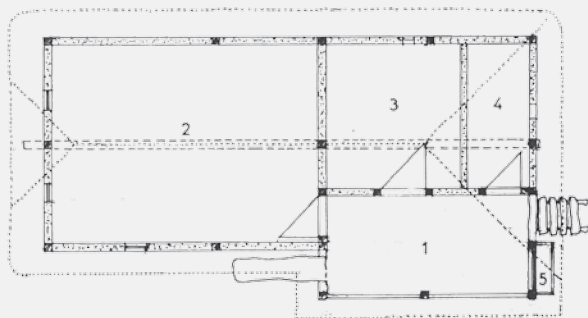
građene kao i kuće za stanovanje. Najprije u drvu, poslije „na kanate”, a zatim opekom. Pokrivane su, isto tako, slamom, šindrom, crijepom. To su jednodostorne ili dvodostorne zgrade, tek s kojim malim *oblokom* (prozorom). Kada su klijeti dvodostorne, u prvoj se prostoriji nalazi preša za tiještenje grožđa (ali i voća – jabuka, krušaka...), a druga služi za spremanje (čuvanje) vina, jabučnice... Često su klijeti bile nanizane jedna do druge uz putove koji su vodili hrptom brežuljaka, dok su se niz padinu do podnožja spuštali vinogradi.

Staro kućište u Botovu. Kuća i gospodarske zgrade od drva pokrivene slamom. Snimka iz 1924. god. (gore).

DVORIŠNO PROČELJE

TLOCRT

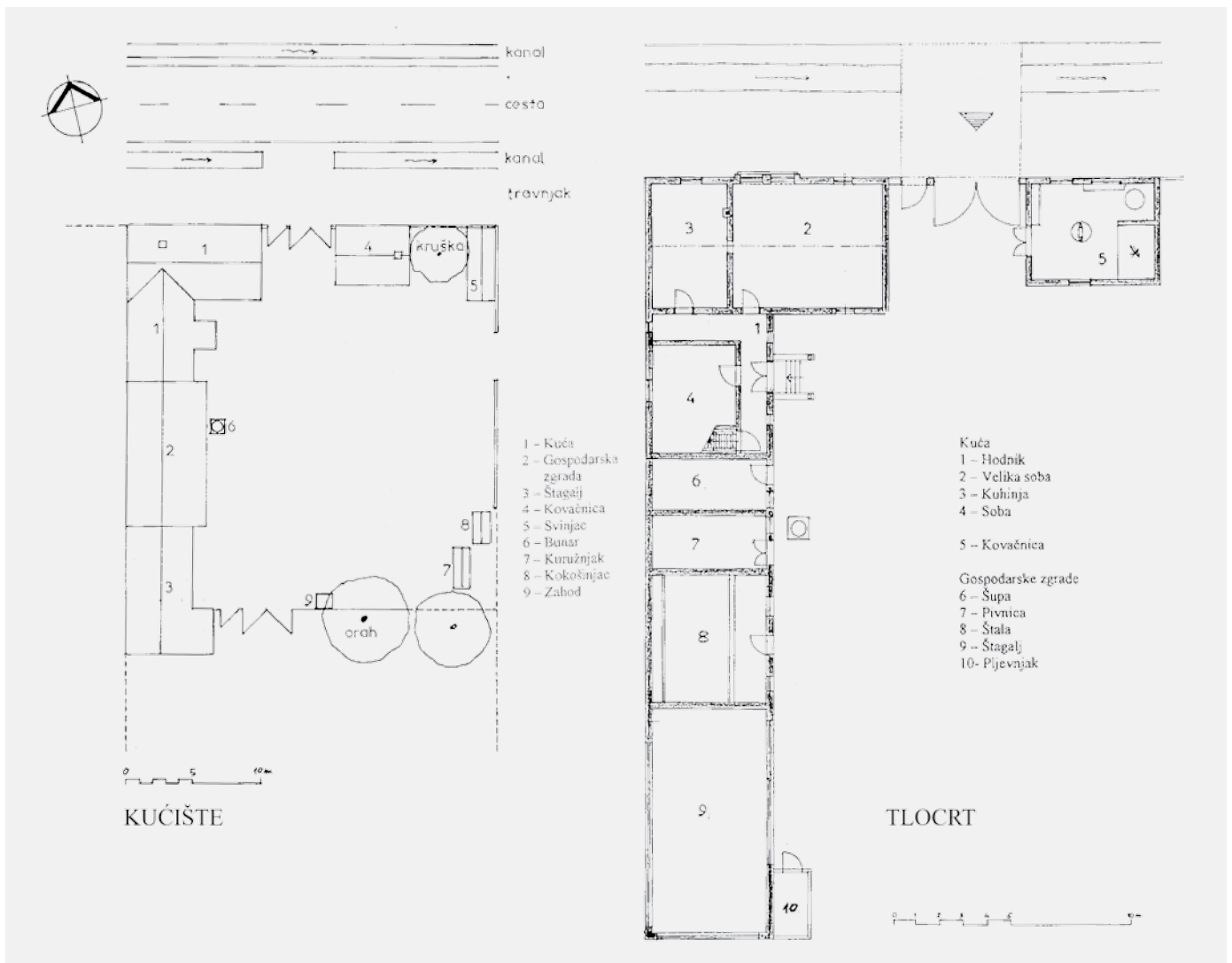
- 1-ganjak
- 2-„kuća“
- 3-„kujinja“
- 4-„komora“
- 5-vodnica

STARA BREZOVICA (VIROVITICA)
Izvorno dvoprostorna kuća (kasnije pregrađena komora) s trijemom. Konstrukcija kanatna, pokrov slama.

PODRAVSKE SESVETE, Kralja Tomislava 24
 Kućište iz 1. pol. 20. st. Kuća zidanica
 pokrivena crijepom s uzdužnim pročeljem
 uz put – ulicu. Oblikovanje pročelja pod
 građanskim utjecajem. Kućevlasnik je bio
 kovač pa je kovačnica na uličnoj liniji.

Stara podravska kuća u Črnčevcu (Sv. Petar Orehovec) građena od drva s trijemom ispred uzdužnog pročelja. Stijenka zabata od pletera.

Raspelo u polju (dolje lijevo), godina gradnje urezana u planjci vinogradarske klijeti (dolje desno).

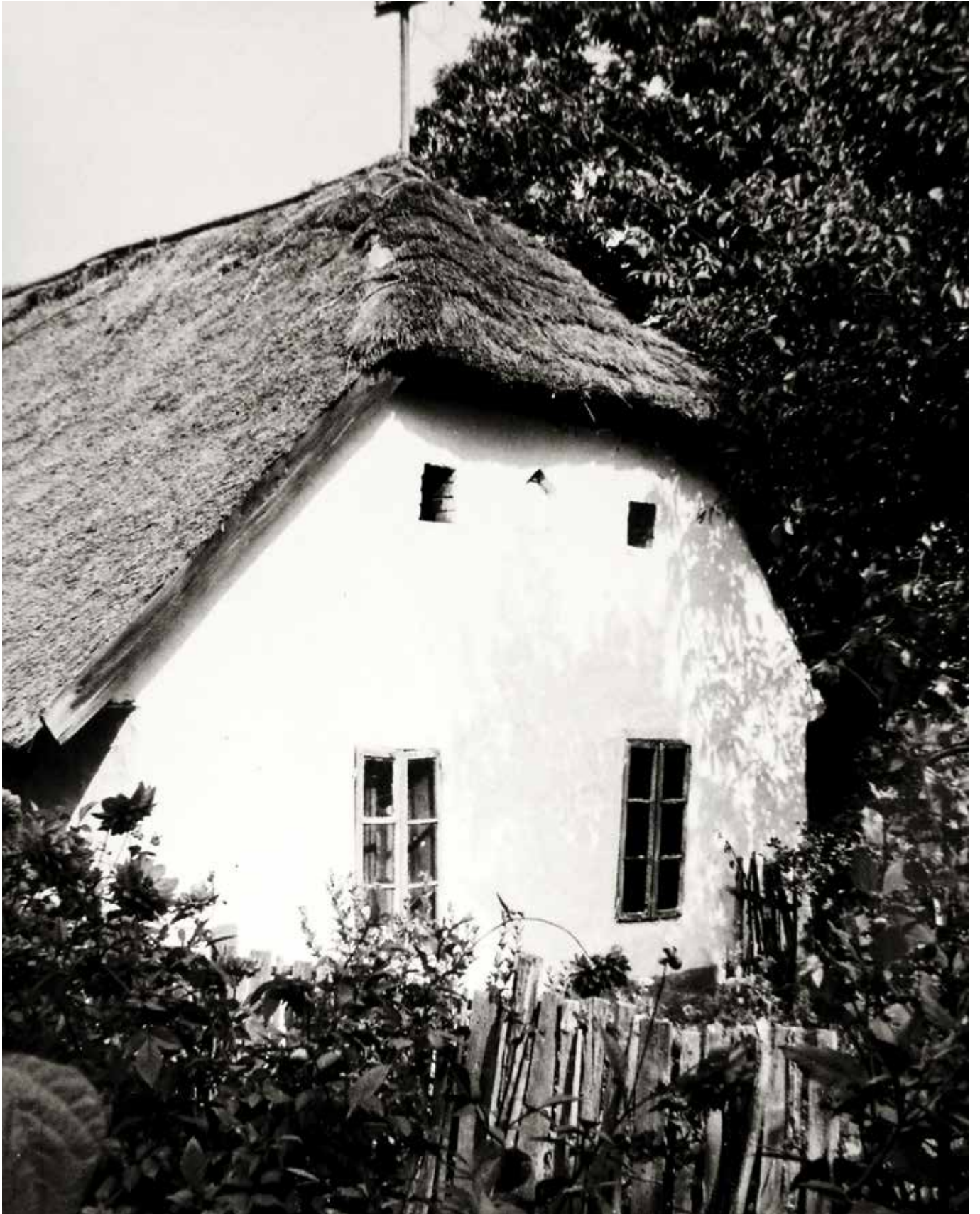

Kučište u Sedlarici (gore lijevo), stara kuća u Koprivničkom Ivancu (snimka iz 1929.) (gore desno), niz koševa za kukuruz uz put u Torčecu (u sredini), vinogradarska klijet (dolje lijevo), vatrogasni dom (dolje desno)

MEDIMURJE

ZADNJA JE TO hrvatska pokrajina na zapadnoj strani sjevernoga kraka Panonske nizine. Rijeka Drava bila je prirodna barijera prema matici zemlji. Oduvijek ju je nastanjivao hrvatski puk, a do 1918. god. bila je u sastavu Ugarske.

Prvotno je drvo (hrastovina) bilo glavni materijal za gradnju kuća. Duže se zadržalo u briježnome kraju, a kraće u nizinskom dijelu Međimurja, gdje su se šume krčile za dobivanje poljoprivrednoga zemljišta. Bitnih razlika u usredbi s panonskim krajevima nema, ali određenih specifičnosti ima i međimursko tradicijsko graditeljstvo. Dragocjene podatke o međimurskom selu potkraj 19. st. donosi brošura MEĐIMURJE iz 1895. god. (Budimpešta). „Sela su dugačka razvučena, sa zatvorenim nizom kuća, jednom glavnom ravnom i širokom ulicom i nekoliko malih i sporednih uličica... U većim selima kuće su gusto nanizane i čelom okrenute ulici. U manjim selima one su razbacane, često stranjnjim dijelom okrenute ulici, a ponekad građene i

usporedno s njom.“ Ova, zadnje spomenuta sela, dakle manja, očito su sela u gornjem, brežuljkastom dijelu Međimurja.

Već tada, 1895. god., svjedoči se o nastupajućim promjenama sela. „Umjesto niskih i vlažnih grade se čvrste kuće lijepog izgleda. Lijepa su sela u Međimurju.“ Zidovi starih kuća građeni su od različitih materijala, ali je to najčešće nabijena ilovača, što se može pripisati mađarskom utjecaju. Slama (ražena), a i trska bili su osnovni materijali kojima su se pokrivali krovovi.

Stariji tip kuće u Međimurju zvali su „šopna hiža“ (Hranjec). Naziv kuće dolazi očito od toga što su najčešće bile pokrivena slamom (šopom). I međimurska se tradicijska kuća u razvoju zaustavila na troprostornosti. Prva i najveća prostorija je *hiža*, smještena do ulice, u sredini je kuhinja i na kraju zadnja *hiža*. Cijelom dužinom kuće do dvorišta bio je trijem poduprt ukrašenim drvenim stupovima, a svaka je od triju prostorija imala svoj vanjski ulaz.

Ulično pročelje tipične tradicijske međimurske kuće građena na kanate i pokrivena slamom (prethodna stranica). Belica (snimka: iz 1954. god.), dio seoske ulice sa zidanim kućama na uskim parcelama zabatom okrenutim na ulicu i javnom plastikom na račvanju ulica (iza crkve). Zidane kuće nastaju potkraj 19. i u I. pol. 20. st. da bi u II. pol. 20. st. ustupile mjesto novim, današnjim kućama.

.....
 Tradicijske međimurske kuće građene „na kanate“ i pokrivene slamom (gore), zidani-
 ce pokrivene slamom (dolje lijevo), detalj
 kukurušnjaka od plete-
 ra (dolje desno).

Poslije je kod zidanih troprostornih kuća pred sred-
 njom prostorijom (kuhinjom) pretprostor (*ganjčec*)
 iz kojeg se onda ulazi u sve tri kućne prostorije.

Kao ni ostale tradicijske kuće u ravničarskome pa-
 nonskom bazenu, tako se ni međimurska ne razvija
 vertikalno, u visinu. Doduše, tek zidana kuća dobi-
 va podrum ispod jedne, velike ili male sobe. Ulaz je
 uvijek iz dvorišta uz samu kuću, natkriven. Ulični
 zabati zidanica ukrašavaju se u žbuci. Ovdje se u
 omanjoj niši može naći kipić anđela ili sveca, naj-
 češće sv. Florijana, zaštitnika vatrogastva i čuvara
 od požara, što je sasvim razumljivo. U Međimurju
 se mogla naći i zidana kuća pokrivena slamom, što
 je rijetkost u drugim krajevima Hrvatske.

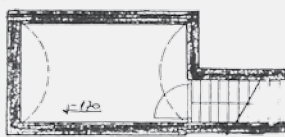
U nastavku kuće po dubini dvorišta nastavlja se
 komora (*klet*). Tu se drži brašno u starim škrinja-
 ma, žitarice, mast pa i sušeno meso, kaca s kise-
 lim zeljem (S. Hranjec, isto). U nastavku je komo-
 re obično štala, a do nje *škedenj* (štagalj), sa svim
 pratećim uređajima. Na kućištu su još svinjac (*ko-
 tec*), zatim bunar (*zdenec*) itd. Posebno mjesto na
 međimurskom kućištu, kao i u susjednoj Podra-
 vini, ima koš za kukuruz (*kurušnjak*), Ranije su bili
 pleteni od pruća te pokrivene slamom ili trskom, a
 poslije od letava pokrivene crijepom. Pojedini do-
 maćin koji je uzgajao veće količine kukuruza imao
 je po nekoliko kurušnjaka na kućištu poredanih
 jedan do drugoga.

ZASADBREG, KUĆA
VULJANKO

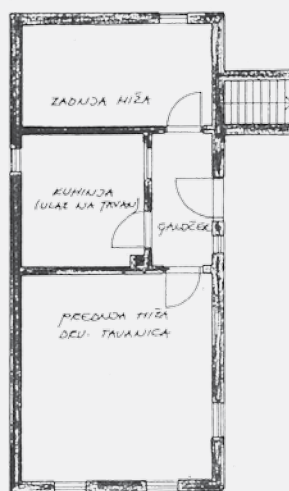
Prizemnica s podrumom ispod zadnje hiže. Konstrukcija kanatna s ispunom od pletera (hiža *pletara*). Prizemlje s tipičnom troprostornom organizacijom. Pristupa se u *gančec*, ravno u kuhinju, a bočno u prednju i zadnju hižu. Krov s poluskošenjem nad prednjim, i skošenjem nad stražnjim zabatom, pokriven slamom.

PODRUM 1:100

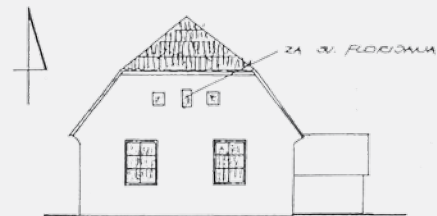

PODRUM

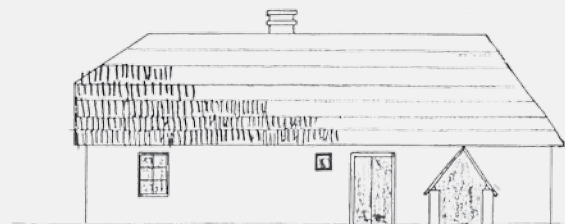
PRIZEMJE 1:100

PRIZEMJE

ULIČNO PROČELJE

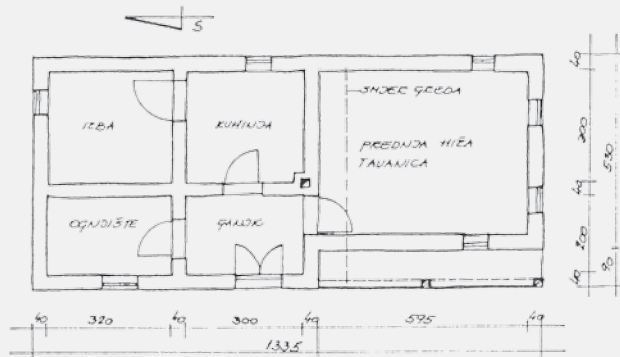
DVORIŠNO PROČELJE

0 5M

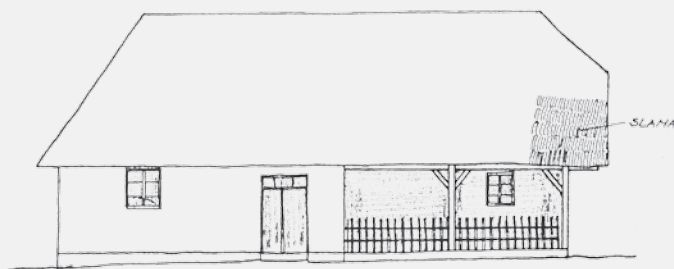

Tradicijska kuća u Donjem Vidovcu s trijemom duž dvorišnog pročelja. Kolna i pješačka vrata puna od daske, ograda od letava.

GRABOVNIK Kuća iz 1825. godine s malo složenijom tlocrtnom dispozicijom prostora i sadržaja. Trijem ispred prednje hiže. Stijenke (zidovi) od nabijene su zemlje debljine oko 40 cm. Krov je pokriven slamom.

TLOCRT

DVORIČNO PROČELJE

ZABAT

HRVATSKO ZAGORJE

OD SVIH TRADICIJSKIH KUĆA na hrvatskome tlu ona zagorska poznata kao *zagorska hiža* niti je najveća niti najkomfortnija niti najsolidnije građena, a ipak ima najveću „karizmu“. Zbog čega je to tako, teško je reći. Je li to možda zbog brojnih *popevki* koje slave i veličaju zagorsku hižu, premda govore o njezinoj skromnosti, kao što je omiljena *Vu plavem trnacu*?

Hrvatsko zagorje pripada rubnom području panonske kulturne zone s utjecajem alpskoga kulturnog kruga izraženijem na zapadnom dijelu područja. Svako tradicijsko graditeljstvo odražava prilike kraja (pa tako i zagorsko), prenapučenog i siromašnog. Naime, zbog turskih provala u 15. stoljeću u južne i istočne hrvatske krajeve migracije su iz tih krajeva išle prema Zagorju. Krčenjem šuma i osvajanjem novih poljoprivrednih površina erozija je u tom bregovitom kraju brzo odnosila plodno tlo, a ostajalo je ilovasto, neplodno.

Naseobinske strukture karakterizira spontanost, tj. manje skupine kućišta (*dvornih mesta*) bez posebnog reda. Tu stoji kuća (*hiža*) i ostalo *stanje* sa štagljem, košem-kuružarom i ostalim manjim zgradicama... *Dvorno mesto* nema posebne ograde, ali je okruženo vlastitim voćnjakom (*trnacom*). Samo je vrt odijeljen od dvorišta slabom ogradicom ili plotom. *Trnac* je voćnjak s najviše šljiva i pokojom jabukom i kruškom. Naziv *trnac* vodi nas u ono doba kada je šljiva još bila trnovit grm, a *trnac* živa trnovita ograda koja je dvorno mjesto i kuću na njemu štitila od neželjenih posjeta (Gušić, M., 1979.).

I ovdje je do 1848. god. kućna zadruga osnovna organizacija obitelji. Tako je troprostorna zagorska kuća, kakvu danas poznajemo kao tradicijsku, kuća iz vremena kućne zadruge. U osnovi je to troprostorna panonska kuća s ulaznim prostorom (*lojpom*) u sredini iza koje je kuhinja (*komen*, *črna kuhinja*...) i dvije sobe sa strane. Jedna je od njih, ona naprijed (prema

.....
Dubravica – rodna kuća Pavla Štoosa. Velika prizemnica s trijemom ispred dijela kuće. Građena od hrastovih planjki (*brune*), omazana i obijeljena vapnenim mlijekom.

Kuća u Jalšovcu sa zidanim prizemljem i visokim prizemljem od drva. Trijem s dvije strane kuće (gore lijevo), motiv iz starog sela Kumrovca (gore desno), velika hiža u Gostenju (dolje lijevo), kuća u Razdrtom Tuheljskom (dolje desno).

putu), veća, tzv. *hiža* ili *družinska hiža*, a s druge je strane manja soba (*komora*). Ovo je, može se reći, osnovni tip zagorske kuće, a naravno da postoje i druge varijacije kao što je kuća s trijemom (*ganjkm*) itd. Kadšto je ispod dijela kuće podrum, a katkad je zagorska kuća i visoka prizemnica pa i katnica, obično s kamenom zidanim prizemljem.

Kuhinja (*kuhja*, *komen*, *črna kuhinja*, *črna hiža*) u prostornome smislu ima središnje mjesto u zagorskoj kući, a ipak nije glavna kućna prostorija, nego je to velika soba (*družinska hiža*). Katkad su sva četiri, a kadšto dva zida kuhinje znala biti

zidana kamenom, a sve zbog opreza od požara. U kuhinji je pred otvorom sobne peći bilo visoko zidano ognjište (*komen*) na kojemu se pripremalo jelo. Dim se slobodno razilazio po prostoru kuhinje (i onaj iz sobne peći). U starijoj inačici dim se slobodno dizao u potkrovlje, no zbog opasnosti da iskra ne upali slamnati krov nad kuhinjom je bio svod. Kao posljednji način u razvoju dim se odvođi dimnjakom.

I za zagorsku su kuću specifična druga vrata (kao i na onoj dinarskoga kulturnog kruga) koja iz kuhinje vode na drugu stranu – iza kuće. Svi su

podovi bili od nabijene zemlje, ilovače, s različitim dodacima koji su u održavanju zahtijevali veliku brigu i njegu domaćice. Drvene su se kućne stijenske s unutarne strane šibičale, omazivale i bijelile vapnenim mlijekom. U Hrvatskom su zagorju drvene kuće omazivane smjesom ilovače i pljeve i s vanjske strane (*hiže mazanke*), što je specifičnost u hrvatskome tradicijskom graditeljstvu. Omazivale su se stare drvene kuće, ali i nove. Zašto se to činilo u Zagorju, nema autentičnih tumačenja, no može se izvući logičan zaključak. Obloga (omaz) drvenih planjki (*bruna*) štiti ih od propadanja i produžuje im

vijek trajanja. U uvjetima siromaštva i nestajanja hrastove građe u prirodi, to je bilo sasvim logično.

Osim završnog premazivanja vanjštine vapnenim mlijekom, dakle bijelom bojom, *hiža mazanka* bojila se i plavom, pa i zelenom bojom. Ovdášnji se čovjek koristio modrom galicom za zaštitu vinove loze od peronospori. Ima dakle boju nadohvat ruke – i on se njome koristi za bojenje svoje kuće; to je drukčije, što je za čovjeka pa i seljaka izazov.

Hrvatsko je zagorje kraj mješovitih šumskih vrsta, a tu je (bio) i hrast iz kojeg su se tesale i pilile *brune* od kojih su se podizale kuće. Kamena je isto

Košnički Ivanić, razizemlje od kamena, visoko prizemlje od hrastovih planjki. Kuća u vanjštini omazana (gore), kuća u Desiniću iz 1783. (urezano na tramu) (dolje lijevo), zidani štagalj u Jalšovcu (dolje desno).

Rovniško (Krapina), drvena katnica (gore lijevo), detalj kurušnjaka (gore desno), Zagorska Sela (dolje lijevo), sjenik u Ravnom Brezju (dolje desno).

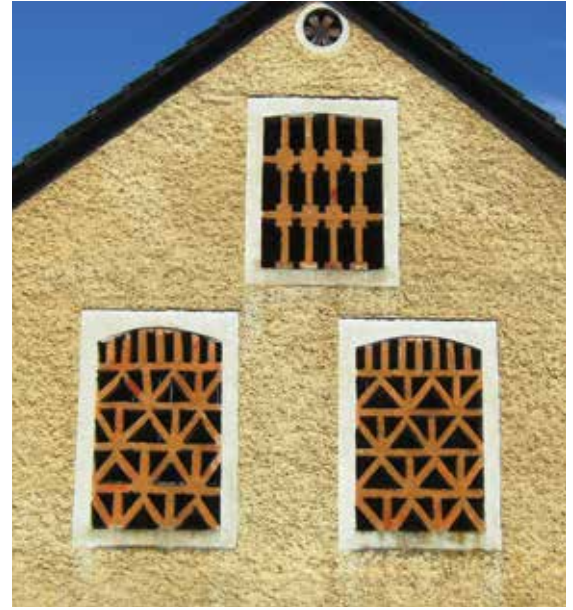
tako bilo u potrebnim količinama i od njega su se izvodili temelji, nadtemeljni zidovi, podrumi i prizemlja. U postupcima gradnje u drvu, slaganjima *bruna*, izvedbi uglova i svega ostaloga nema nikakve razlike od postupaka opisanih u prethodnim poglavljima pa ih nema potrebe opetovati.

Krov zagorske kuće tradicionalno se pokrivao slamom (*šop*, *škopa*). Najbolja je bila ražena, ali se upotrebljavala i pšenična.

Tako je izgledala mala, u konceptu čista i jasna, u volumenu skladna kuća harmoničnih svijetlih pročelja, s onim čednim, gotovo kulturnim prozorima (*oblokima*), a zaštitnički ju je natkriljivala moćna

masa tamnoga slamnatog krova. U unutrašnjosti topla i intimna bila je sposobna u fizičkom i intimnom smislu biti – dom, dom koji se voli i koji se s tugom napušta. Možda je i ovo bar donekle odgovor na onu tvrdnju postavljenu na početku, to jest otkud takva aureola pojmu *zagorske hiže*.

Raspad kućnih zadruga započet sredinom 19. st. sporije je tekao u siromašnim krajevima tako da je u Zagorju još ne tako davno bilo živo sjećanje na taj način života, na *skupne domačije*, kako su se kućne zadruge zvale u ovome kraju. Kuća je bila „stambeni nukleus“ obitelji, ali ne i po veličini koja bi mogla zadovoljiti nekada brojnu obitelj.

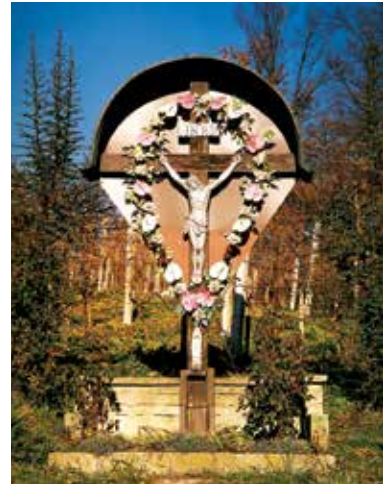
Kao i drugdje gradile su se *komore*, posebne zgradice na *dvornom mestu*. Uglavnom su to katnice sa zidanim prizemljem koje su služile kao *pelnice* (spremište za poljodjelske proizvode), a na katu 2-3 sobice za mlade bračne parove, kojima se pristupalo s trijema (*ganjka*).

Po volumenu najveća i životno važna građevina na zagorskom kućištu jest štagalj (*škeden*). Više nego na samoj kući na štaglju je (uz naziv *škeden*) očit slovenski utjecaj, tj. alpskoga kulturnog kruga, napose u zapadnom dijelu kraja. To su katnice ili kompletno građene od drva ili kamenom zidanim prizemlja i s katom od drva. U posljednjoj

razvojnoj fazi (od kraja 19. st.) i štagljevi se zidaju opekom. Još u 19. st. pokrivali su se slamom, a kasnije biber crijepom.

Dobar dio kućnih poslova zagorski je seljak obavljao pod krovom štaglja. Tu se odlažu poljodjelsko oruđe i sprave, tu je spremište za škrinje ladice, tu su ambari, košare, koševi... U prizemlju se našla štala, kolnica..., a može biti i prigradnja za svinjac, kokošinjac. U zatvorenu prostoru štaglja obavljaju se glavni poslovi oko spremanja uroda nakon žetve, berbe, kosidbe. Prostorija na katu zvana *pod* služila je i za vršenje žitarica. U ostaloj dijelu kata te u potkrovlju „seniku” sprema se

.....
 Kuća sa zidanim podrumom na Varaždinskom (gore lijevo) Detalj uresa „ventiliranih prozora” na štaglju u Risvici (gore desno), stara zagorska „hiža” (prenesena) u Varaždinskim Toplicama (etno zbirka muzeja) (dolje lijevo), vinogradarska klijet na Vinicabregu (dolje desno).

Kraljevec na Sutli, štagalj, s utjecajima iz susjedne Slovenije (dolje), vinogradarska klijet u Košničkoj gori (gore lijevo), karakteristično raspelo (gore desno)

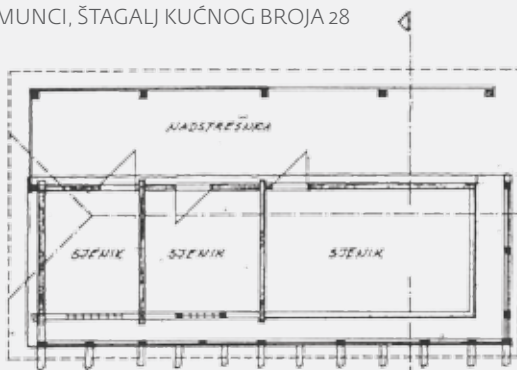
sijeno. Sijeno se na „senik” sprema tek kada se prosuši, a prosuši se na horizontalnim okruglim gredicama učepljenima u stupove štaglja, a to je *kozolec* ili *kozolc*. Zanimljivo je da se slamnati pokrov zamjenjuje crijepom prije na štaglju nego na stambenoj kući. Očito je imao važno mjesto u životu zagorske obitelji, a razmjerno njegovu značenju narodni ga graditelj do detalja brižno koncipira.

Kozolec – drvena građevina za sušenje sijena pojavljuje se i kao samostalna građevina na kućištu. Uz njega su koš-kurušnjak, svinjac, peradarnik, te

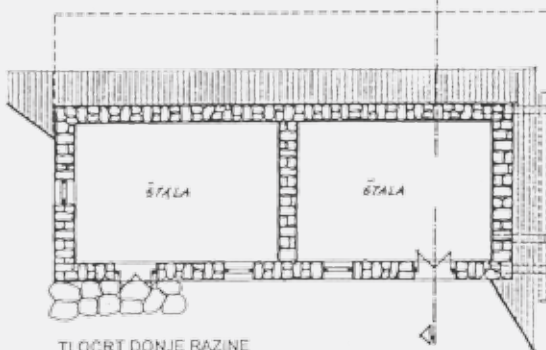
kakva nadstrešnica manje su gospodarske zgradice koje su se pojavljivale na *dvornom mestu*. Izvan njege, u vinogradu (*goricama*) vinogradarske su kuće (*kleti*). Valjda zbog opjevanosti zagorske kleti, jer susrećemo ih i u Podravini i Prigorju, Zagorje joj ipak smatramo „domovinom”. To su jednostavne, male, skromne drvene kućice, bilo pojedinačne bilo grupirane, u nizu na hrptu brijega iznad vinograda. Klet je mjesto susreta, veselja, mjesto društvene interakcije pa ona pojmovno nadilazi svoju osnovnu namjenu spremišta vina.

DESINIĆ, ŠIMUNCI, ŠTAGALJ KUĆNOG BROJA 28

TLOCRT GORNJE RAZINE

TLOCRT DONJE RAZINE

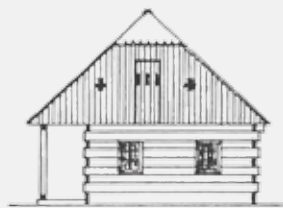

POPREČNI PRESJEK

RAVNICE DESINIČKE 11
KUĆA BRANKA DRVINCA

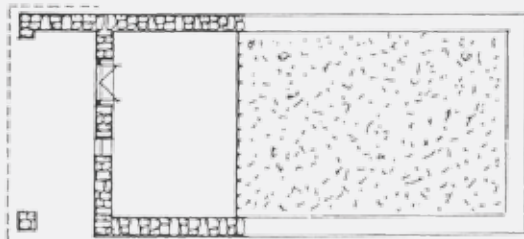
Tipična troprostorna prizemnica s kamenom zidanim podrumom ispod dijela kuće. Prizemlje od hrastovih planjki s trijemom ispred cijele kuće. Krovište pokriveno biber crijepom.

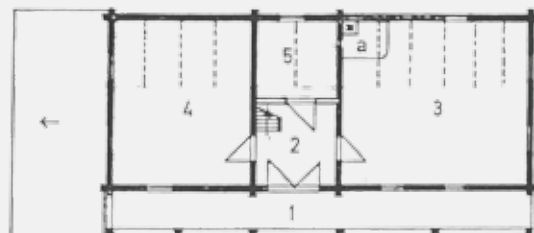
JUŽNI ZABAT

- 1-ganjik
- 2-lojpa
- 3-hiža
- 4-komorića
- 5-črna kuhinja

a – krušna peć (bila)

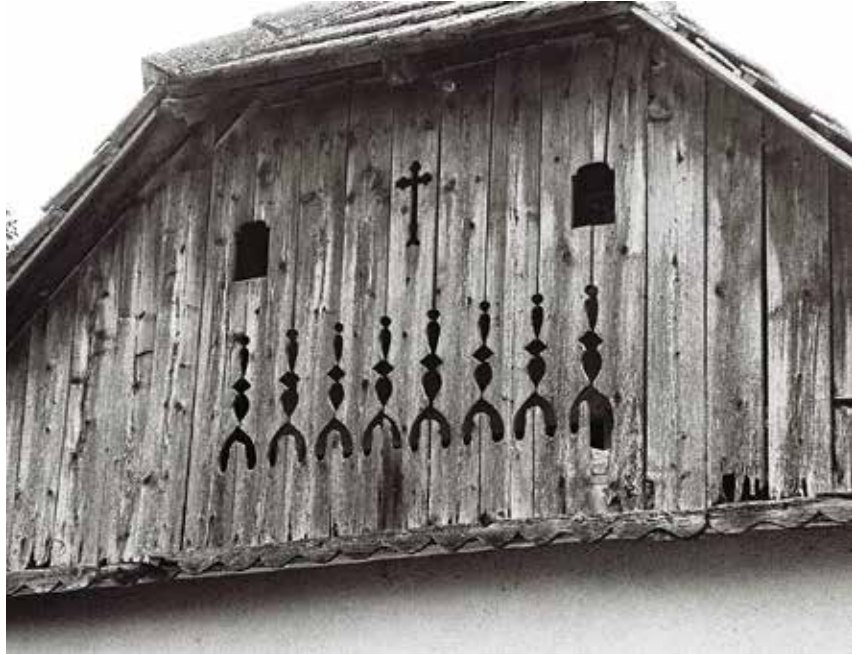

TLOCRT PODRUMA

TLOCRT PRIZEMLJA

0 1 2 3 4 5 m

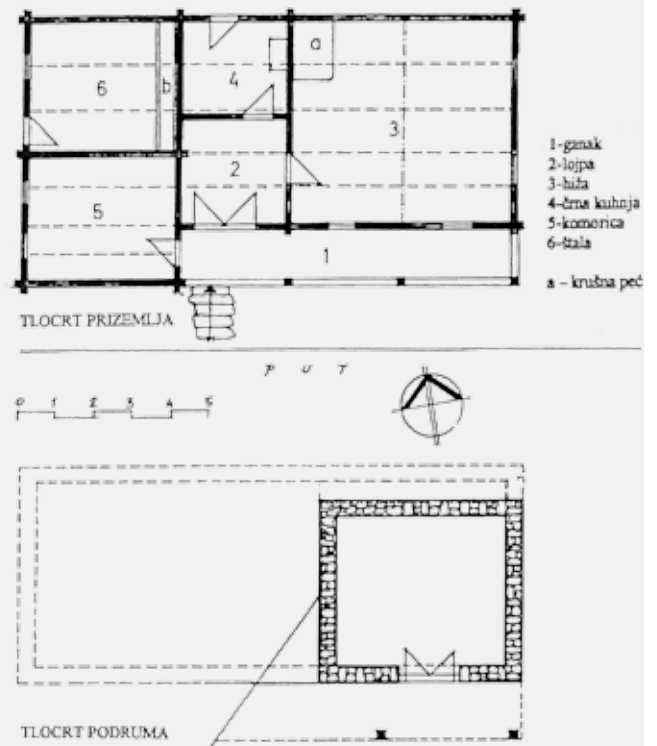

Motivi – detalji tradicijskog graditeljstva u Hrvatskom zagorju

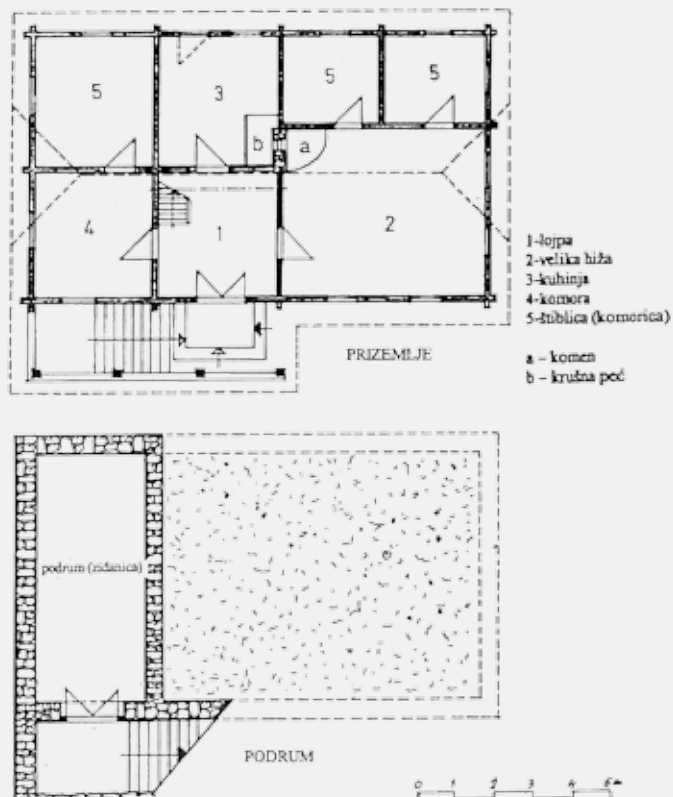
GOSTENJE (DESINIĆ)
KUĆA PAVLA BENCA

Kuća s podrumom zidanim od kamena pod manjim dijelom kuće i razvijenijim tlocrtom visokog prizemlja. U prizemlju kuće je štala, što je rijetkost. Kuća je s vratima na kuhinji povezana sa stažnjim dvorištem.

RAVNICE DESINIĆKE 79
KUĆA VLADE ZBILJSKOG

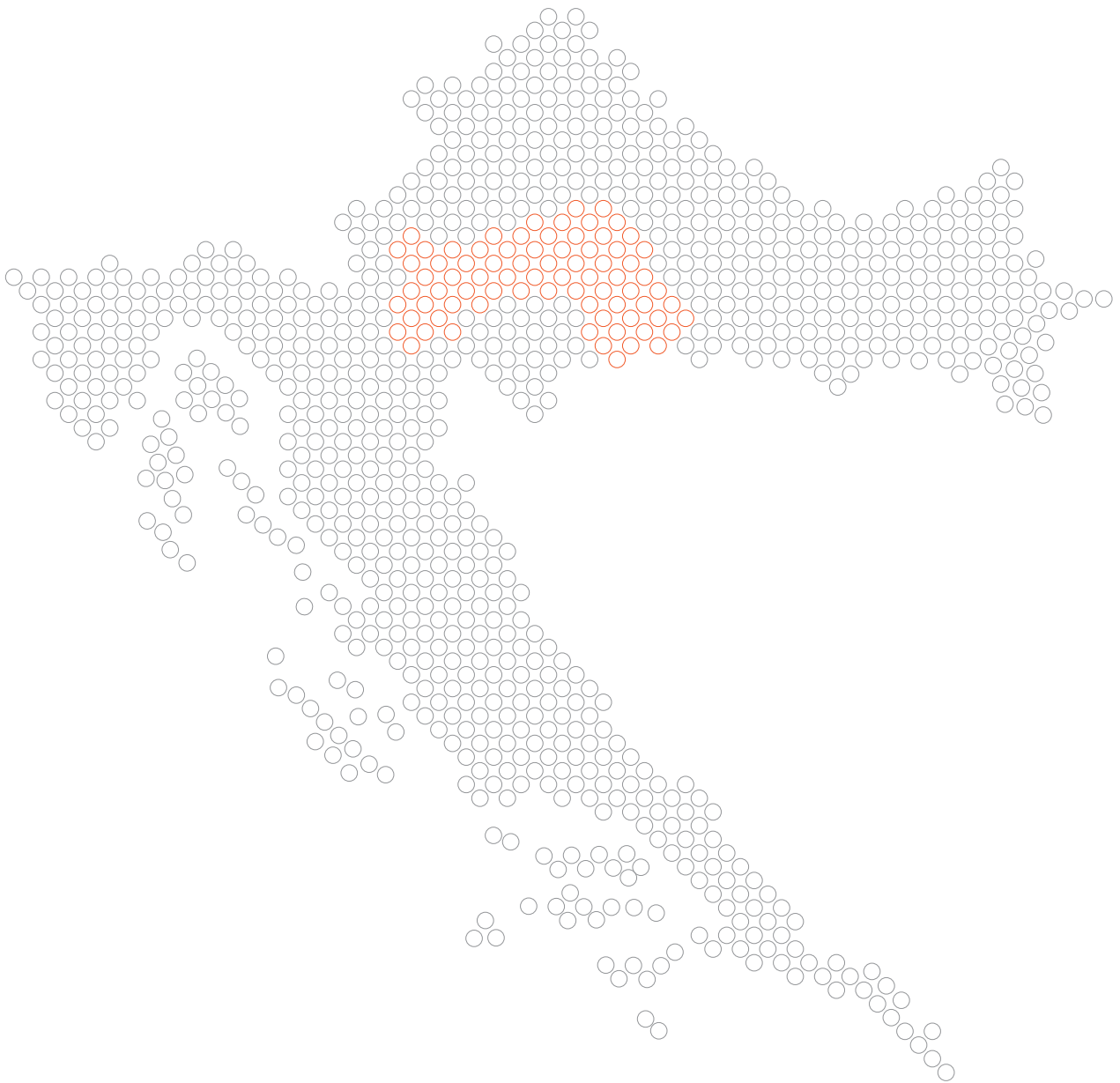
Kuća sa zidanim podrumom ispod manjeg dijela kuće i vrlo razvijenim tlocrtom prizemlja

Ugao kuće u Gostenju

POSAVINA, MOSLAVINA,
POKUPLJE, TUROPOLJE

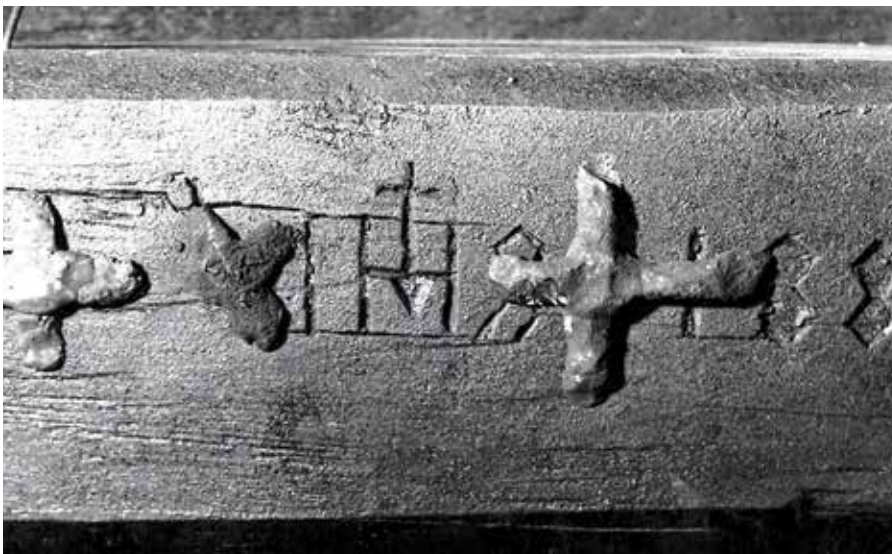
Selo Palanjek kod Siska, snimljeno u prvoj polovici 19. st.

OVE KRAJEVE JUŽNOGA kraka Panonske nizine zemljopisno karakteriziraju poplavne nizine. Pa i takve imale su gospodarski potencijal i bile atraktivne za ljudski život. Potkraj 19. st. država počinje s izgradnjom nasipa uz rijeku Savu kako bi se poljoprivredne površine i sela obranili od poplava, a zahvati u tome smislu traju do naših dana. Prije toga Sava je plavila dosta veliko područje bar jednom godišnje.

Uz to, ove poplavne nizine u prošlosti su bile bogate hrastovim šumama, najboljim drvom za gradnju kuća. U tim uvjetima za narodnoga graditelja nije

bilo dvojbe. Znao je za niz prednosti spomenutog materijala, osim tehničkih, kao što su laka montaža, dobra toplinska svojstva, ali i ona druga kao što su podatnost za ukrašavanje te polivalentna tekstura njegove površine. Nedostatak im je bio slabija otpornost na požar i osjetljivost na vlagu.

Poznato je da je čovjek poljodjelac vezan za zemlju pa se, i kada je o stanovanju riječ, nerado odvaja od nje, kao i u ostalom panonskom arealu. Poplave su u ovome kraju bile uzrok vertikalnog razvoja kuće. U počecima je bilo tako da se kuća (prizemnica) diže na stupove. O tome svjedoči jedna (jedina) fotografija

takve kuće u Lonjskom polju. Bilo je tako da se čamac užetom vezao pri ulaznim vratima da bi se, ako bi poplava naišla noću, mogli obavljati poslovi vezani za stoku itd. Postoji i zanimljiva teza Marijane Gušić o toponimu sela Stupljanci u Pokuplju, gdje je u vezi s jednom kućom na stupovima došlo do zamjene teza s obzirom na imena kuće i sela. „Jedno od takvih kupljanskih zaselaka zvalo se Stupljanci. Po pučkoj etimologiji mještani tumače da je ovo prezime dalo naziv svojim kućama dignutim na stupovima pa se takva kuća zvala 'iža stupljanka'. No pučka etimologija izvrnula je semantičan razvoj ove riječi.

Jer sigurno se kuća građena na stupovima prozvala stupljanka, a tek po tomu rod, kojih se razgranao u selu gdje su stajale takve kuće, dobio je nadimak Stupljanec koji je zatim zadobio službu obiteljskog prezimena. Kuća stupljanka odgovara kući sojeničkog tipa. Prvi je Čiro Truhelka u znanost uveo termin sojenica...“ (Gušić, M., 1984.). I široko rasprostranjeni termin „čardak“ za drvene kuće katnice u ovim krajevima vjerojatno vuče korijen iz vremena kada su kuće bile na stupovima – dakle kao čardaci.

Koliko je takvih kuća na stupovima u ovome kraju bilo u 19. st., teško je reći. Kada su početkom 20.

.....
Istočni dio sela Krapja (Lonjsko polje), smještenog uz rijeku Savu s kućama (drvenim čardacima) u nizu na uskim dugim parcelama (gore lijevo i desno), znakovi na stropnoj gredi (*tramu*) (dolje lijevo), karakterističan način ukrašavanja drvenoga stupa (dolje desno).

Velika drvena katnica
(čardak) u Gušću
(Lonjsko polje).

st. opasnosti od poplava bile manje, prizemlja se tih kuća na stupovima zatvaraju daščanom oplatom. Takve se, novodobivene prostorije u prizemlju nikada nisu rabile za stanovanje, a ni za pohranu plodova ili važnijih kućnih stvari, nego kao šupe/šute, dakle za pohranu oruđa i sprava. Tek u novije vrijeme poneke vitalno sposobne obitelji, koje su odlučile živjeti u svojim starim drvenim kućama, čardacima, adaptiraju prostorije u prizemlju za kuhinju, odnosno boravak, što je logično, radi lakše komunikacije s dvorištem.

U naseobinskom smislu, tj. u smislu formiranja sela/naselja vladaju isti principi kao i na ostalim panonskim prostorima, a to su ulična (cestovna, nizna) naselja, s kućištima na uskim dugim

parcelama, sa stambenom kućom do ulice. To nije strogo kao što je bilo u Slavoniji, gdje su vlasti nadzirale provedbu pa se znalo dogoditi da je katkad kuća odmaknuta od ulice vrtom, odnosno cvjetnjakom između kuće i ulice i sl. U tome smislu istočni dio sela Krapja, gdje su drvene kuće katnice na regulacijskoj liniji, jest rijetkost.

Gradile su se na ovome području, dakako, i prizemnice, i to uglavnom u selima koja su bila smještena na blagim uzvisinama, „gredama“. Kuća katnica zvana „čardak“ jest ona koja karakterizira ove prostore. Nad spomenutim, u principu trodijelnim prizemljem, gdje su kolnice i šute, nalazi se kat, koji služi za stanovanje. Prva soba do ulice *iza (družinska soba)* najveća je kućna prostorija, u sredini je

kuhinja, a na suprotnoj strani manja soba *komora*. Po tome se i ne bi razlikovale od drugih seoskih kuća u drugim regijama da nemaju zahod. Obično je na kraju hodnika konzolno izbačen iz volumena kuće, osmišljen tako da fekalije padaju kroz šuplje deblo ili kroz vertikalnim daskama omeđen prostor u zahodsku jamu pokraj kuće. Iako s današnjega gledišta primitivan uređaj, za svoje se vrijeme može smatrati zavidnim higijenskim standardom. Reklo

bi se – mali napredak za čovječanstvo, a veliki za našu tradicijsku kulturu.

Malo je podataka o funkcioniranju najvažnije kućne prostorije, one s vatrom, tj. kuhinje. Vatra dakle na katu drvene kuće? Zanimljiv je opis Marijane Gušić iz 60-ih godina 20. st. na primjeru velike drvene kuće katnice s urezanim godinom 1789. u glavnom tramu iz Stepićkog Sela (Donja Kupčina) u Pokuplju. „U prostranom gornjem dijelu osim velike

Dvorišna strana kuće iz Gušća s prethodne stranice (gore), dvije karakteristične drvene kuće (čardaci) iz Posavine (dolje).

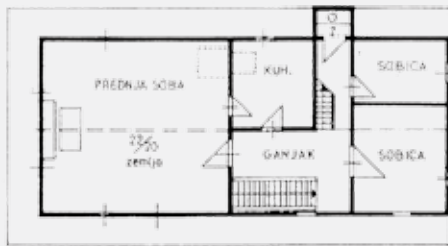
Gospodarske zgrade u Posavini i Moslavini po veličini i po vrsnoći izradbe gotovo da ne zaostaju za stambenim kućama.

družinske iže i manje komore bio je i veliki komen (kuhinja). Tu je osim povišenog komena (ognjišta) na tlu bilo i nisko otvoreno ognjište. Visoki komen bio je prigraden uza stijenu i bio spojen sa zidanom peći u velikoj iži i tu se redovno pripremala dnevna hrana a na niskom ognjištu pekle su se do zgrade za svetke i gozbe velike pečenice na ražnju. Na tom se ognjištu vatra palila na odebljem sloju izmuljene ilovače, a s četiri strane odulje ognjište bilo je ograđeno kamenima. Sve je bilo natkriveno kobačom opletenom

od pruća izmazano glinom da hvata iskre i varnice" (Gušić, M., 1984, str. 143.).

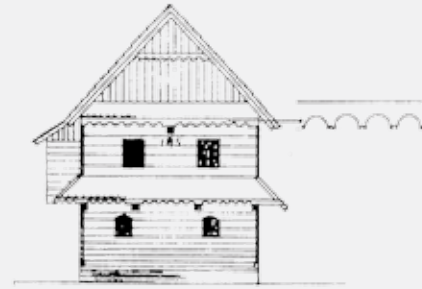
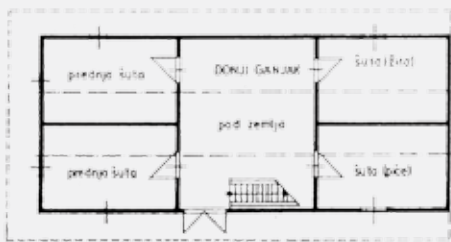
Volumenom najveća kuća građena drvom u hrvatskome tradicijskom kulturnom krugu počiva na jakim hrastovim gredama (*pocekima*), a ovi pak na većim komadima kamena tako da *poceki* ne dodiruju tlo. Ranije tesane, a kasnije piljene hrastove planjke debljine 8-10 cm međusobno se povezuju drvenim moždanicima. Na uglovima su spojene na dva načina. Prvi, stariji je s prepustima („hrvaški vugel“), a

TLOCRT KATA

kuća iz 1908.

TLOCRT PRIZEMLJA

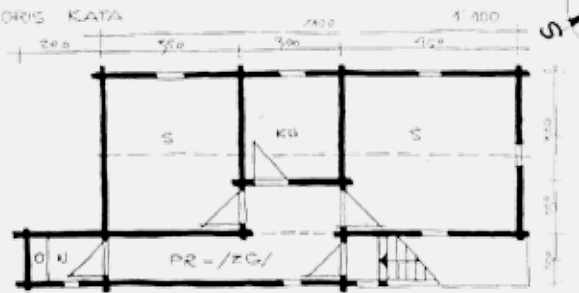
IŠPADNI (NJIČNI) ZABAT

STARA SUBOCKA (NOVSKA)
KUĆA STJEPANA TURKOVIĆA

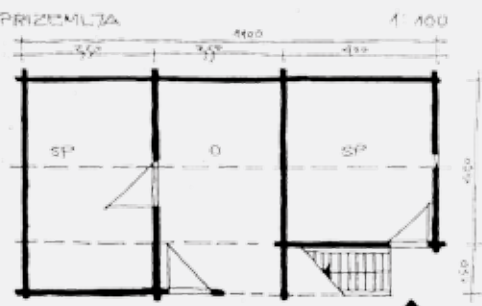
Primjer prostorne organizacije moslavačke drvene kuća katnice s unutarnjim stubama (gore).

Dva primjera tlocrtne organizacije drvenih kuća katnica s vanjskim natkrivenim stubama u Posavini (dolje).

TLOCRT KATA

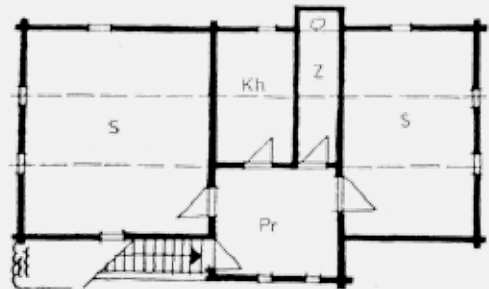

TLOCRT PRIZEMLJA

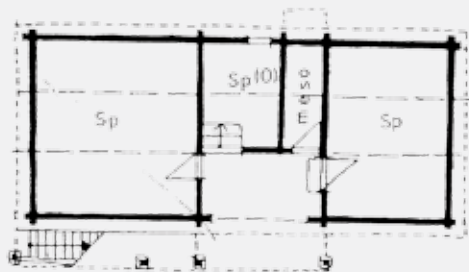

ŽREME 59 (SISAK),
KUĆA ĐURE JANKOVIĆA

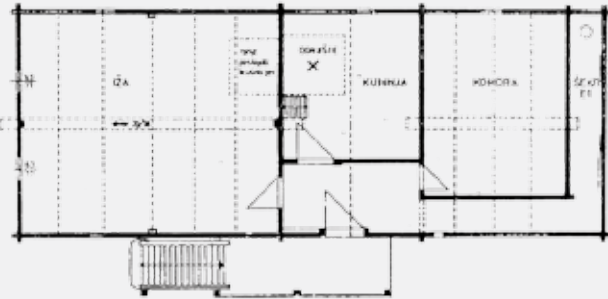
TLOCRT KATA

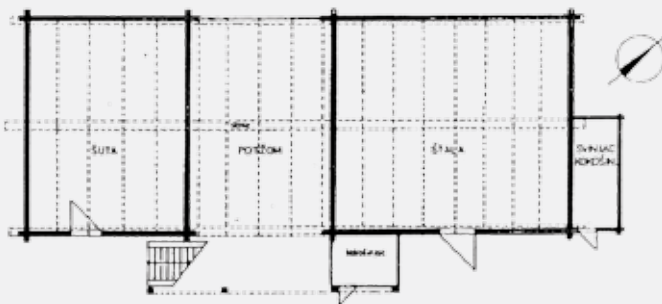
TLOCRT PRIZEMLJA

GUŠĆE 97 (LONJSKO POLJE),
KUĆA MARE KOVAČIĆ

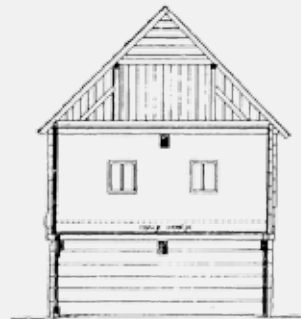
1. KAT

PRIZEMLJE

REČICA 9, (KARLOVAC)
KUĆA JELE HORVATIĆ

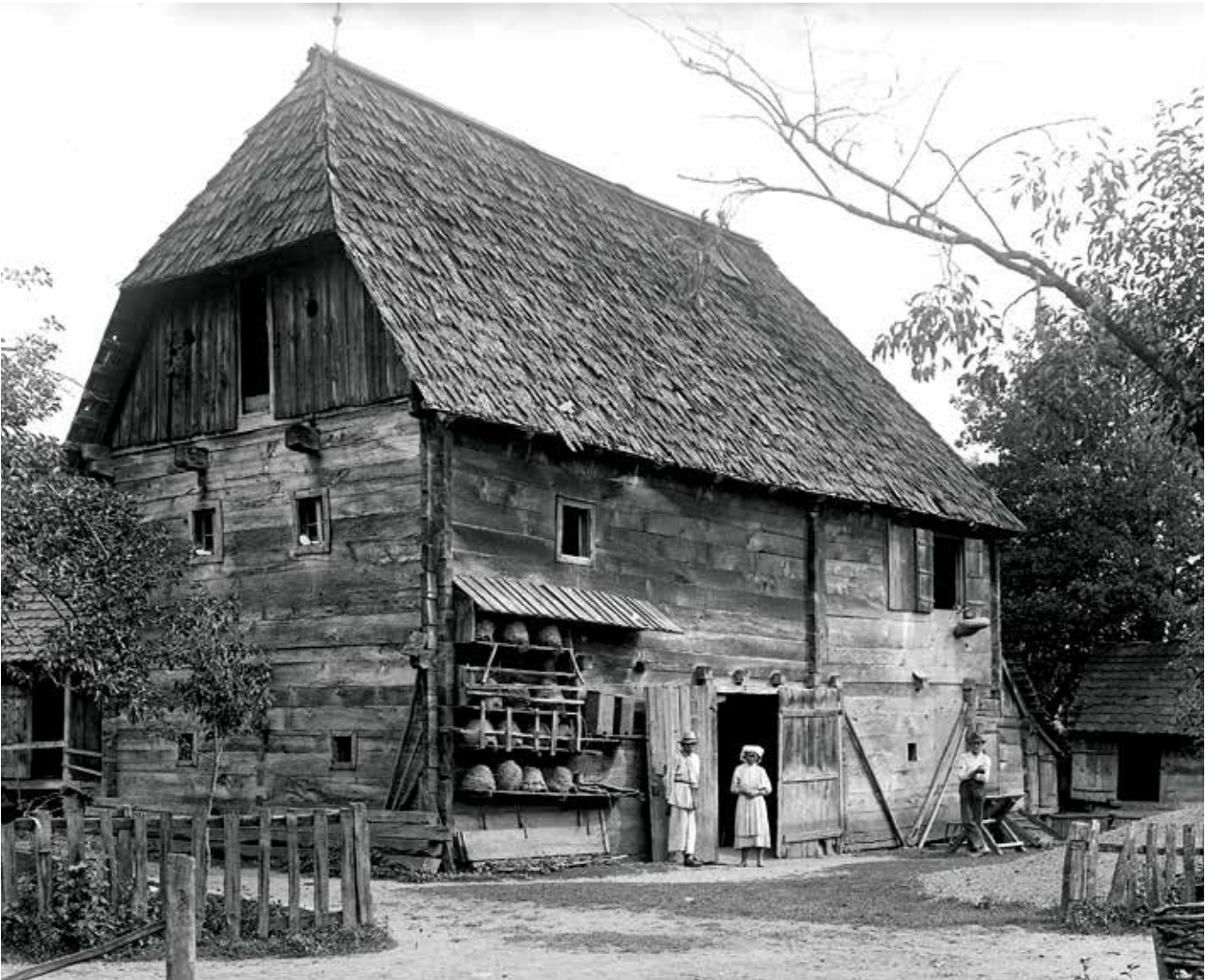
Primjer prostorne organizacije drvene
katnice u Pokuplju.

POPREČNI PRESJEK

Primjeri starih drvenih katnica pokrivenih šindrom u Pokuplju. Fotografije iz dvadesetih godina 20. st., Stari Farkašić (gore lijevo), Šišljavić (gore desno), Blatnica Pokupska (dolje).

Bunar „na đermu“ (zdenac s čigrom) izvan sela u Suši kod Velike Gorice (lijevo), mlinovi „šajkaši“ kod sela Davora na Savi (desno).

mlađi bez prepusta, na „lastin rep“ („nemški vugel“). Unutarnje stijenke stambenih prostora na katu koso su se šibičale lijeskovim prućem, a potom omazivale smjesom ilovače i pljeve pa bijelile vapnenim mlijekom. Uzdužna greda znatnih dimenzija po sredini kuće (*tram*, *sleme*), koja je pridržavala stropne grede, ovdje je neizostavna. Na čelu kuće na glavnom zabatu do ulice malo izlazi na vanjsku stranu fasade, karakteristično je ukrašen. Po sredini velike *iže*, na tramu je redovito kakav znak (godina gradnje, inicijali vlasnika ili tesara...). Katkad se radi toplinske izolacije na pod kata polagao sloj ilovače, kao i na strop u potkrovlju. Potkrovlje nikada nije služilo za stanovanje.

Brvnara na stupovima u vrijeme proljetnih poplava u Kostrinu u Lonjskom Polju.

Sve do pojave crijepa u drugoj polovici 19. st. ova-kve se kuće učestalo pokrivaju šindrom, što je lo-gično za kraj bogat drvom. Bila su to krovišta strmog nagiba (većeg od 45°). Pojavom biber crijepa pokrivaju se ovakvim materijalom. Još se susreću kuće sa strmim krovovima pod biber crijepom koje su nekada bile pokrivene šindrom, što domaćini redovito potvrđuju.

Dva su načina vertikalne veze stambenoga pro-stora na katu s tlom, odnosno dvorištem. Uvijek drvenim jednokrakim stubama, češće vanjskim (uvijek natkrivenim), rjeđe unutarnjim (u Poku-plju i Moslavini). Drugi slučaj, gdje stubište, osim svoga krova, za sebe veže i pristupni prostor na katu (*pristašek*), a katkad i posebni krovčić na po-četku, kući daje i posebnu razigranost, odnosno voluminoznost.

Takvoj kući šarm daju i drugi elementi, napose oni koji imaju dvojaku ulogu: funkcionalnu i estet-sku. Kada se volumen kata proširuje nad tlocrtom prizemlja, onda je to bilo u funkciji zaštite stam-benih prostora na katu od miševa. Taj makar za neko-liko centimetara izmaknuti prvi kat za miša je ne-savladiva prepreka. S druge strane, tim se elemen-tom postiže ona vječna preokupacija arhitekture, da kat dominira volumenom, finijom obradbom i otvorima nad rustičnijim prizemljem itd. U istoj je paraleli i potreba za zaštitom osjetljivih drvenih

stijenki kuće od vlage, tj. od močenja. Većim istakom krovnih streha donekle se od kiše može štititi jedna etaža, a to u slučaju prizemnice znači cijela kuća, a u slučaju katnice samo stijenke kata. Stoga se u razini stropa prizemlja izvode mali krovčići (*kroveki, krovci...*) kako bi se njima zaštitile stijenke prizemlja. Uz tu, funkcionalnu ulogu ovoj kući daju gracioznost žene u narodnoj nošnji (da li majke?).

Drvo kao materijal podatan za ukrašavanje nije ni na *čardaku* mogao odoljeti izazovu majstora (*ci-mermana*). Ukrašavaju se stupovi, daščane oplate

napose zabata, stuba i trijemova. U novije se vrijeme znala u manjim količinama upotrijebiti i boja.

Isticanja i usporedbe u ovakvim prigodama možda nisu uvijek ni uputne, ali ipak možemo ustvrditi da je tradicijska kuća, katnica, *čardak* u Posavini, Moslavini, Tuzropolju, Pokuplju... najviši doseg u hrvatskome tradicijskom graditeljstvu. To je zaista arhitektura s velikim „A“. Svojedobno su je D. Salopek i B. Čačić poetski i simbolički nazvali „hrvatskom korabljom“. I zaista poput korablje plovi u vremenu i prostoru magličasta krajolika s kojim je srasla do zavičajnog simbola.

.....
 Detalji turopoljskog graditeljstva, Buševac (gore lijevo), Odra Sisačka (gore desno), Markuševac (dolje lijevo), Žreme (dolje desno).

Zdenčina, velika kuća zadruge Milković, snimljeno 1922. god. (gore), stari turopoljski čardak s prizemljem od brvana i katom od tesanih planjki, pokriven šindrom. Na zabatu samo jedan mali prozor (dolje lijevo), štala u Mraclinu (dolje desno).

BANOVINA

.....
 Roviška (Glina). Karakteristična kuća na Banovini. Prizemlje (suteran) zidano kamenom, kat (stambeni dio) od drva (hrasta ili kestena). Krov pokriven biber crijepom. Na kat vode vanjske natkrivene drvene stube. Trijem proširen pred ulaznim vratima.

BANOVINA ZEMLJOPISNO PRIPADA središnjoj Hrvatskoj. Iako graniči s panonskim prostorom Posavine i Pokuplja, i u tradicijskom životu i u graditeljstvu postoje sličnosti, ali i različitosti. U zemljopisnom smislu ovo je brdoviti kraj, bogat šumom, ali lošije gospodarske osnove. U društvenome smislu ovo je područje znatnih migracija (na granici s Turskom). Na taj se prostor tijekom 17. i 18. st. doseljava novo (pravoslavno) stanovništvo iz Bosne koje sa sobom donosi tradiciju dinarske dvoprostorne drvene kuće.

O izgledu kuća u tome kraju u daljnjoj prošlosti nema gotovo nikakvih podataka. U tome je smislu jedan od značajnijih zapisa s početka 19. st. J. A. Demiana (*Statistische Darstellung der Illyrischen Provinzen, Militär-Provinz*, Tübingen, 1810.) u kojemu, među ostalim, stoji: „Više od pola stoljeća nakon militarizacije krajišnici još uvijek najvećim dijelom žive u brvnarama pokrivenima slamom ili daskama koje nemaju ni prozora ni dimnjaka. Većina takvih kuća ima samo jednu prostoriju u kojoj se i hrani i spava, koja je i stočna staja i ostava.

U njezinoj je sredini obično udubljeno ognjište, a oko njega nešto niskih sjedala. Uz zidove su ležajevi (ako ih ima) te nešto pokućstva i oružje. Kuće su uvijek prepune dima." U daljnjem opisu Demien razlikuje kuće starosjedilačkog (uglavnom hrvatskog) i doseljeničkog (uglavnom srpskog) pučanstva pa kaže: „Mnogi katolici, a to znači Hrvati starosjedinci, za razliku od Srba i Hrvata doseljanika, imaju uređene sobe s pećima. Jedini su im prozori tek mali otvori s drvenim kopcima u najvećem broju slučajeva.”

Uz sve ograde, jer je poznato da su strani putopisci koji su putovali našim krajevima u prošlim stoljećima stvari vidjeli onako kako su željeli vidjeti, a to je gore nego što stvarno jesu, nema sumnje da u Demienovu opisu ima istine. Kuće koje danas nalazimo ili kakve smo nalazili pri istraživanju 80-ih godina 20. st. ipak su nešto drugo. Nalazili smo još pokoji primjerak dvoprostorne brvnare s podrumom ispod dijela kuće također od brvana. Treba naglasiti da su kuće Hrvata starosjedilaca na sjevernom dijelu ovoga područja, dakle onima koji

Kukuruzana okruglog tlocrta pokrivena kukuruzovinom specifična za kostajnički kraj (lijevo gore), nadljevni mlinski kotač u Buzeti (lijevo dolje), zgradica, građevina s jednom ili dvjema sobicama na katu za mlade bračne parove. Pred ulazom na katu mali trijem. Krovšte pokriveno šindrom skošeno iznad obaju zabata.(desno).

Ljeskovac (Glina). Drvena katnica na kamenom podzidu. Prošireni trijem pred ulazom na katu poduprt stupom s „rukama“, što je karakterističan motiv za ovo područje

Bijele vode (Glina).
Manja drvena katnica s
prizemljem od brvana
i katom od planjki.
Jedan prozor na zabatu
u razini kata znak je
novijeg vremena.

su u kontaktu s Posavinom i Pokupljem, veoma slične, što je sasvim logično.

U naseobinskom smislu ovdje nema posebnosti. Sela u ravnim dijelovima kraja u Pounju su veća, uglavnom linearna, cestovna, dok su u brdskim predjelima manja, spontano nastala bez dvorišta.

Specifične su kuće u brdskim krajevima Banovine koje nastanjuju pretežno doseljeni Srbi. Specifičnosti su nastale u interakciji donesene dinarske tradicije i kontakta s posavskim prostorom, tj. panonskim kulturnim krugom. Jednostavno rečeno, imamo situaciju gdje se jednostavna dvoprostorna dinarska brvnara prožima (obogaćuje) elementima panonske kuće. Prožimanje se ostvaruje bilo kontaktima s tim krajevima bilo izravnije, tj. angažiranjem majstora iz Posavine i Pokuplja, što su nam u istraživanjima 80-ih godina 20. st. još potvrđivali stariji mještani.

U brdskim se krajevima sela osnivaju uglavnom na južnim (prisojnim) padinama. Takva je situacija nalagala podrum bar pod dijelom kuće. Izvodi se u ranijoj fazi od brvana, a kasnije kamenom, kojeg ovdje u prirodi za ovakve potrebe ima. Kamen je svakako u ovim prigodama pogodniji jer je imun na vlagu. Stijenke kuće (iznad podruma) izvode se od drva, hrasta, ali, u ovome kraju bogatu i kestevnim šumama, i od kestena (grad Kostajnica je i dobila ime po ovom drvetu).

Prošireni trijem pred vratima kata poduprt s dva zidana stupa (lijevo), Roviška (Glina). Drvena katnica uobičajene tipologije s nadstrešnicom (kolnicom) pred zabatom i bunarom u prvom planu (desno).

Bilo izravno s tla bilo preko nekoliko stuba pristupa se u *ganjak*, a iz njega kroz ulazna vrata u *kuću* (kuhinju), prostoriju s ognjištem. Pod je u toj prostoriji uvijek zemljani. Nasuprot ulaznim kućnim vratima još su jedna vrata preko kojih se komuniciralo s dvorištem, što je bitno obilježje dinarske kuće. Po (još živoj) predaji ta su vrata u prošlosti trebala poslužiti kao drugi izlaz u slučaju kakvog napada.

Iznad *kuće*, tj. kuhinje, nema stropa (samo stropne grede) kako bi se dim s ognjišta slobodno dizao u potkrovlje da bi se u dijelu potkrovlja iznad sobe sušili, grah, kukuruz, meso... Tako bi se ukratko mogao opisati osnovni tip banijske kuće s time da postoje i u drugim pojavnim oblicima. Kasnije, u razvoju, dograđuje se i treća prostorija.

Kao svojevrсна specifičnost može se spomenuti mlječarnica, manja prostorija obično na kraju ganjaka u kojoj su se pripremali sir i ostali mliječni proizvodi. Tomu se još može pribrojiti jedan funkcionalni, ali i oblikovni element „badža” – stožasti limeni tornjić na sljemenu koji je služio za odvod dima. Bio je to obrtnički proizvod, a seljaci su ga nabavljali na sajmu u Glini.

Krovišta su jednostavna, roženička, najčešće na prednjoj strani poluskošena, a na stražnjoj skošena. Do sredine 19. st. pokrivali su se šindrom, daskom pa i slamom, a otada uglavnom biber crijepom. Na terenskim istraživanjima koje smo na Banovini

Mali drveni ambar uobičajen i u ovome kraju

Drenovac (Glina). Kuća s kamenom zidanim prizemljem i katom od drva. Prostor ispod trijema naknadno zatvoren daščanom oplatom. Strmo krovnište s poluskošenjima na objema stranama. Krovčić nad trijemom skošen. Na sljemenu krova limena *badža*.

provodili 80-ih godina 20. st. našli smo u selu Žut (Dvor na Uni) jednu gospodarsku zgradicu pokrivenu paprati (*bujadi*). Roženice bi se poletvale, a u izbušene rupe u roženicama umetali su se drveni šiljci dužine 25-30 cm. Na takav „roštijl“ od letava i šiljaka vilama se nabacivala paprat u slojevima. Kako bi paprat splasnula, svake bi se godine dodavao novi sloj. Nakon nekoliko godina, kada bi se nakupio deblji sloj suhe paprati, bacala bi se i ciklus je počinjao ispočetka.

Uz malu zahtjevnost stambenog komfora seljačke obitelji u prošlosti gore opisana tradicijska stambena kuća bila je osnovni nukleus života često mnogočlane obitelji. Kućni je gazda spavao u sobi, a ostali mlađi bračni parovi u posebnim zgradicama. To su manje zgrade, obično katnice, u kojima

su na katu 1-3 sobice, a prizemlja su služila kao šupe, ostave. Treba ih spomenuti jer to zaslužuju po svojim osebujnim oblicima.

Ostale građevine koje se pojavljuju na kućištu jesu štale, šajeri, svinjci, bunari, a ponegdje i ambari... Sve su to uglavnom drvene građevine u konstrukcijskom i oblikovnom smislu sasvim jednostavne.

Sama kuća u kvalitativnome smislu stoji uz bok onoj posavskoj, pokupskoj, turopoljskoj. Nastala je u simbiozi tradicijske dvoprostorne dinarske brvnare i novih uvjeta, tj. doticaja s posavsko-pokupskom tradicijom, štoviše, i izravnim angažiranjem majstora. Prostorno je ostala skromna u ukrašavanju, suzdržana, a nekim novim elementima i akcentima u korpusu hrvatskoga tradicijskog graditeljstva izborila je svoje mjesto kao banijska kuća.

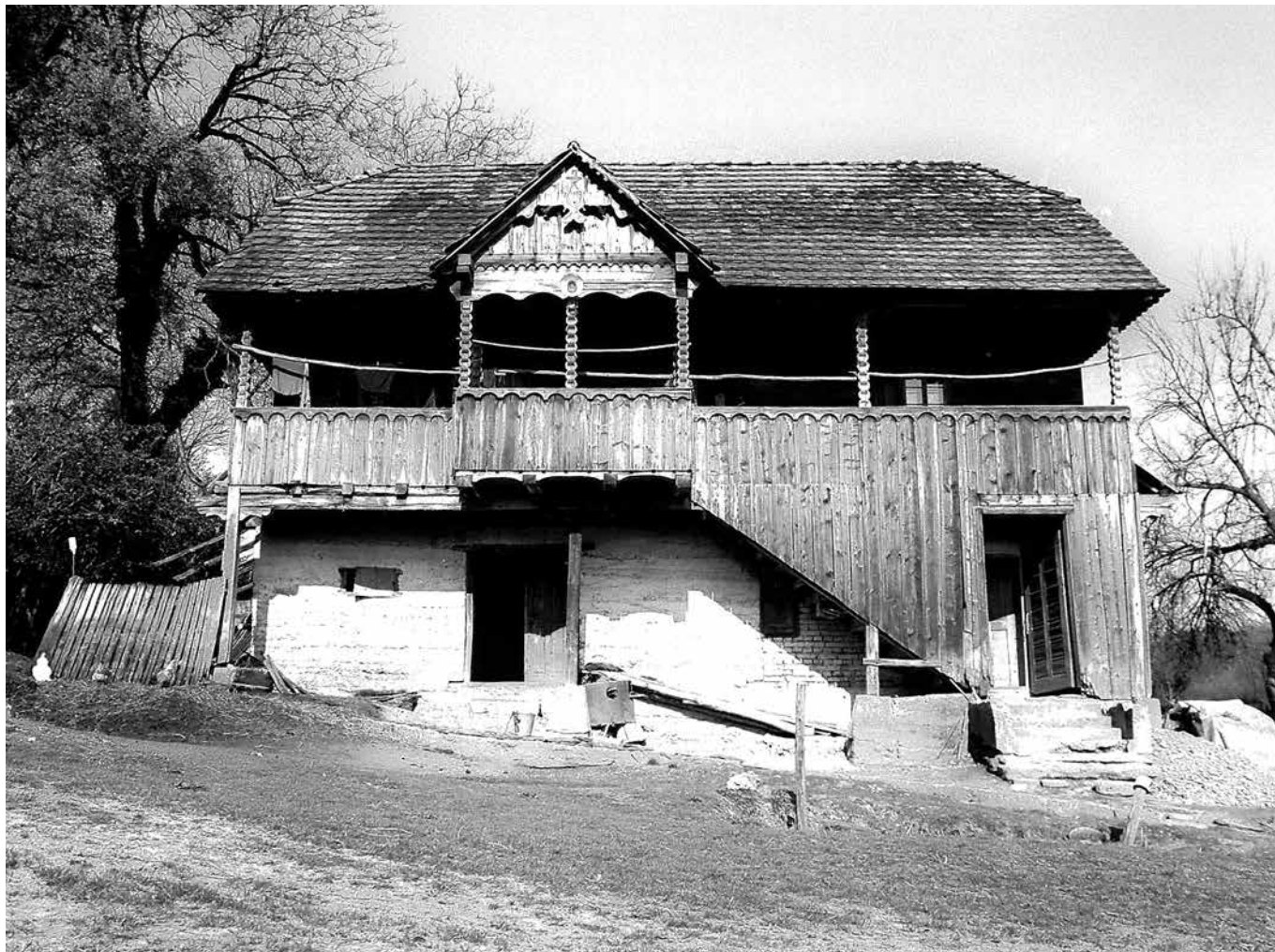
Nožinići (Dvor na Uni). Kuća s kamenom zidanim podrumom pod dijelom kuće (pod velikom sobom) i drvenim visokim prizemljem. Pred kuhinjom (prostorijom s ognjištem) dijelom uvučenim, a dijelom izbačenim natkrivenim trijemom. Na krovu pokrivenom biber crijepom otvor za izlazak dima.

Još jedan tip *zgradice* s jednom ili dvijema sobicama (za mlade bračne parove) na katu i prizemljem koje je obično služilo kao spremište. Građena je brvnima s uglovima na preklop. Krov pokriven šindrom.

Kuća s kamenom zidanim podrumom i katom od planjki. Strmo krovšte pokriveno utorenim crijepom koje je izvorno očito bilo pokriveno šindrom. Na sljemenu limena badža.

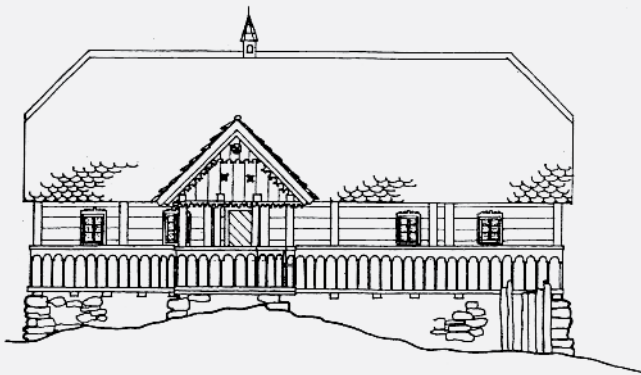
Prijeka (Glina). Katnica sa zidanim prizemljem i katom od drva. Krov s relativno malim nagibom i malim poluskošenjima, a napose način ukrašavanja stupova znači su novijeg vremena gradnje (gore), Buzeta (Glina). Kuća sa zidanim prizemljem i katom od drva (dolje).

Šibine (Glina). Kuća sa zidanim prizemljem i katom od drva. Trijem i ispred zabatnog pročelja (gore), tipični način ukrašavanja drvenog stupa u svim krajevima s tradicijom građenja u drvu pa tako i na Banovini (lijevo).

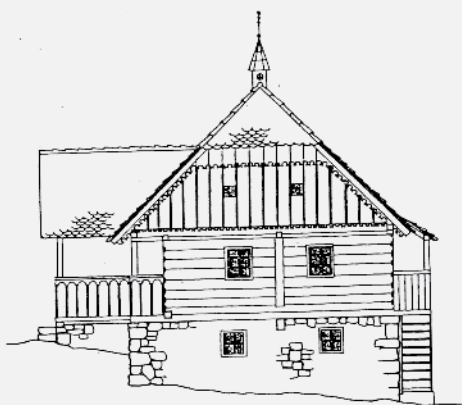
Noviji način ukrašavanja „poberuha“ elementa s utorima u koje se učepljuju planjke

ZAPADNO PROČELJE

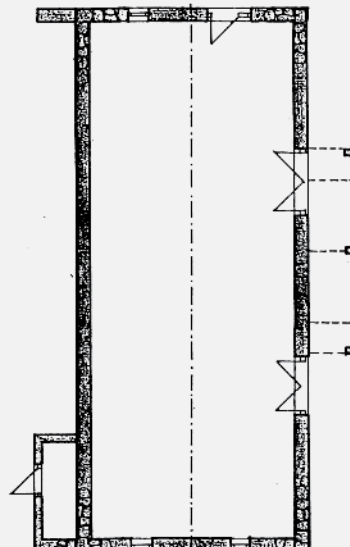
BUZETA (GLINA),
KUĆA ĐURE GNJATOVIĆA

Kuća sa zidanim podrumom i visokim prizemljem od hrastovih planjki. Kuća ima trijem pred oba uzdužna pročelja. Pred ulazom u kuću trijem je proširen. Stražnji trijem na kojem je i zahod ima pristup iz kuhinje (*donje kuće*) i iz dvorišta. Krov s poluskošenjima iznad obaju zabata. Na sljemenu limena badža.

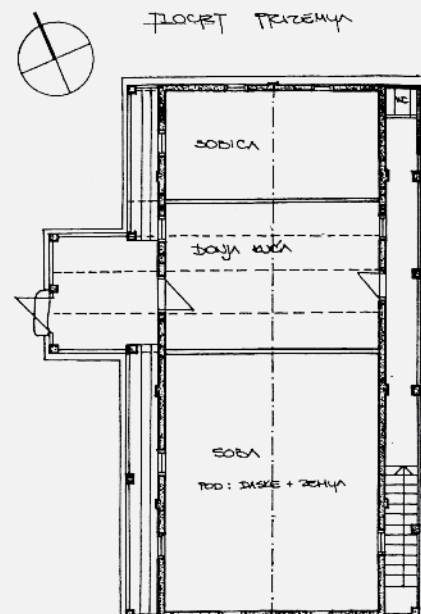

JUŽNO PROČELJE

PROJEKT PODRUMA

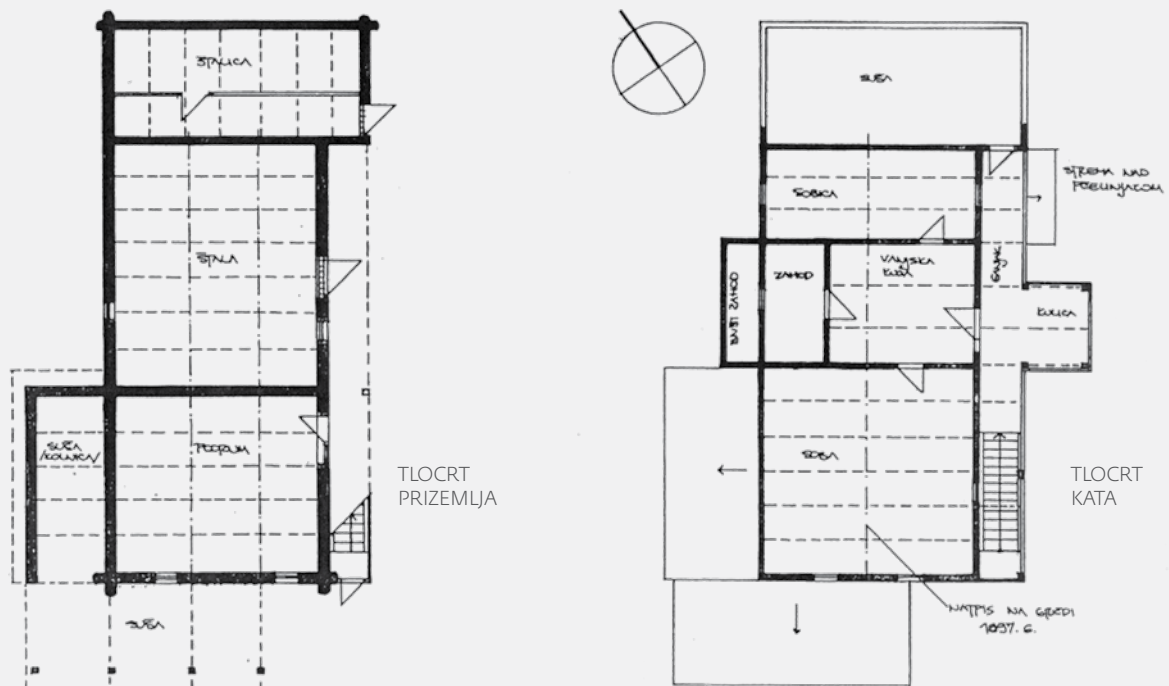
PROJEKT PRIZEMLJA

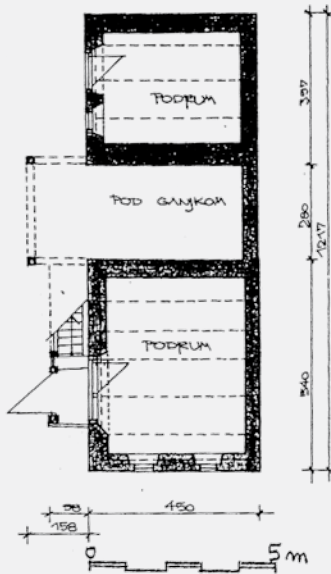

DOLNJACI 66 (GLINA)
KUĆA KATE HRKAČ

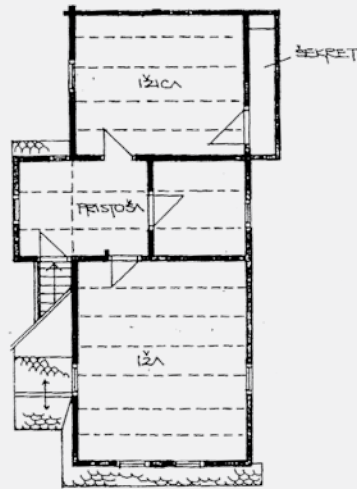
Kuća katnica s podrumom, dijelom zidanim, a dijelom od brvana, i katom od drvenih planjki. U prizemlju štale i *podrum* (prostor za kace, rakiju itd...). Ispred glavnog pročelja trijem s proširenjem pred ulaznim vratima. Na katu karakteristična troprostorna organizacija stambenog dijela kuće s kuhinjom (*vanjska kuća*) u sredini, velikom sobom na južnoj strani i sobicom na suprotnoj strani.

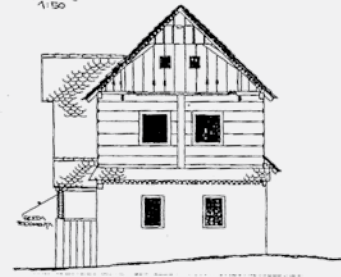
TLOCRT PRIZEMIJA
Mj 1:100

TLOCRT KATA
Mj 1:100

PROJEKCIJA
Mj 1:50

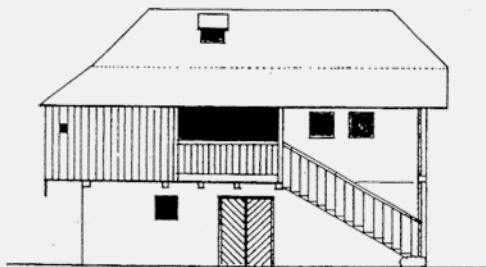

NOVO SELO GLINSKO
KUĆA IVANA HORVATIĆA

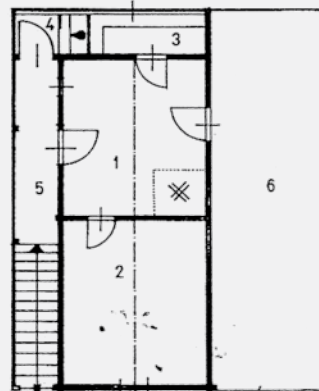
Katnica sa zidanim prizemljem i katom od hrastovih planjki

BUJINSKI RIJEČANI 29

Kuća sa zidanim prizemljem i katom od drva. Stambeni kat dvoprostoran s kuhinjom i sobom. Uz to na ganjku mlječarica povezana s kuhinjom, a zahod s trijemom.

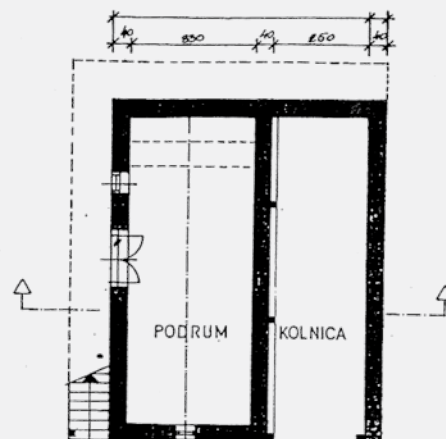

ZAPADNO PROČELJE

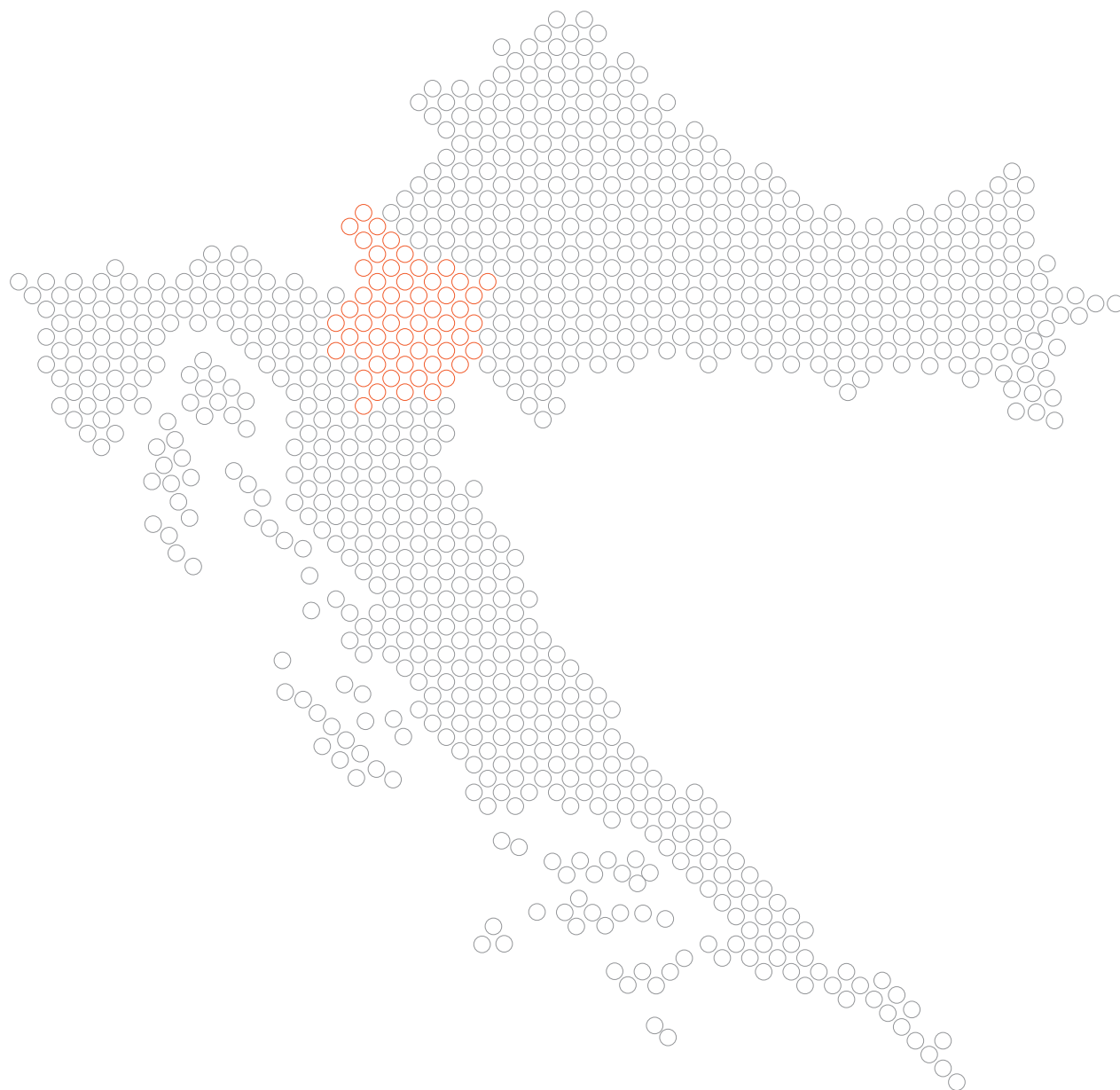

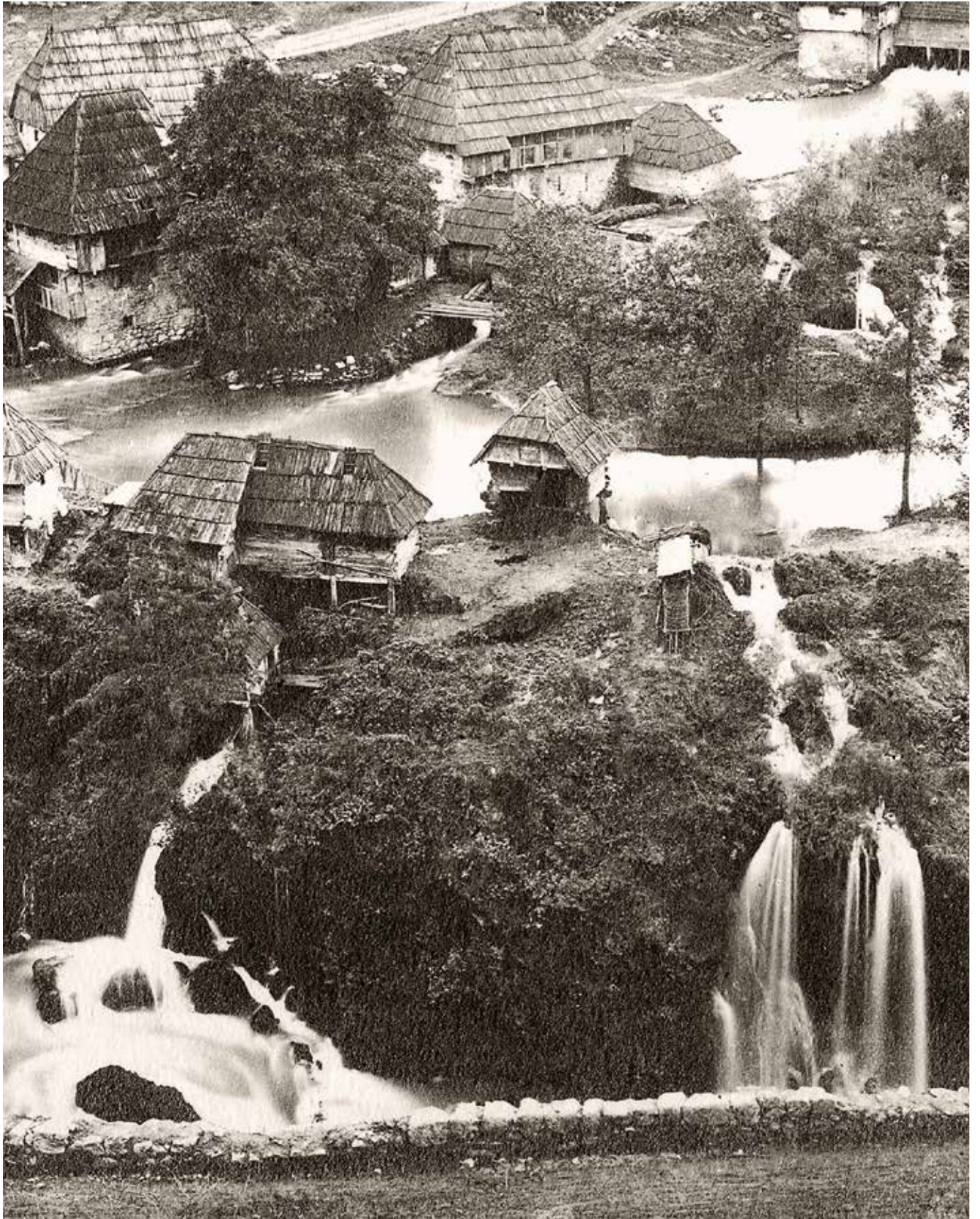
- 1. kuhinja
- 2. soba
- 3. mlječarica
- 4. zahod
- 5. ganjak
- 6. potkrovlje (iznad kolnice)

TLOCRT KATA

KORDUN, GORNJE POKUPLJE,
ŽUMBERAK

U SMISLU TIPOLOGIJE TRADICIJSKOGA graditeljstva ovo područje nema nekih bitnijih posebnosti, nego ga se može označiti više prijelaznim između panonske i gorske Hrvatske (Like i Gorskog kotara). U geografskome smislu, između triju geografskih cjelina Republike Hrvatske to se područje inače svrstava u nizinsku Hrvatsku, a administrativno u najvećem dijelu pripada Karlovačkoj županiji. U krajobraznoj strukturi RH od ukupno 16 krajobraznih cjelina, jedna je kordunska zaravan koja inače po površini zauzima najveći dio kraja, a druga Žumberak i Samoborsko gorje (Matas, 2009.).

Ovo je područje krško, tzv. prikriveni ili šumoviti krš sa šumama hrasta i kestena, dakle ponajbolje drvene građe za gradnju kuća. Prirodna osnova za život u prošlosti je bila oskudna. Pri tom se prije

svega misli na poljoprivredu jer je riječ o plitkim slaboplovdnim tlima teškima za obradbu.

Prodorom Turaka u drugoj polovici 16. st. područje je gotovo ispražnjeno, a potom ga se naseljava novim stanovništvom, kada veći dio područja, Kordun i Žumberak, postaju dio Vojne krajine (franc. *cordon militaire* – vojni pojas), po čemu Kordun dobiva i naziv. (U sastavu Vojne krajine nije samo gornje Pokuplje.) Dio stanovništva sve do razvojačenja Vojne krajine 1881. god. živi od vojne službe.

Svi su se ti čimbenici, i prirodni i društveni, koji su spomenuti, odrazili na tradicijsko graditeljstvo. Za kuće se, najkraće, može reći da su sadržajem i volumenom skromne drvene prizemnice, a, kada su na kosom terenu, s podrumom zidanim kamenom, pokrivene slamom ili šindrom. U razvoju se pojavljuju i

Rastoke kod Slunja na staroj fotografiji (lijevo), kuća u Cetingradu snimljena na prijelazu 19./20. st. (Mapa HGO) (gore).

Tradicijske kuće na Kordunu. Drvene prizemnice pokrivene su slamom, Podcetin (gore lijevo), Mračin, štala (gore desno), Mračin (dolje lijevo), Velika Vranovina kod Topuskog (dolje desno).

katnice, kao i neki specifični oblici organizacije kućišta, ali i građevina.

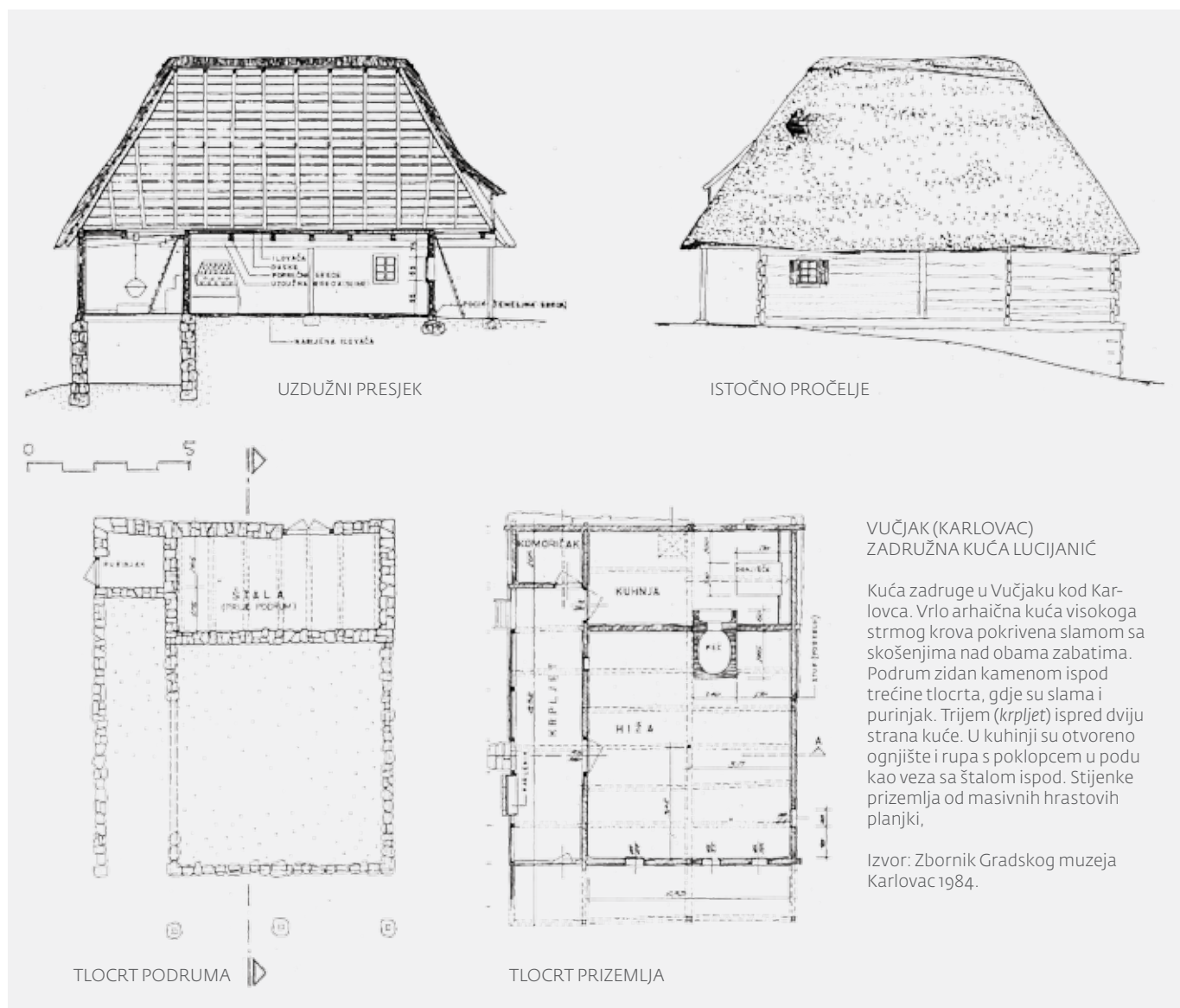
Zahvaljujući sretnoj okolnosti, koja u nas nije česta, imamo mogućnost na primjeru zadružne kuće Lucijanić u selu Vučjaku kod Karlovca upoznati se s izgledom i funkcioniranjem kuće jedne zadružne obitelji. Kuća i život u njoj opisivani su 1935. godine (Jurmić), a potom početkom šezdesetih godina (1961. – 1964.) (Muraj). Tehnički (arhitektonski) snimljena je 1964., a rad je objavljen 1984. (Muraj, 1984.)

Pretpostavlja se da je građena u prvoj trećini 19. st. i trajala je do 1969., a u svojem dugovječnome životu tek je neznatno mijenjala sadržaj i izgled. Primjer je ovo stare, arhaične kuće, jedne zadružne obitelji u kojoj se način zadružnog života trajao do 1938. god. (kada je u kući živjelo 29 osoba), a o kojoj je zaslugom spomenutih autora sačuvana kolektivna memorija.

Riječ je o dvoprostornoj prizemnici koja se sastoji od kuhinje i velike sobe (*hiže*), s kamenom zidanim podrumom ispod kuhinje. Prizemlje je od tesanih hrastovih planjki, a strmi dvostrešni krov sa skošenjima na objema zabatnim stranama kuće pokriven je slamom. Krovna je konstrukcija vrlo smjela, roženička s pajantom na rasponu od 9 metara. Pred uzdužnom je stranom kuće malo širi trijem (*krpljet*), dok je pred užom stranom, do strane *hiže*, malo uži. Iz trijema, u kojemu je kabljenjak za vodu, a na kraju *komoričak* (ostava), ulazi se izravno u sobu (*hižu*) i kuhinju. U kuhinji je ognjište i ložište za sobnu peć. Iznad ognjišta u stropu je otvor kroz koji se dim diže u potkrovlje i katranizira pokrovnu slamu, što joj daje bolju vodonepropnost i otpornost na zapaljivost. U kuhinji su ljestve za penjanje u potkrovlje, ali i rupa u daščanome podu kroz koju se također ljestvama

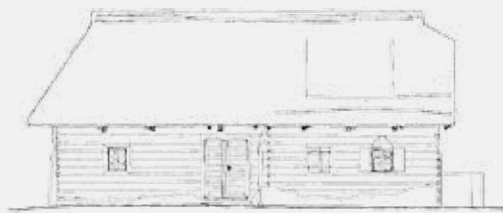

Kuća 1961. (gore lijevo), kuća 1935. (gore desno).

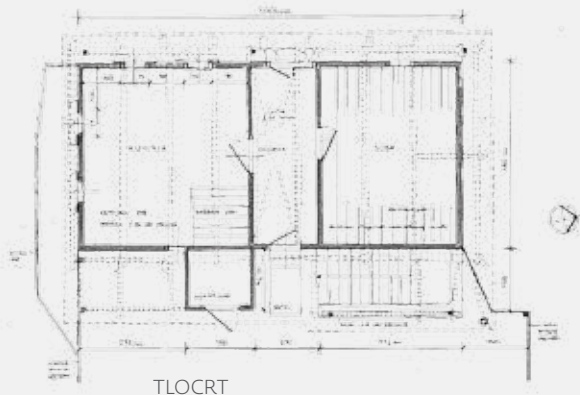

Kuća Rebrović (Tounj) s početka 20. st. Pod dijelom kuće je podrum.

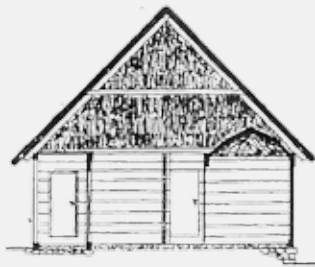

UZDUŽNO PROČELJE

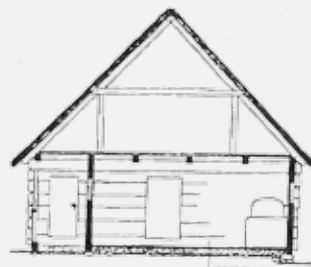

TLOCRT

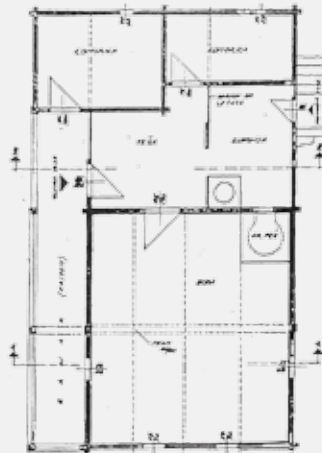
PRESJEK 1-1

PRESJEK 2-2

JUŽNO PROČELJE

TLOCRT

JARNEVIĆI (OZALJ)
 Kuća s malo „složenijom”
 tlocrtnom dispozicijom. Veža/
 kuhinja središnji je prostor s
 vratima i na dvorišnu stranu.
 Nad otvorenim je ognjištem
kubača koja prigušuje „žige”
 s ognjišta i tako sprečava
 moguće zapaljenje slamnatog
 pokrova.

.....
 Graditeljstvo na Kordunu posljednje faze, odnosno prve polovice 20. st. Drvene su prizemnice pokrivene crijepom. Kuzma Perjasička (gore), kućanstva sa zatvorenim dvorištima u Orljaku (u sredini), likovno izbalansirani zabat tipične kuće ovoga kraja (dolje).

silazilo u podrum. Na kućištu je 1935. god. bilo šest samostalnih malih jednodostornih zgradica (*komorica*) za članove zadruge, štala, dva sjenika, pivnica, ambar, dva svinjca, dva purinjaka, zahod... Ovo je još jedan primjerak zadružne kuće, slavenske i hrvatske institucije obiteljskoga seljačkog načina života, gdje je kuća nukleus života velike obitelji s vatrom i vodom, mjesto gdje se boravi, blaguje, gdje se vodi zajednički život. Koliko je takvih ili sličnih primjeraka kuća u prošlosti u ovome kraju bilo, teško je reći.

Jedna od rijetko sačuvanih drvenih kuća pokrivениh slamom u ovome kraju jest kuća u Rebrovićima (Orljak) kod Tounja, s početka 20. st. Po sadržaju vrlo je slična onoj u Vučjaku, ali po prostornoj organizaciji malo drukčija dvodostorna prizemnica sa zidanim

podrumom ispod dijela kuće. Prizemlje je od hrastovih planjki, s krovom pokrivenim slamom, ali krovom nešto manjeg nagiba sa skošenjem na stražnjoj i poluskošenjem na prednjoj strani kuće, do ulice.

Tijekom 20. st. nastaju ovdje skromne drvene prizemnice s dvostranim krovovima pokrivenima crijepom. U to se vrijeme pojavljuje i nova organizacija kućišta sa zatvorenim dvorištem s pristupom iz stambene kuće na stražnjoj strani, kao i kolnim pristupom sa strane.

Još je jedna specifična okolnost vezana za proučavanje i dokumentiranje tradicijskoga graditeljstva ovoga kraja. Kada je nekadašnji Jugoslavenski institut za zaštitu spomenika kulture šezdesetih godina 20. st. planirao stručno i znanstveno obraditi jedno

Prizori iz sela Trga kod Ozlja s referentnim tradicijskim graditeljstvom koje je stručno obrađeno još 60-ih godina 20. st., peć na petnjake s ognjištem ispred, snimljena 1927. (dolje).

Gornje Pokuplje, Mrzljaki (Netretić), dominira drvo. Dijagonalne „ukrute“ na vanjskome plaštu gospodarskih zgrada utjecaj je iz susjedne Slovenije.

ruristički vrijedno, sačuvano selo u svrhu njegove zaštite u kontinentalnoj Hrvatskoj, izbor je pao na selo Trg pokraj Ozlja. Osnovan je multidisciplinarni tim koji se sastojao od trojice etnologa, povjesničara, arhitekta, urbanista. Istraživanja su provedena početkom šezdesetih godina 20. st., a rezultati rada objavljeni su u knjizi „Selo Trg kod Ozlja“ iz 1969. god. Od fizičke zaštite sela nije bilo ništa, malo je do

danas ostalo i od tradicijske kulture, ali je ostala knjiga kao svojevrsna „relikvija“ baštine sela Trga. Treba napomenuti da je to selo bilo predmetom interesa struke još od Prvog svjetskog rata.

Tih, šezdesetih godina u selu Trgu postojale su isključivo drvene prizemnice od hrastovine, i stambene i gospodarske, pokrivene slamom (*škopom*). Zabilježene su jednodostorne kuće sa štalom pod

istim krovom, dvoprostorne kuće bez trijema, svaka sa svojim posebnim ulazom, s trijemom pred kuhinjom, i, naposljetku, kao posljednja u razvoju troprostorna kuća s trijemom u svim kombinacijama. U selu Trgu kao ravničarskome selu postoje dvorišta, tj. kućišta ranije ograđena ogradama od pletera. Osim stambene, na kućištu su bile i gospodarske zgrade kao što su štala, štagalj, sjenik, kolnica, ambar, pojata... Katkada je i više njih znalo stajati pod jednim krovom. Specifična manja građevina za ovaj kraj je *his (is)*, prostor za čuvanje namirnica. Na dvorištu je još mogla biti i krušna peć, vanjska, zvana *vanjenica*.

U kasnijim istraživanjima, osamdesetih godina 20. st., na cijelome području tadašnje općine Ozalj zabilježene su i stambene katnice obično sa zidanim

prizemljem i katom od hrastovih planjki, ali pokrivenne crijepom. Zabilježene su i prizemnice sa složenijom prostornom strukturom, od kojih se ona u Jarnevićima prikazuje i grafičkim priložima.

U zapadnome dijelu ovoga kraja uz granicu sa Slovenijom (Netretić), dakle na maloj udaljenosti od dosada spomenutih, nalazimo vrlo osebujne dosta guste ruralne aglomeracije drvenoga graditeljstva, može se reći, u smeđoj orkestraciji kestenovih planjki. Novijega su, odnosno mlađega tradicijskoga razdoblja (obradba planjki, uglova i drugih detalja) s dvostrešnim krovovima pokrivenima crijepom. Karakteristični mali prozori i osebujne dijagonalne grede na vanjštini drvenih stijenki uglavnom štala i sjenika utjecaji su iz susjedne Slovenije.

Sošice (Žumberak),
snimljeno 1922.

Žumberak, Noršić Selo (gore lijevo, gore desno i dolje lijevo), Kostanjevac, vinogradske klijeti (dolje desno).

Žumberak je također kraj sa siromašnom gospodarskom osnovom pa je sukladno tomu i tradicijsko graditeljstvo skromno. Iz fotodokumentacije iz prve polovice 20. st. te prema kasnijim istraživanjima (Muraj, 1989.) tradicijska žumberačka kuća bila je dvoprostorna,

odnosno troprostorna s trijemom s dviju strana, a, budući da su najčešće na nagnutim terenima, još sa zidanim podrumom ispod cijele ili dijela kuće. Krovovi su obično bili sa skošenjem s jedne i poluskošenjem s druge (pročeljne) strane, pokriveni slamom.

GORSKI KOTAR

TO JE NEVELIKA hrvatska regija na kojoj se susreću ili je tek dodiruju (sva) četiri kulturna areala: dinarski, panonski, jadranski i alpski. Svi su oni utjecali i na tradicijsko graditeljstvo Gorskog kotara, čineći ga raznolikim, ali ipak sa

zajedničkim nazivnikom. Ovo je šumoviti kraj pokriven crnogoricom, ali obiluje i kamenom (šumoviti kras) pa se oba ova materijala uporbjuju u narodnome graditeljstvu ovisno o lokalnim uvjetima. Katkad prevladava jedan, kadšto drugi, ali često u kombinaciji i oba materijala.

Duge zime s mnogo snijega uvjetovale su težnju Goranina da sve ili većinu sadržaja koje ima ugradi pod jedan krov, što znači i štalu (u prizemlju) i stočnu hranu (sijeno) u potkrovlju. Jer, kad zapadne visok snijeg, probijanje do sjenika pa onda do štale bilo je otežano, a katkad i nemoguće. Kada se sve to našlo pod jednim krovom, problem je bio riješen. K tomu su još neke goranske kuće često znale imati poseban uređaj *tratur*, daščani sanduk (lijevak) kroz koji se sijeno iz potkrovlja spuštalo u podrum do stoke. U prizemlju, na zgodnom mjestu, u daščanom podu znala je biti rupa s poklopcem

.....
 Kuća Delač u Kutima (Brod Moravice) jedna je od najstarijih goranskih kuća (gore), sušara za voće, karakteristična zgradica/ uređaj u Gorskome kotaru (lijevo).

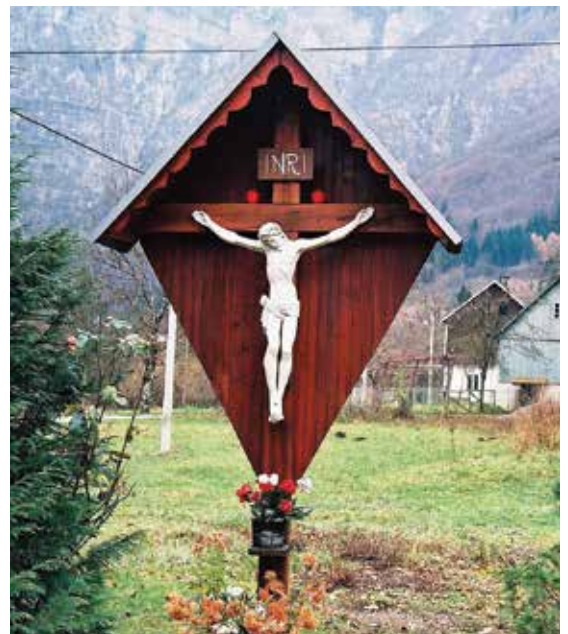

Zidana kamena kuća u Gustom Lazu primjer je tradicijske kuće 20. st. s razmjerno velikim prozorima, profilacijama u žbuci.... (gore), karakteristični tip raspela u Gorskom kotaru (desno).

i ljestvama kojima bi se moglo doći do stoke bez izlaženja iz kuće. Sve je to je rezultiralo prostorno i volumenski relativno velikom goranskom kućom (*hiša*, *šiša*). Posljedica ovoga još su dvije specifičnosti tradicijske goranske kuće. Jedna je da je to dvotraktna kuća (dvije prostorije po širini kuće), a druga da se u njoj (zbog njezine širine i visokoga krova) i potkrovlje katkad rabi za stanovanje (uglavnom jedna do dvije sobe). Jedno i drugo svojstveno je kućama alpskoga kulturnog kruga.

Gorski je kotar najšumovitiji hrvatski kraj, ali samo s crnogoričnim šumama. Crnogorično, meko drvo (jela, smreka) nije prikladno u graditeljstvu, poglavito ne za vanjske stijenke, jer je osjetljivo na vlagu i nema onu trajnost koja se očekuje za materijal kojim se gradi kuća. Goranin kao vješt drvodjelja rješavao je to tako da svoju kuću gradi u kombinaciji drva i kamena, i to na istoj etaži

Kuća u Zakrajcima, tipična goranska kuća sa štalom u suterenu zidanom kamenom i visokim stambenim prizemljem u kombinaciji kamena i drva. Prozori su još relativno malog formata, pokrov od valovitog eternita iz novijega vremena (gore), kuća Ožanić u Delačima, jedna od najstarijih kuća u Gorskom kotaru. Surteren u kojem je štala zidan je kamenom, stambeno visoko prizemlje/kat građen od drva, a pokrov je od šindre (desno).

.....
 Ono što su u žitodnim krajevima ambari i čardaci (koševi, kukuruzane...) u Gorskom su kotaru trapovi u podrumima kuća i sušare za voće. Ove, posljednje, male, virtuosne građevine posljedak su siromašnoga kraja relativno bogata voćem (gore).

(najčešće visokom prizemlju). To je specifičnost goranske kuće na hrvatskome prostoru. Stijenke dijela kuće, bar tamo gdje je glavna soba (*hiša*), izvodi u drvu, tesanim ili piljenim planjkama debljine 8-10 cm, a ostale zida kamenom.

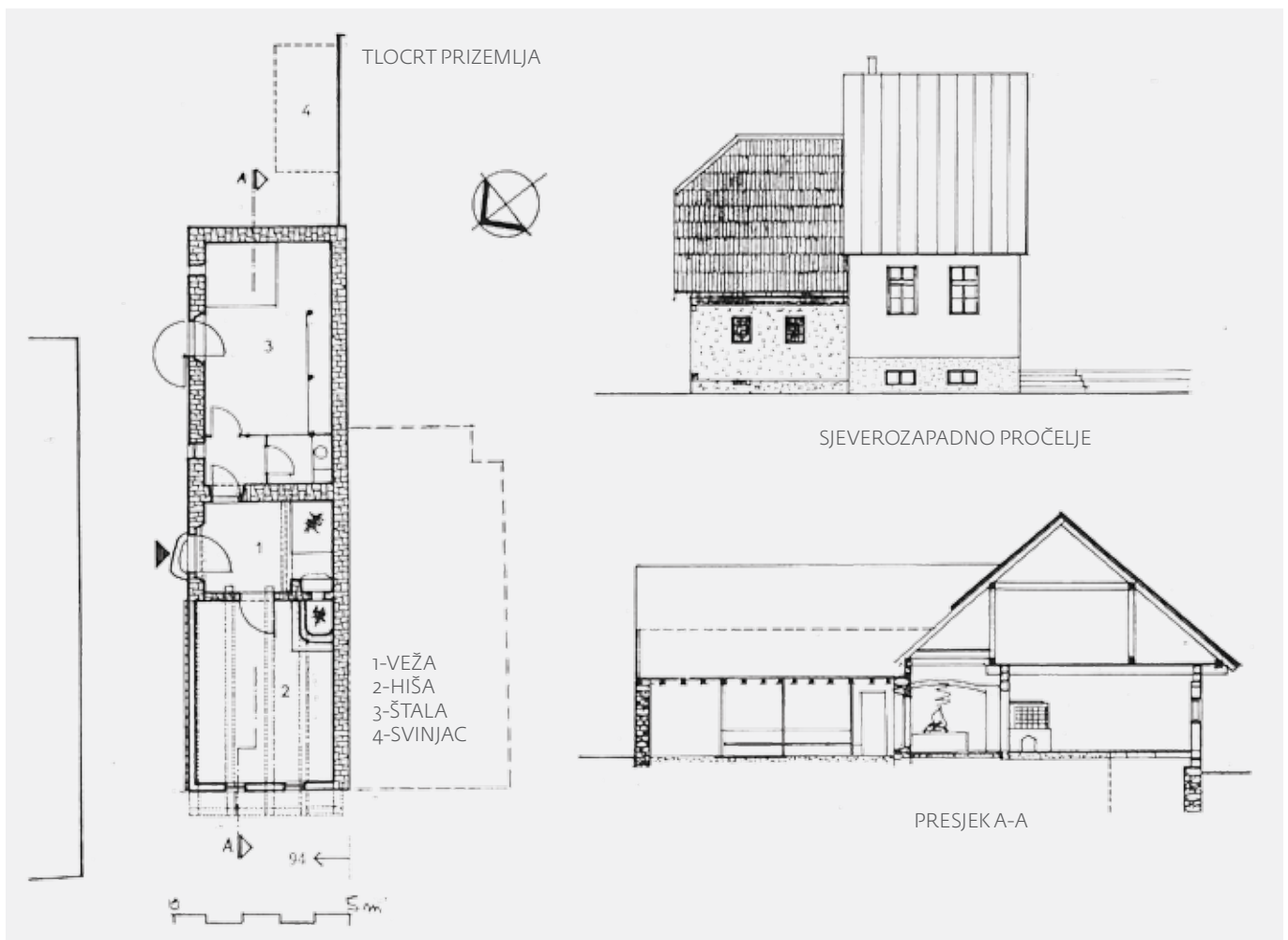
Vjerojatno zbog rečene osjetljivosti crnogorične građe u Gorskom se kotaru nisu sačuvali stariji primjeri tradicijskih kuća. Jednu takvu dokumentirao je A. Freudenreich 1946. god. u Stubici kod Vrbovskog (koja je već za dvije godine nestala u požaru). To je prizemnica s kuhinjom u sredini iz koje se na jednu (lijevu) stranu ulazi u prvu sobu, iz nje u drugu, a na desnu stranu u staju. Na kraju hodnika bio je zahod. I stambeni prostor i štala u istoj su razini pod istim krovom, uz napomenu da su kuhinja i sobe izvedene tesanim brvnima na uglovima spojenima „na prepust“ („hrvatski sijek“), što je bila rijetkost u ovome kraju, dok je staja zidana kamenom. I organizacija prostora i konstrukcija

upućuju na vrlo staro podrijetlo ovakve kuće. „Prozori su bili maleni. Strm visok krov pokriven daščicama, nadvijao se nad kućom, s ogromnim istakom strehe (2 metra), neobične konstrukcije. Svi spojevi bili su izrađeni s jakim drvenim klinovima... U kutu kuhinje bilo je otvoreno ognjište sa zaštitnim pleterom za hvatanje iskara. Nad kuhinjom nije postojao strop nego se dim širio po tavanu zaštićujući tako drvene dijelove od crvotočine i presvlačeći je zaštitnim slojem čađi kao ocakljene od požara. U kuhinji na ognjištu nalazilo se ložište sobne krušne peći. Peć je bila zidana s petnjacima, razmjerno je bila velika, s ugrađenom klupom kao i sušilom za odjeću“ (Freudenreich, 1973.)

Kuhinja (*veža*) i u goranskoj je kući u središnjem dijelu kuće. U nju se pristupa odmah iz vanjskoga prostora. U veži je bilo ognjište i ložište sobne peći. Na jednoj, obično sunčanoj strani, glavna je kućna prostorija, velika soba (*hiša*), a do nje obično jedna

DELNICE, SUPILOVA UL.
 Jedna od najstarijih sačuvanih tradicijskih goranskih kuća u Supilovoj ulici u Delnicama (nekada izvan naselja), danas muzejski prezentirana. Zidovi su kameni, a dvije su stijenke *hiše*, glavne kućne prostorije do ulice, od drva. Krov pokriven šindrom. Ispod dijela *hiše* manji je podrum u koji se silazi iz same sobe otklapanjem daščanog poklopca u podu. Slična kuća s kojom se veže bila je u prvoj polovici 20. st. preuređena i modernizirana, ali još uvijek u tradicijskome duhu s većim prozorima i pokrovom od lima itd.

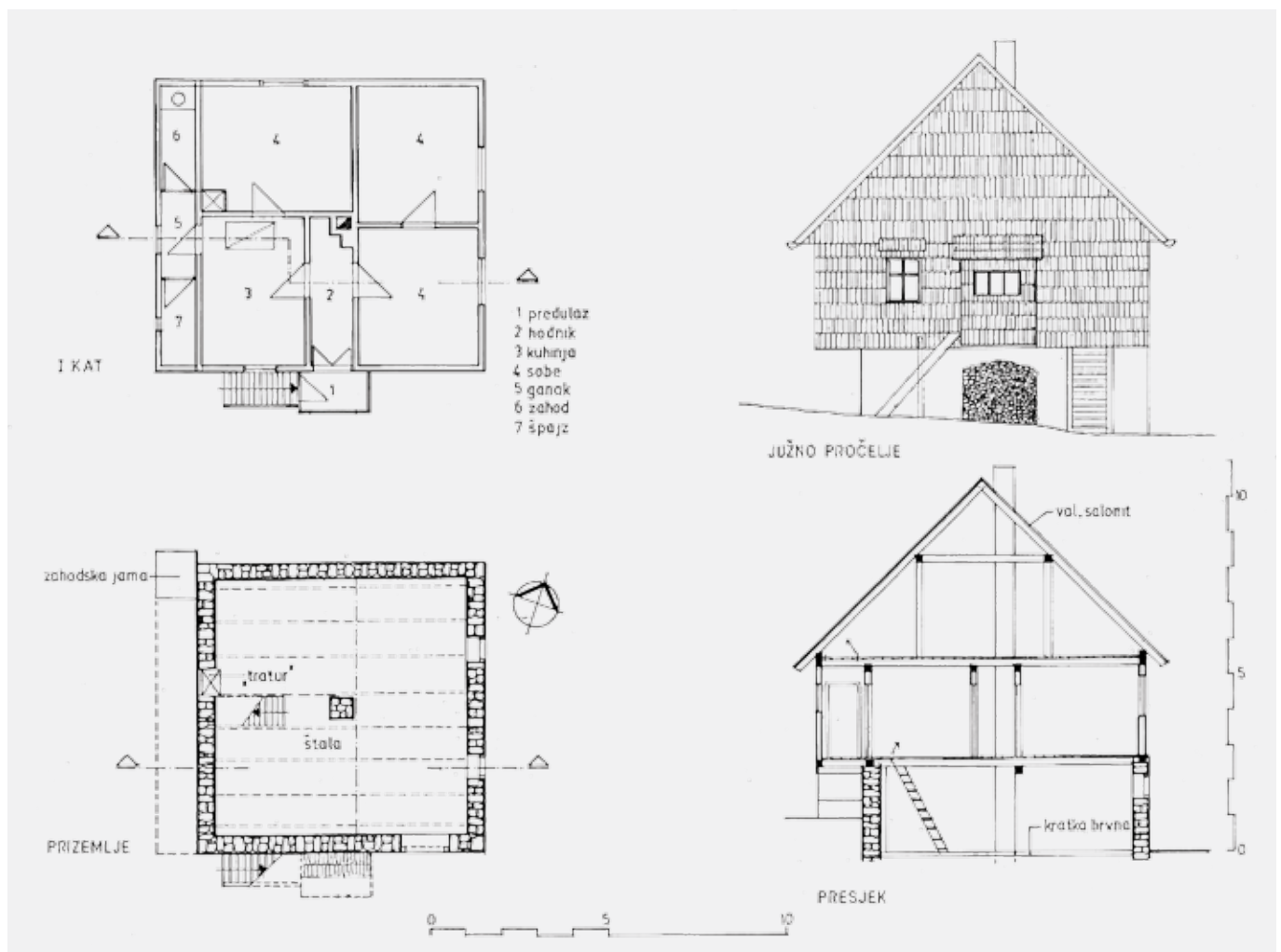

LESKA (CRNI LUG)

NP „RISNJAK“

Specifična tradicijska kuća u Leski kod Crnog Luga (NP Risnjak). Lijevo stambena zgrada s kamenom zidanim prizemljem u kojemu je štala i stambenim katom od drva. Štala je unutarnjom vezom povezana s glavnom kućnom prostorijom na katu kroz otvor s daščanim poklopcem tipičnim za Gorski kotar. Sijeno se iz potkrovlja u štalu spušta daščanom „cijevi“ – *traturom*. Drvene stijenke i kuće i sjenika (zgrada desno) u vanjštini su opšivene *opašom* od šindre na stranama izloženima močenju.

Karakteristični portal na tradicijskim zidanim kućama. Povezuje ih se s utjecajem građanskoga graditeljstva vezanog za izgradnju Lujzijane (gore lijevo), jedna od varijanti kombinacije kamenog zida i drvene stijenke na gornjoj, stambenoj etaži (gore desno), gospodarska zgrada sa štalom u prizemlju i sjenikom na katu pretvorena u stambenu (dolje desno).

soba (*hišna soba*) i taj je dio kuće u drvu. Na drugoj strani kuće obično su smočnica (*kaščča*) i soba (*kamara, vežna hiša*), koji je dio kuće obično zidan kamenom. Zahod je najčešće ili negdje u kutu kuće ili na kraju otvorenog ili zatvorenog ganjka. Ovo je samo karakterističan tip tlocrtno organizacije goranske kuće bilo da je ona prizemnica bilo da je visoka prizemnica sa štalom u zidanom suterenu. Kada je riječ o visokoj prizemnici sa zidanim donjim dijelom, gotovo je redovito goranska kuća dužom osi usporedna sa slojnicama terena, koji je redovito u nagibu. Isto tako je karakteristično da je ulaz u stambenu etažu s povišene strane, obično preko nekoliko stuba i s te je strane kuća visoka prizemnica, dok je ulaz u podrum sa suprotne strane i s te je strane goranska kuća – katnica.

Zbog jakih zima i hladnoća kakve su vladale, same drvene planjke (debljine do 10-ak cm) nisu bile toplinski dostatne. Stoga se na drvene stijenke katkad dodatno na vanjšтини pribijala

Unutrašnjost sobe (pogled prema ulici) kuće u Supilovoj ulici u Delnicama, prezentiranoj na 183. stranici, danas muzejski postav (gore)

oplata od dasaka ili pak šindre, čime se situacija poboljšavala.

Zbog razmjerno širokih goranskih kuća krovovišta su ovdje nešto složenija. Uglavnom su to dvostruke stolice. Krovovišta su tradicionalno bila pokrivena ili daskom ili šindrom, a slamom tek ponešto u sjeveroistočnom dijelu ovoga kraja. Za daščani su se pokrov upotrebljavale daske dužine oko 1 m, a pokrivanje je bilo dvostruko. Šindra se izrađivala cijepanjem (kalanjem) od jelovih trupaca u dužini od oko 40 cm, radijalno, i vezala se u „snopiće“ onako kako je cijepana i po tom redu i slagana na krovu. Poslije, potkraj 19. st. i kasnije, za pokrivanje krovova počinje se upotrebljavati eternit (najprije ravne, a poslije i valovite ploče), zatim lim i crijep. Kao što su se ranije „oplaćivale“

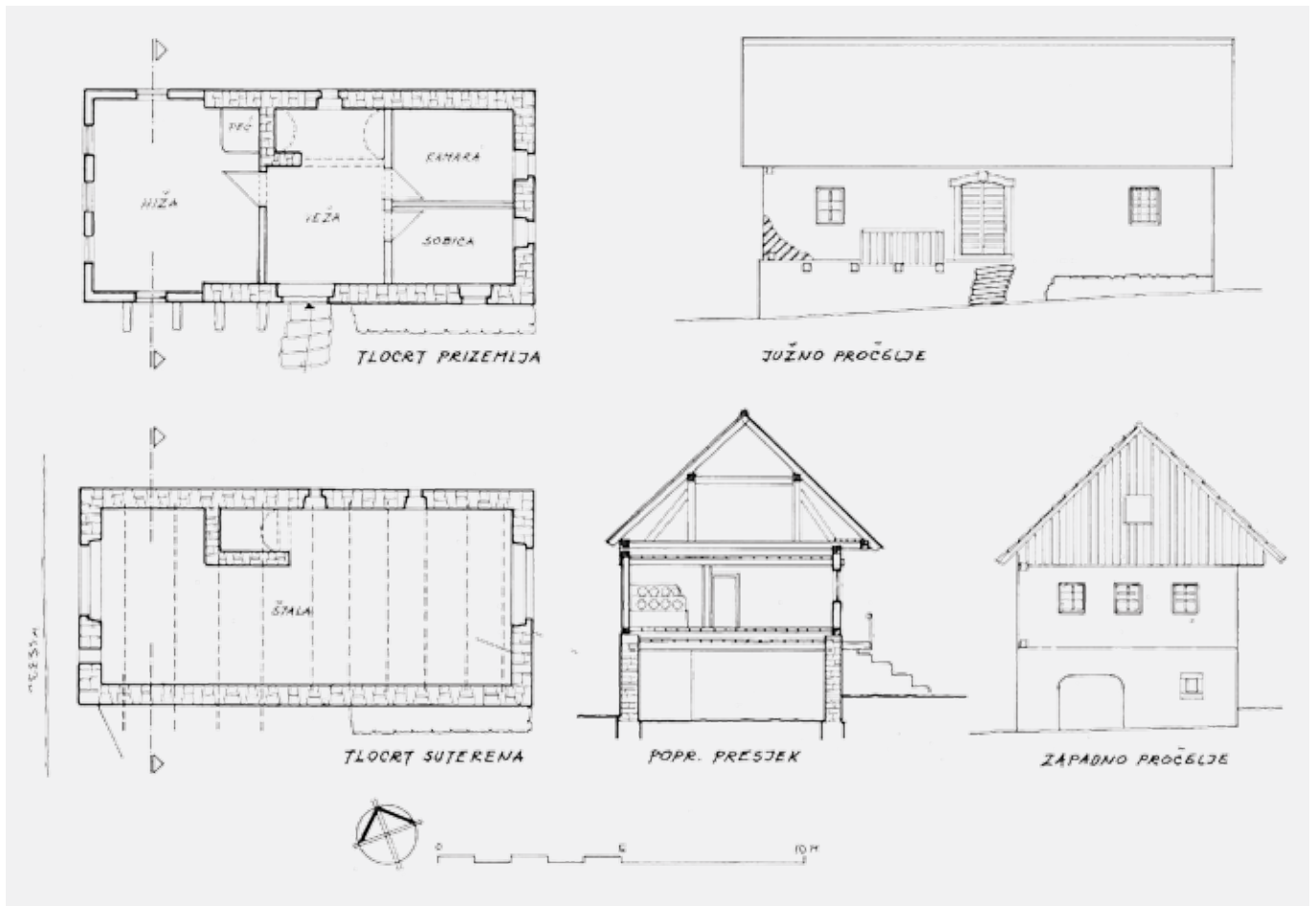
drvom (daskom, šindrom) i sada se stijenke kuća „oplaćuju“, ali eternitom i limom.

Gorski kotar po specifičnosti svojega položaja (gdje se dodiruju 4 kulturne zone) bio je podložan utjecajima. Tako ćemo ovdje spomenuti široku primjenu kamenih ukrašanih portala i vrata na goranskim kućama. Neki autori tvrde da je to utjecaj iz građanskog graditeljstva, i to konkretno preko pratećega graditeljstva uz izgradnju cesta Lujzijane i Karoline koje su prolazile kroz Gorski kotar.

Kako je Goranin ostvarivao težnju da većina sadržaja bude pod jednim krovom, na kućištu nije bilo posebno zanimljivih drugih građevina. To su uglavnom jednostavne građevine kao što su sjenik, svinjac, peradarnik, drvarnica sušnica (*kozolc*), zgradica za sušenje voća itd.

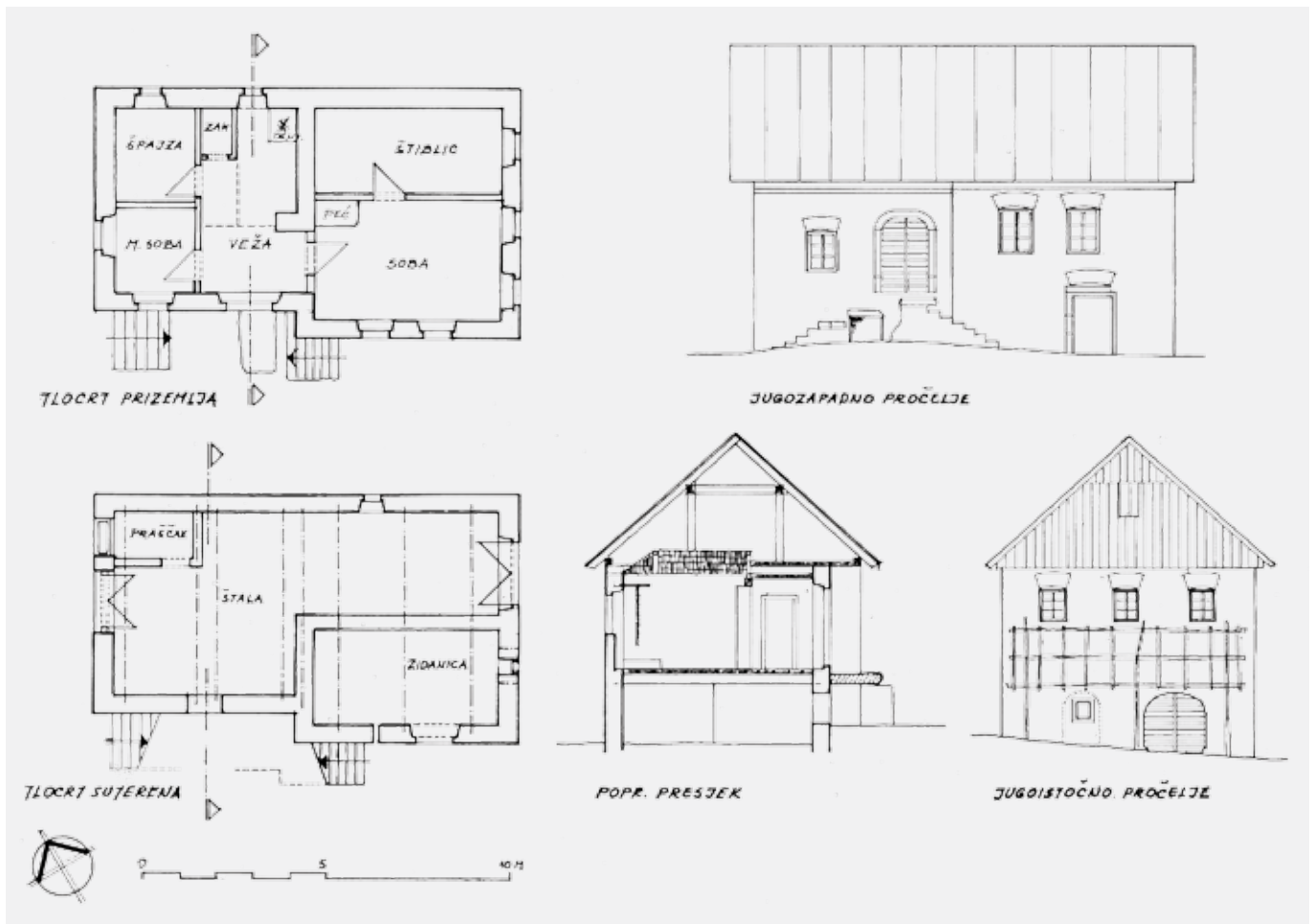

ZAPEĆ
KUĆA JELKE MIHELIĆ
 Kuća sa štalom u suterenu i stambenim dijelom u visokom prizemlju. Suterenu, u kojemu je smještena štala, zidan je kamenom, a visoko prizemlje kombinacijom kamena i drva. Prostorna je dispozicija stambenog dijela tradicijska. U kuću se pristupa preko nekoliko rustičnih kamenih stuba po sredini kuće u *vežu* (kuhinju) iz koje se pristupa na jednu stranu u *hižu* (glavnu kućnu prostoriju), a na drugu u *kamaru* (sobu) i sobicu.

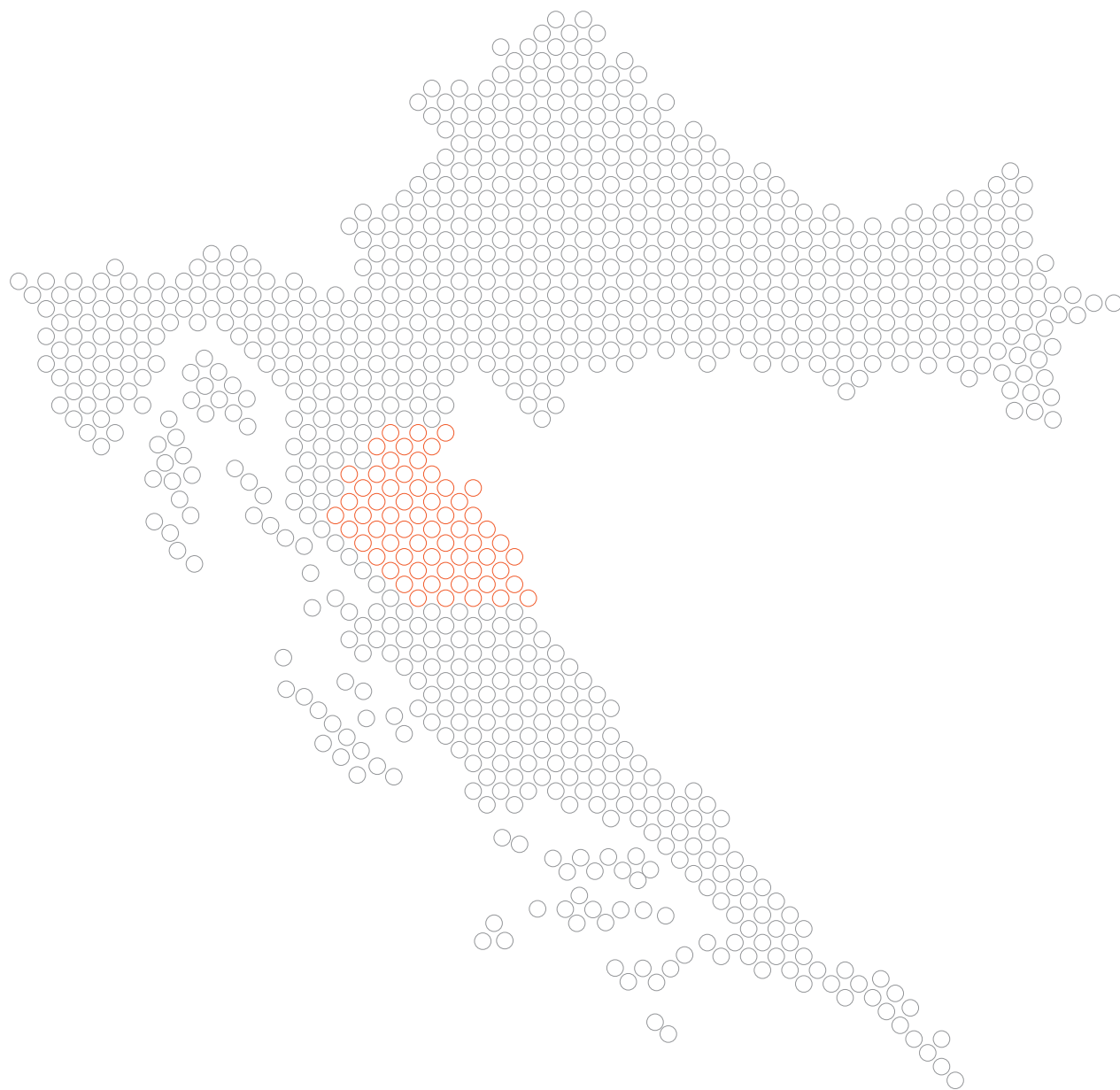

BLAŽEVCI
 KUĆA IVANA MIHELIĆA
 Kompletno kamenom
 zidana kuća. U suterenu
 štala i posebna podrumska
 prostorija, tzv. zidanica. Lijevi
 je dio kuće uvučen kako bi se
 pred ulazom ostvario trijem.
 U veži ognjište s kubačom
 iznad. Nekadašnja je glavna
 kućna prostorija hiža pregra-
 đena pa se dobila spavaća
 soba, štiblic.

LIKA

LIKA JE PODRUČJE šumovitoga krasa s crnogoričnom šumom te na nekim područjima i mješovitim vrstama. U uskom pojasu velebitskoga primorja čisti je krš. U etnografskome smislu to je područje dinarskoga kulturnog kruga. Nastanjivali su ga uglavnom stočari, poljodjelci i drvodjelci, živeći skromno upućeni sami na sebe, i nikada nisu, čini se, uspjeli doseći kakvo-takvo blagostanje. Lika je zatim bila pogranično područje (prema Turskoj), a to znači i nesiguran kraj, što nije pogodovalo većem naseljavanju, a pogotovo ne formiranju većih seoskih naselja. Sve navedeno te stočarstvo kao glavna privredna grana koja je zahtijevala da

kuća bude blizu pašnjaka bili su razlog osnivanja i pojedinačnih kućanstava. Neka su od njih takva i ostala, a neka su se razvijala u manje aglomeracije uglavnom krvnih srodnika.

U takvim uvjetima nastali graditeljski elementi i oblici bivaju strogo funkcionalni. Građeni iz čiste egzistencije lišeni su tehničkog dotjerivanja i ukrašavanja. Kako je Lika, doduše, na nevelikom prostoru, ali ipak s donekle različitim prirodnim uvjetima (na sjevernom dijelu bogata crnogoričnom šumom, na jugu s više kamena i mješovitim šumskim vrstama), to se odrazilo i na graditeljstvo. No, ako je ipak tipološki raščlanimo i onda opet sintetiziramo,

Karakteristične kuće sjevernog dijela Like. Građene u kombinaciji kamena i drva sa strmim krovovima pokrivenima šindrom. Kuterevo (foto: 1905.) (gore lijevo), Crna Vlast (Otočac) (gore desno), Kopolje (dolje lijevo), Mala Plana (Gospić) (dolje desno).

Prizemnica s drvenim stijenkama, krovom skošenim na zabatima u Čatrnji kod Rakovice (gore), prizemnica sa skošenjem krova na stražnjem zabatu i poluskošenjem na prednjem zabatu u Čatrnji (Rakovica) (dolje desno), štala sa sjenikom pokrivenim slamom u Kaluđerovcu kod Perušića (dolje lijevo).

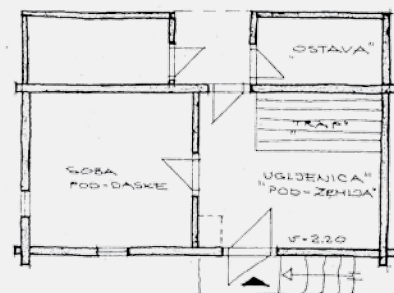
možemo govoriti o tipu ličke kuće, o tipu koji, naravno, ima svoje varijacije i regionalne različitosti. A taj, osnovni tip jest dvoprostorna brvnašica nad kamenom zidanim podrumom ispod dijela ili ispod cijele kuće. Pokrivena je strmim s objiju užih strana skošenim krovom s pokrovom od daske (*šimle*). To je ta lička tradicijska kuća koja je zabilježena i dokumentirana u drugoj polovici 20. st., a od njih je tek pokoja još sačuvana.

U takvu ličku kuću pristupalo se preko nekoliko grubljih kamenih stuba (*škala*) u trijem (*balaturu*, *ganjak*), a odande u kuću, prostoriju s ognjištem koja se još zove *ugljenica* ili *ogljenica* (vjerojatno

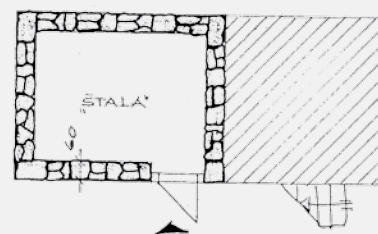
po ognjištu). Ognjište je nisko smješteno po sredini prostorije: nasuprot glavnim ulaznim vratima jesu i ona druga za izlazak na drugu stranu kuće, uvriježena u dinarskoj kulturnoj zoni. Nad prostorom kuće nema stropa pa se dim slobodno diže u potkrovlje, odakle izlazi na mali otvor pri sljemenju krova, *videlica* (*badža*). U podu te prostorije obično je i trap za čuvanje krumpira. Iz kuće vode vrata u sobu koja je obično iznad podruma (štale) s dasčanim podom i stropom. U kamenome zidanom podrumu je štala, odnosno staja za ovce. Stoka je seljaku stočaru „blago“ (tako je seljak i zove), njegova egzistencija, pa je bilo zbog sigurnosti bilo

PAZARIŠKI BAKOVAC

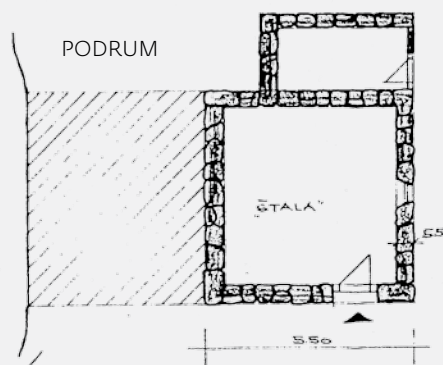
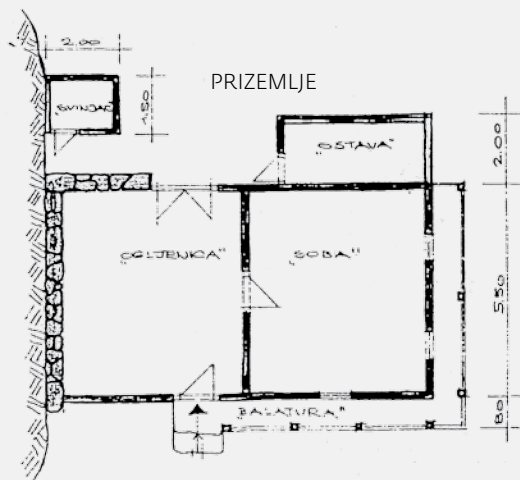
Karakteristična vrlo arhaična tradicijska kuća u Pazariškom Bakovcu (središnja Lika). Podrum pod polovicom kuće zidan je kamenom i u njemu je štala. Prizemlje je dvoprostorno (pripada dinarskom tipu tradicijske kuće), pristupa se u *ogljenicu*, tj. kuhinju s otvorenim ognjištem iznad koje je otvoren strop. Druga je kućna prostorija soba slične veličine. Nasuprot glavnim ulaznim vratima u kuhinji su još jedna vrata kroz koja se pristupa uz kuću dograđenim prostorima ostave, čija dogradnja ujedno štiti sjeverno pročelje kuće od močenja i hladnoće. Strmi krov sa skošenjima na objema zabatnim stranama pokriven je šindrom.

PRIZEMLJE

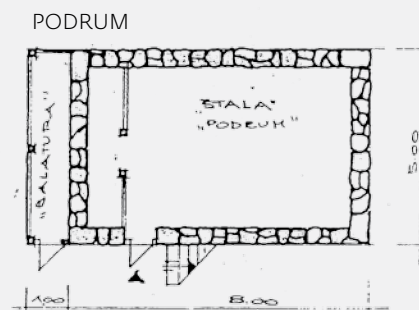
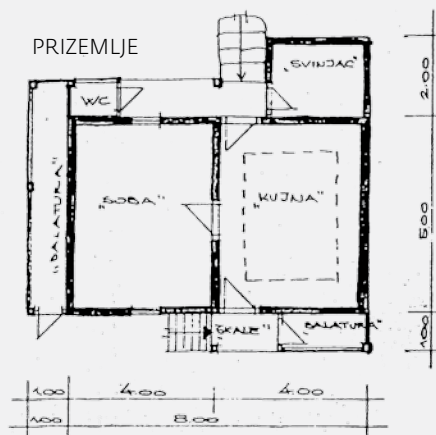

PODRUM

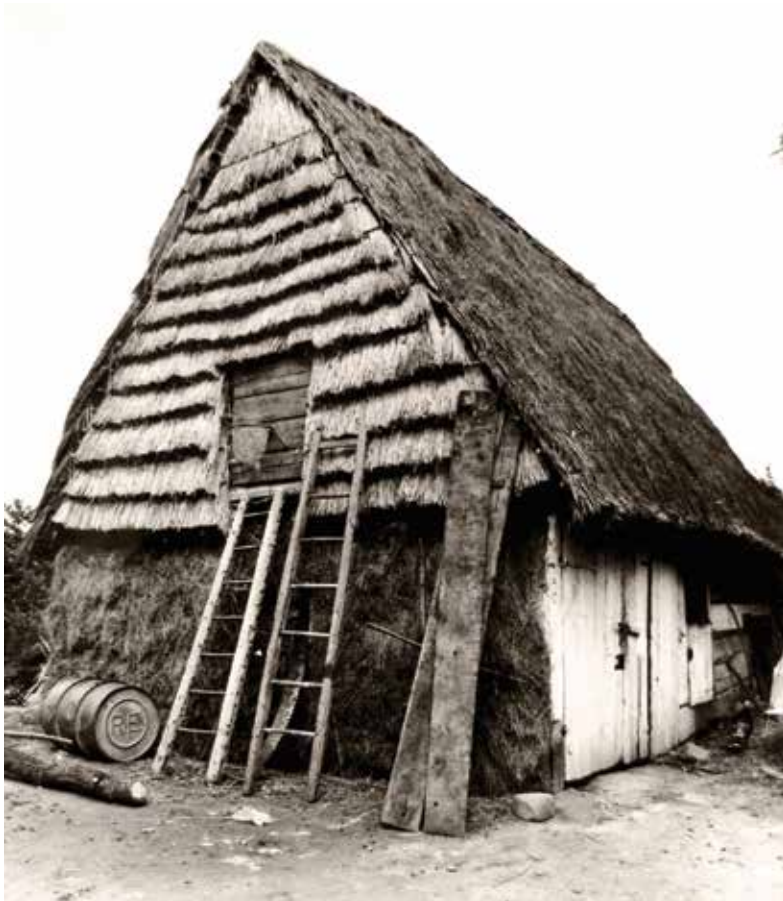

RASTOKA 60, VL. TOMO JELIĆ

Ove dvije kuće, također iz središnjeg dijela Like, prezentirane grafičkim prilozima (tlocrtima), potvrđuju tipologiju dvoprostorne dinarske kuće s kamenom zidanim podrumima i prizemljima od drva. Uz kuću je često prigraden svinjac (*libac*)

TRNOVAC 115, VL. VUJNOVIĆ FRANKA

Pojata za sijeno u Sv. Roku (Miletića gaj) pokrivena slamom, a od slame je i zabat (gore), kamena kuća u Brštanima (Korenica) zidana kamenom i pokrivena šindrom (gore desno), ostale kuće su iz Sv. Roka (desno).

zbog nekih drugih razloga želi pod istim krovom. Otvorom u podu sobe koji se mogao regulirati, toplinom stoke, odnosno štale zagrijavao je sobu. Tek kada je postignuto relativno blagostanje, grade se posebne građevine za stoku, tj. štale, i napušta se spomenuta tradicijska organizacija kuće.

Nad kamenim zidom podruma drvene su stijenke kuće, ranije tesana brvna, a kasnije piljene platice. Uz hrastovinu koje je bilo malo, rabilo se bukovo i jasenovo drva, kao i crnogorica. Drvene je stijenke trebalo štiti od močenja, pa se u tu svrhu izbočuju („izbacuju“) strehe. Štoviše, često se na trima stranama kuće izvodi ganjak, čemu je dobrim dijelom razlog zaštita drvenih stijenki kuće. Katkada se kućne stijenke „oplaćuju“ daskama zbog istog razloga. Trebalo je od kiše sačuvati osnovnu konstrukciju, a oplatu, kada dotraje, lakše je bilo zamijeniti.

Ovaj, osnovni tip ličke tradicijske kuće imao je i svoje varijacije. Bilo je, dakako, i prizemnica

i katnica. Dvoprostorna je kuća s vremenom dobila i treću prostoriju, skošeni krov na prednjoj strani postaje poluskošen itd. Tri su skupine koje se znatnije razlikuju, a time čine bogatstvo tradicije. To su tradicijske kuće u sjevernom dijelu Like, zatim one u južnom dijelu, gdje je više kamena, a manje šume, te one na uskom pojasu velebitskoga primorja.

Povijesni izvori govore da su ličke kuće u prošlosti bile pokrivenе slamom. „Kroz cijelo 18. st.

krovovi su bili pokriveni slamom. 1786. g. iz Karlovačkog generalata je u Otočku pukovniku stiglo priopćenje da će stići nekoliko majstora koji znaju praviti šimlu i koji trebaju podučiti graničare tom poslu” (Kranjčević, 1979.). Čini se da ta naredba nije urodila osobitim plodom pa graničari svoje kuće još dugo u 19. st. pokrivaju slamom. Zanimljiva je još jedna naredba vojnih vlasti. „Vojne graničarske vlasti zabranile su graditi drvene brvnene kuće 1786. god. Izdana je naredba da se kuće imaju graditi

Motivi tradicijskoga graditeljstva iz Senjskog prigorja. Kraj je siromašan, a kuće skromne. Kamen je osnovni materijal za zidanje zidova, a krovovi su pokriveni ili kupom ili daskom. Skupljanje kišnice vrlo je bitno pitanje u ovome kraju.

.....
Gospodarska zgrada,
dolje štala, gore sjenik
u senjskom prigorju

od kamena." (Kranjčević – 1979.). Tumači se da je ta naredba izdana zato što su graničari u drugoj polovici 18. st. posjekli toliko šume da je prijetila opasnost da će šuma biti posječena u cijelosti. Naredba je, čini se, bila ozbiljna pa su graničari bili oslobođeni fizičkog rada na godinu dana kako bi

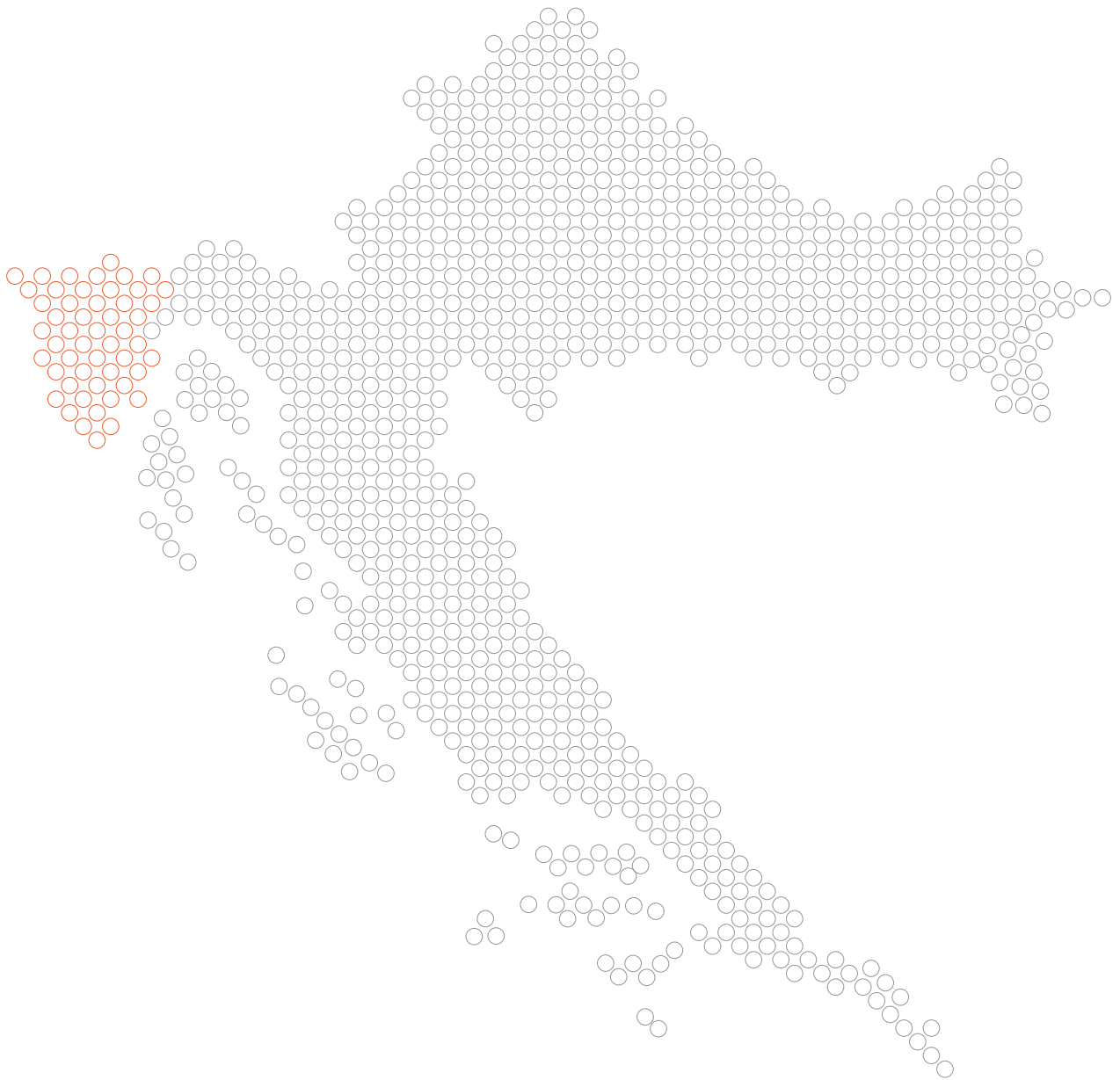
mogli izgraditi svoje kuće, a po sagrađenoj kući za nagradu su dobivali 20 guldena. Neki izvori spominju i izravno upletanje vojnih vlasti u organizaciju kuće, no, koliko je to bilo provođeno, teško je reći.

Južni dio Like (Lovinac, Sv. Rok...) i južnije kraj je s manje šume, a više kamena. Slično je i graditeljstvo velebitskog podgorja. Kuće se većinom grade od kamena, a pokrivaju se slamom, odnosno *šimlom* (daskom). Svakako je to kraj s naglašenijim jadranskim utjecajem, premda je u osnovi riječ o dvoprostornoj kući dinarskoga kulturnog kruga. Budući da je kamen kao materijal otporniji na močenje, nije bilo potrebe za izbočenijim strehama pa su kuće u volumenu jednostavnije. Kako nagib krova diktira vrsta pokrova, a ovdje je to bila slama i daska, krovne su plohe strme.

Iako se kuća na području Like s nešto različitom prirodnom osnovom, a i društvenim prilikama, pojavljuje isto tako u različitim oblicima, ipak sve one imaju zajedničku prepoznatljivost, graditeljski skromne, ali ljepotom i duhom bogate ličke kuće.

ISTRA

PRIRODNE I DRUŠTVENE sastavnice koje su u prošlosti imale utjecaja na formiranje tradicijskoga graditeljstva, u Istri su složene i kompleksne. Pa ipak, usprkos svemu, istarsko tradicijsko graditeljstvo unutar nacionalnog korpusa ima svoj specifičan graditeljski i likovni izraz.

U geološkome smislu postojanje crvene na jugu i zapadu, sive središnje i bijele Istre na istoku, govori samo za sebe. U Istri uz vapnenac za gradnju kuća u znatnijoj se mjeri upotrebljava lapor (mješavina vapnenca i gline), smeđih tonova. U reljefnome smislu imamo južnu i zapadnu, ravničarsku, središnju, brdovitu i istočnu, planinsku (Čičarija, Učka) Istru. S tim su vezane i osnovne gospodarske djelatnosti. Zapadni i južni dio poljodjelski je kraj, istočni, planinski kraj pretežno je stočarski, a središnji, brdoviti, mješoviti je ratarsko-stočarski kraj. Sjeveroistočni, planinski kraj Istre u prošlosti je bio pokriven

.....
Manji sklop kuća u pejzažu s Motovunom u pozadini (gore). Kažun, kružna poljska kućica od suhozida, kulturna građevina u Istri (dolje).

Kuće u nizu (Labinština) kao jedna od karakterističnih formi u Istri (gore), *ognjišće* s napom, kultni element istarske kuće (dolje).

bujnom vegetacijom bukve, središnje, brdovito područje vegetacijom hrasta, dok je područje južne i zapadne Istre bilo pod zimzelenom mediteranskom šumom.

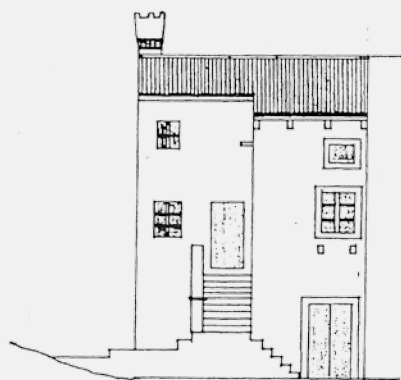
U društvenome smislu Istarski je poluotok također slojevit. Zapadni dio karakteriziraju romansko naslijeđe i tradicija, a središnji i istočni slavenska, odnosno hrvatska komponenta. Ima tu i drugih etničkih skupina, ali s ikakvim ili nikakvim tragom na graditeljstvu. U posljednjim stoljećima, stoljećima formiranja tradicijskoga graditeljstva, dio Istre (zapadni) bio je pod mletačkom, a dio (središnji i istočni) pod austrijskom upravom.

Uz sve to Istarski je poluotok u fizičkome smislu planinskim masivom Čičarije i Učke na neki način bio prirodno odvojen od ostalih hrvatskih krajeva. Čak je stanovništvo Čičarije (Čiči) komuniciralo s Trstom noseći svoje proizvode i trgujući.

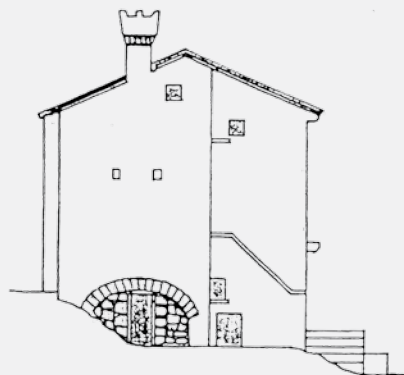

STANIŠOVI (LABIN)

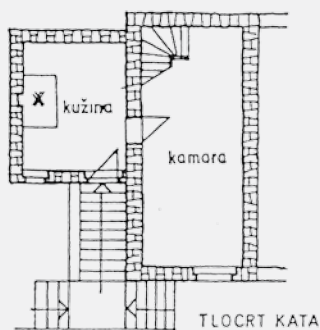
Prva kuća u nizu pa je nešto slobodnije organizacije. U prizemlju konoba, na kat se penje vanjskim stubama i pristupa u kuhinju s ognjišćem, iz kuhinje u kamaru, a iz nje unutarnjim drvenim stubaba na šufit.

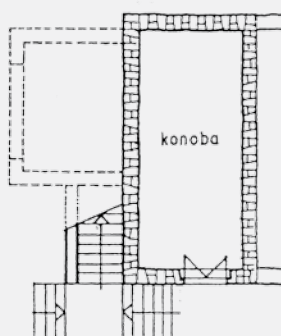
ZAPADNO PROČELJE

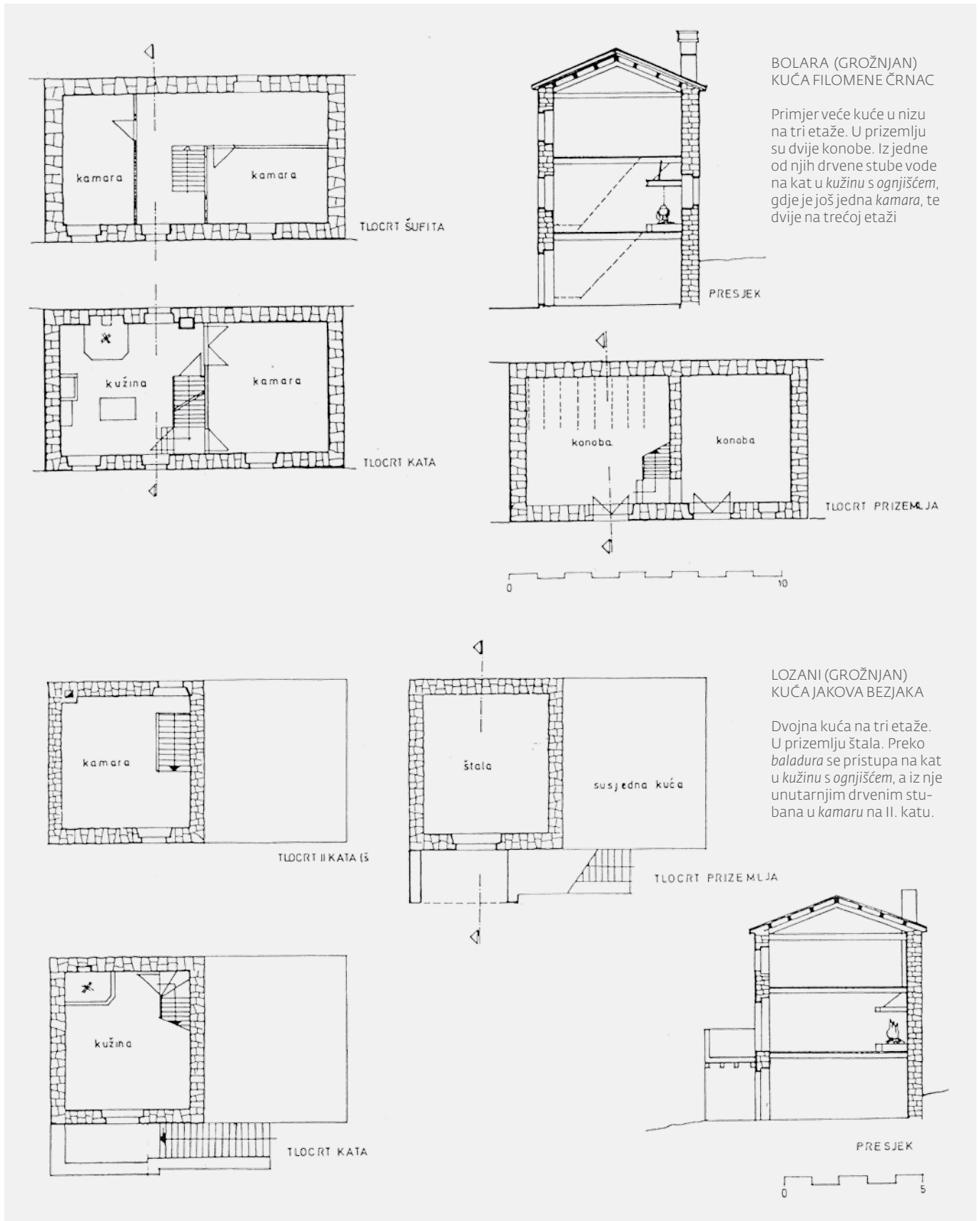
SJEVERNO PROČELJE

TLOCRT KATA

TLOCRT PRIZEMLJA

Osim sličnosti gospodarske osnove, reljefa i klime Istarskog poluotoka s regijama u sjevernoj Italiji, i spomenute društvene interakcije zasigurno su imale odraza u sličnosti tradicijskoga graditeljstva tih regija.

U naseobinskom smislu u Istri ima više tipova naseobinskih struktura: samostojećih kućišta, manjih seoskih struktura koje čine zatvorena kućišta s dvorištem (kortom, pridvorjem) nizove kuća (obično srodnika), preko struktura nastalih na uzvisinama s romanskim podlogama, do rasutih

strukture koje se vežu uz obradive površine ili pak prometnice. Mohorovičić to reducira na dva osnovna tipa naselja, i to jedan čija koncepcija potječe iz antičkog rastera ili iz strukture feudalnog uređenja i drugi koji se veže uz obradivo tlo i prilagođuje svoje oblike svakidašnjim potrebama i uvjetima rada (Mohorovičić, 2004., str. 106.).

Istarska je kuća u davнинi (prije 18. st.) bila jednodimenzionalna kamena kuća pokrivena slamom, s vratima i tek malim prozorčićem, s ognjištem na sredini oko kojeg su bile klupe i stolice. U kutovima

Kuća s *tornicom* (gore lijevo). Kuća s *baladurrom* na zabatu (gore desno), *šterna* (dolje lijevo), kuća sa starijim, nižim dijelom pokrivena kamenim pločama (*škriljama*) i novijim, višim dijelom pokrivenim kupom (*žibcima*) (dolje desno).

Dio jedinstvenog tradicijskog sklopa u Brankovičima (Kršan), (gore). Sklop zgrada izdvojenog domaćinstva u opretaljskom kraju s dobro vidljivim kamenim slogom (dolje).

su bili ležajevi. Tu tvrđnju Jakova Mikca prenose i drugi autori koji se bave ovom temom. Pisani dokument koji to potvrđuje jest onaj biskupa Tommasinija iz 17. st. da su kuće na području Bužeštine često bile pokrivene slamom („striha“), kamenih ili čak drvenih zidova, najviše prizemnice (Stepnac, 1988.). J. Mikac tvrdi da su kuće u čičarijskim selima pokrivane slamom još u 20. st. Gdje je god u Istri u prirodi bilo kamenih ploča (*škriľja*), kuće su pokrivane i ovim materijalom, od kojih su neke još i danas sačuvane.

Po svemu se može zaključiti da je prvi i primarni razvoj istarske kuće iz svog arhaičnog nukleusa bio po visini. „Stanovanje se uzdiže iznad zemlje, a prostor ispod prepušten je plodovima zemlje. Uzdizanje i povećanje kuće dovodi do konstruktivne inovacije i poprečnog postavljanja krovnih nosača, ali izvorni znak kuće sa zabatima ostaje

sačuvan. Prvotno ognjište u kutu kuće dobiva napu i dimnjak što poprima znakovitu kvalitetu” (Mutnjaković, 2004.).

Niz kuća, zajedno s gospodarskim zgradama otraga (gore), samostojeća krušna peć u vlasništvu više obitelji (dolje).

Kuće u nizu s *tornicom* i gospodarskim zgradama straga (gore), kuća s velikim ulaznim vratima u dvorište (*kortu*) (dolje).

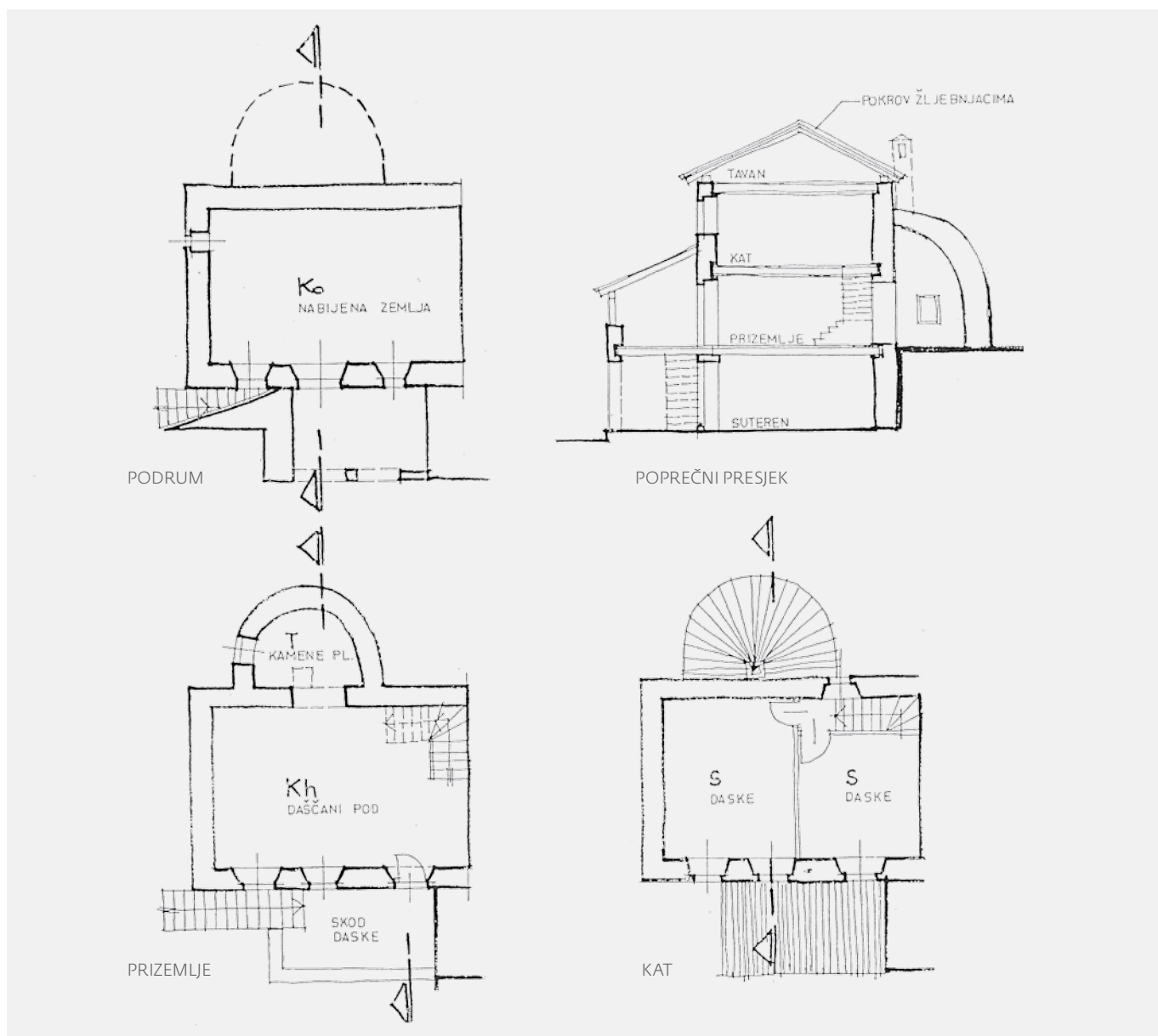
Sklop kuća s *baladurima* i dimnjaci-
ma u Rajkima (gore), kuće u nizu
s dvorištima (*kortama*) i gospo-
darskom zgradom (*kolnicom*) u
prvom planu, u Krastićima (dolje).

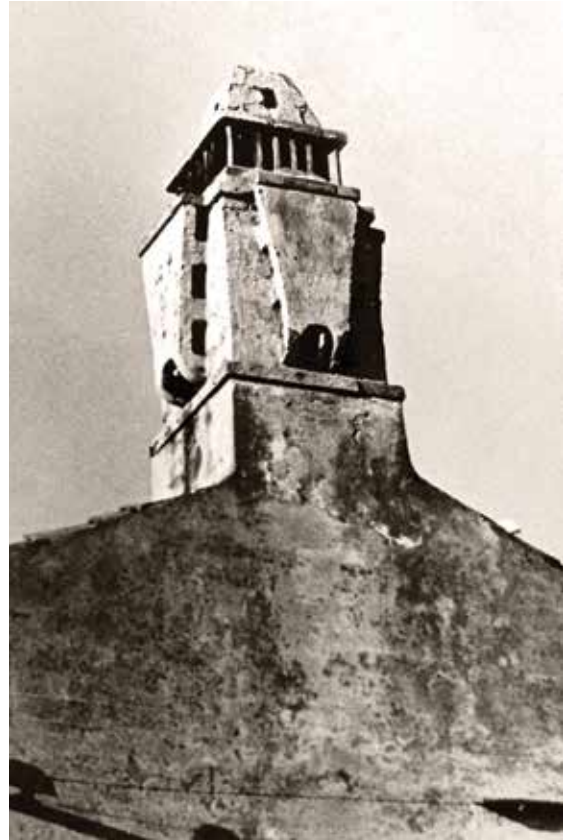

ZAGRAD (KRŠAN)

Kuća s polukružnom *tornicom* u kojoj je ognjište. Pristup u konobu ispod *skoda*. U visokom je prizemlju kuhinja u koju se pristupa preko natkrivenog *skoda* s drvenom konstrukcijom. Na *tornici* nadsvođenoj kamenim svodom manji je prozor. Unutarnje drvene stube vode na treću etažu s dvije sobe (*kamare*).

Prizori istarskoga tradicijskog graditeljstva. Skulpturalno oblikovan dimnjak (gore desno), kamene konzole u zidu preko kojih se po potrebi kroz prozor u potkrovlju pristupa na krov (lijevo dolje), otvor (ložište) krušne peći u vanjskom zidu kuće, dok je sama peć u kući (dolje desno).

Baladur malo složenije strukture na rovinjštini.

Istarska se kuća razvijala u visinu pa je nad katom redovito povišeno potkrovlje (*šufit*), a pokatkad i cijela etaža, tj. II. kat. Teško je istarsku kuću svrstati u uobičajenu tipologiju. Spomenut ćemo ovdje zato neke osnovne, najčešće tipove, odnosno sklopove. U kućama ugrađenima u nizove kuhinje ostaju u prizemlju. Tu je redovito povišeno ognjište (*ognjišće*) s napom i dimnjakom. Unutarne drvene stube (*škale*) vode na kat, gdje je jedna ili dvije sobe (*kamare*), a odatle drvene stube vode u potkrovlje (*na šufit*).

Kada je u prizemlju konoba (a katkad i štala), na katu je kuhinja s ognjištem. Češće se do nje uspinje preko vanjskih kamenih stuba, *baladura*, svakako

najizraženijega graditeljskog elementa kamene kuće od Istre do Konavala, kako je to spomenuto u prvom dijelu knjige. U *baladuru* je često i cisterna (*šterna*). Iz kuhinje na gornju etažu (*šufit* ili II. kat) uvijek vode unutarnje drvene stube.

Naravno da ovi kratko opisani tipovi ne pokrivaju tipologiju tradicijskoga graditeljstva cijele Istre, koje poznaje i samostalna kućanstva, kućanstva organizirana u zatvorenim dvorištima (*kortama*) u koja se ulazi kroz velika zidana lučna vrata (*portone*). Ponavljaju se oni tipični elementi kao što su *baladuri*, *ognjišća*, dimnjaci, prozori... U povijesno razvijenijim krajevima zapadne pa i srednje Istre sve je to bogatije, dok je u planinskim, stočarskim predjelima Učke i Čićarije sve to manje i skromnije.

Na Čićariji nalazimo trodijelnu kamenu prizemnicu (*pozemljuku*) s kuhinjom i *ognjiščem* u sredini. Čićima stočarima stoka je „blago“ pa su pazili da stočna nastamba bude dobra, bolja nego njihova vlastita, za što u prošlosti imamo potvrdu. Wilhelm Urbas potkraj 19. st. zamijetio je da Čići imaju solidnije staje negoli kuće, pretpostavljajući da im je stoka najveće blago (Nikočević, 1996., str. 96.).

Ne može se ovdje ne spomenuti jedan tipično istarski graditeljski element, a to je *tornica* (*kapelica*). To je obično polukružni prigradak (katkad četverokutan i poligonalan) uz kuhinju u prizemlju kuće u kojem je ognjište. *Tornica* s malim prozorčićem svođena je s dimnjakom u tjemenu. Češća je u istočnom dijelu istre, napose u Kastavštini, odnosno tzv. Liburniji.

Za Istru u cjelini stambena je kuća ipak najvažnija građevina. Kameno ziđe, raskošni dimnjaci (*fumari*), vertikalna razvijenost, relativno veliki prozori, *portoni*, *korte*, blagi krovni nagibi pokrivene kupicama (*žlipcima*) poveznice su koje joj daju jedinstvo likovnog izraza.

Istarska je kuća uglavnom građena pločastim kamenom kakva ima u prirodi, pri čemu su se kao uglovnjaci (*kantuni*) rabili veći kameni komadi. Pločasti kamen znači i mnogo više sljubnica (*fuga*) na zidu. S druge pak strane, oštija klima nego južnije na Jadranu nalagala je zaštitu ziđa i kuće od vlage, a to se činilo žbukanjem vanjskog oplošja kuće. I zaista, tradicijska istarska kuća bila je žbukana kuća. Upitna kvaliteta veziva žbuke te loša prionljivost na kamenu podlogu razlog su što je žbuka stradavala. Baštinici takvih kuća danas obijaju

Jedan od tradicijskih nizova. Prva kuća u nizu još dijelom pod žbukom (gore), kamene ploče (škrilje) jedan su od tradicijskih materijala kojima su se pokrivala kuće gdje je god ovog materijala bilo u prirodi (dolje lijevo), *tetoja* ili *tetoša* (tal. *tetto* – krov), specifična građevina u Istri s pomičnim krovom (u smjeru gore-dolje) pod kojim se čuva sijeno (dolje desno).

Prizor dvorišta s velikom tradicijskom kućom i novijim dogradnjama

žbuku i tamo gdje se ona još i našla. Kameno se zide fugira bilo cementnim mortom (što je loše), bilo vapnenim (što je bolje). Današnji čovjek živi u okruženju umjetnih materijala pa na svojoj kući želi kamen kao prirodni materijal.

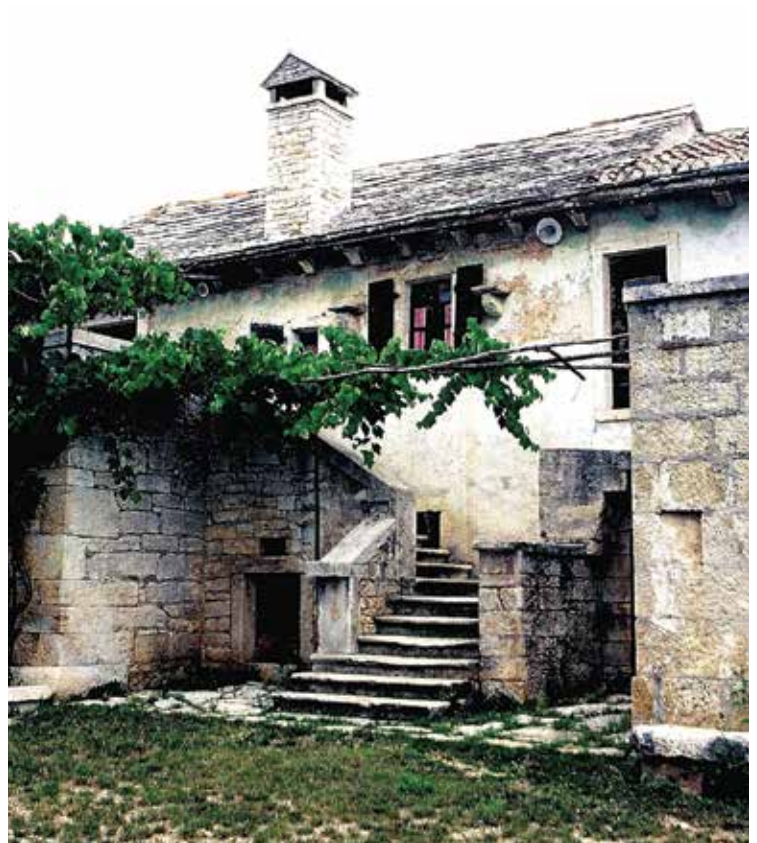
Spomenut ćemo ovdje tipično istarske građevine kao što su kružne suhozidne poljske građevine (*kažuni*). Iako je riječ o drevnoj mediteranskoj formi, istarski se *kažun* po konstrukciji i formi razlikuje od ostalih suhozidnih građevina na hrvatskome jadranskom području u Dalmaciji (*bunje*, *ćemeri*, *trimi*,...). Specifične su i *toklarije*, mlinovi za masline, kao i *tetoje*, naprave za čuvanje sijena, najčešće na 4 stupa, ali i one manje s jednim stupom,

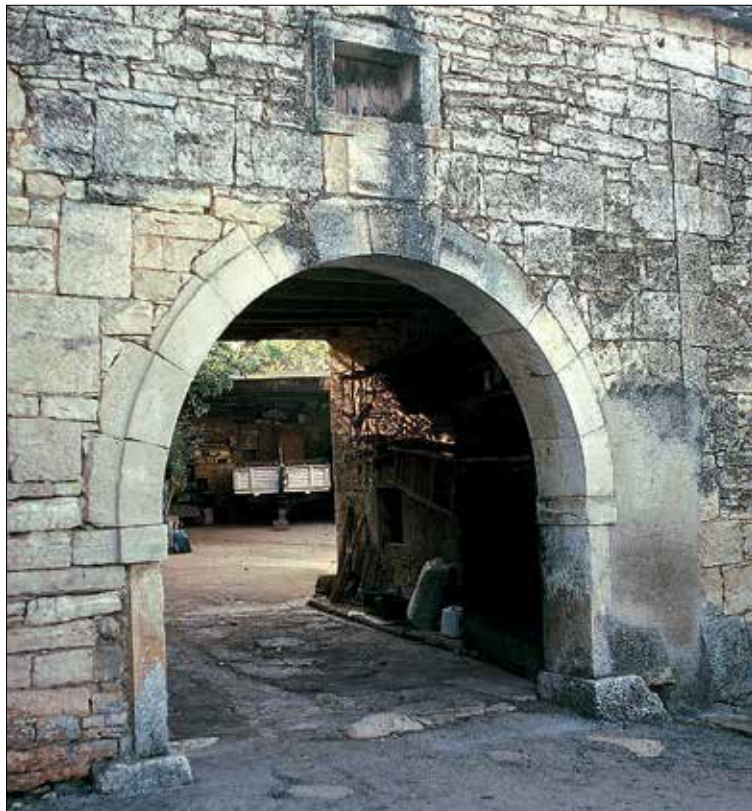
s pomičnim slamnatim krovom, jedinstvene na hrvatskome prostoru.

„Na čitavom području Istre, a naročito u nenoj unutrašnjosti, mogu se jasno uočiti mnogi objekti jednostavne izrade pučkoga tipa, gdje osnovnu vrijednost predstavlja intiman ugođaj unutrašnjeg prostora i uzdržljivo detaljiranje njihovih oblika i profilacija. Za nas su objekti ove vrste od naročitog značenja jer se pretežno upravo u estetskoj analizi ovakvih malih građevina vidi velika snaga kreativnih sposobnosti našega hrvatskoga življa na području Istre koja se manifestira u suptilnim i duboko osjećajnim kompozicijskim ostvarenjima” (Mohorovičić, 2004.).

Baladur u Tinjanu (gore lijevo), ritam nizova s fumarima i vrtovima ispred kuća na Labinštini. U prvome planu gospodarska zgrada (gore desno), motivi s baladurima (dolje).

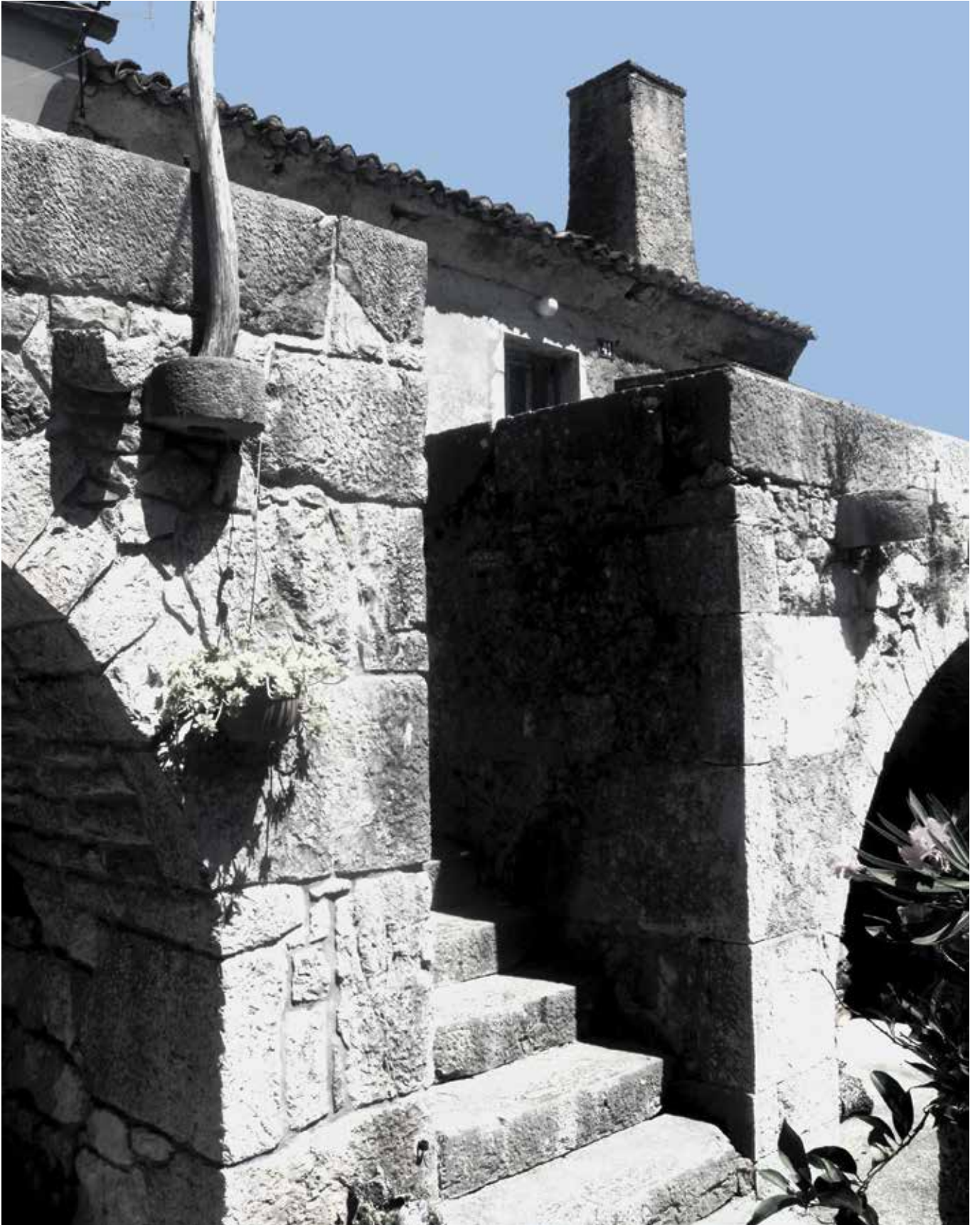

Ulazna vrata u dvorište (*kortu*) u središnjoj Istri (Tinjan), (gore lijevo) i Čičariji (dolje desno). Vrata i prozor na gospodarskoj zgradi (gore desno), istarska kuća s tri etaže i šufitom. (dolje lijevo).

KVARNER

GRADITELJSTVO KVARNERSKIH OTOKA i Hrvatskoga primorja u mnogočemu je slično istarskom. Život na otocima bio je izoliraniji od stranih utjecaja nego onaj na kopnu, što uvjetuje da je otočno stanovništvo konzervativnije pa se onda i tradicijska kuća razvijala sporije pa i od srodnog tipa na Istarskom poluotoku. Istražujući na ovim prostorima sredinom 20. st., Andre Mohorovičić je 1953. god. na Velim Srakanama našao još uvijek nastanjenu arhaičnu jednoprostornu kuću građenu u suhozidu pokrivenu slamom (Mohorovičić, 2004.).

Te je godine zabilježeno 28 takvih kuća na Velim i dvije na Malim Srakanama. Nisu, doduše, više bile nastanjene, ali su bile pretvorene u gospodarske zgrade i još uvijek su bile očuvane. Mohorovičić početkom pedesetih godina istražuje povijesno graditeljstvo na otocima Cresu i Lošinju. Među ostalim, u tragovima, nalazi i nedvojbeno prapovijesne ilirske nastambe. Po sačuvanim fragmentima dalo se zaključiti da je bila riječ o malim pačetvorinastim prizemnicama s vratima kao jedinim otvorom. Nije bilo nikakvih tragova ognjišta, a napose krovova. Bile su to građevine i do 2 m širokih suhozida.

Skrpčići (o. Krk) (na prethodnoj stranici). Suhozid na Cresu (gore), kuća u Bajčićima (o. Krk), (dolje lijevo), kuća u Paprati (o. Krk) (dolje desno).

Kuća s velikim skodom u Žgombićima (o. Krk) (gore), dimnjak (*fumar*) na Krku (dolje lijevo), kuća s velikim skodom u Linardićima (o. Krk) (dolje desno).

Šuplja kamena konzola koja služi kao nosač pergole i „rigalica“ za odvod vode s terase (gore lijevo), kuća sa *skodom* u Linardićima (o. Krk) (dolje).

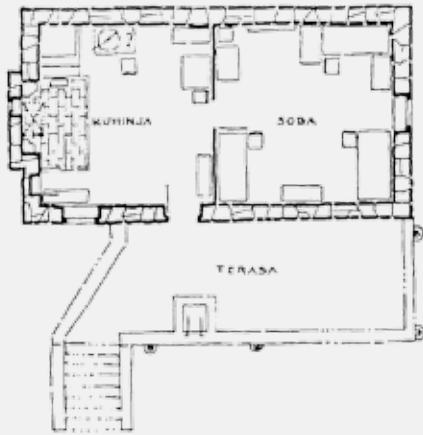

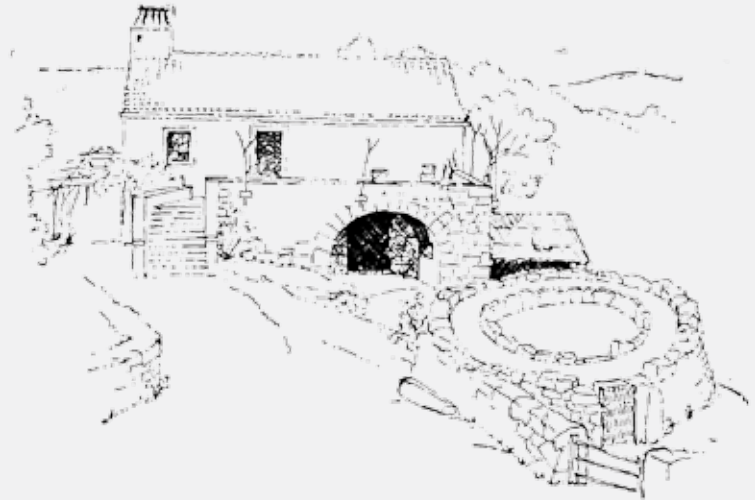
Ognjišće u Orlecu (Cres), (gore lijevo), gumno iznad „shoda“ uz štalu i pojatu u Lakmartinu (o. Krk) (gore desno), kuća s pergolom na „shodu“ (dolje lijevo).

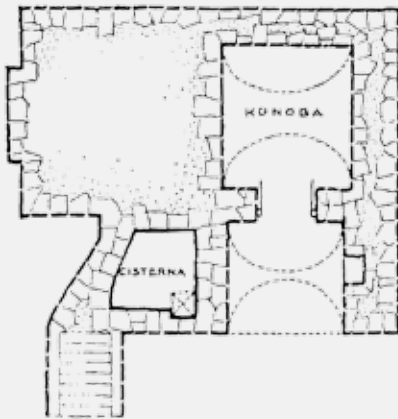
Kuća s pomoćnim pristupom na „shod“, Kornić (o. Krk).

KAT

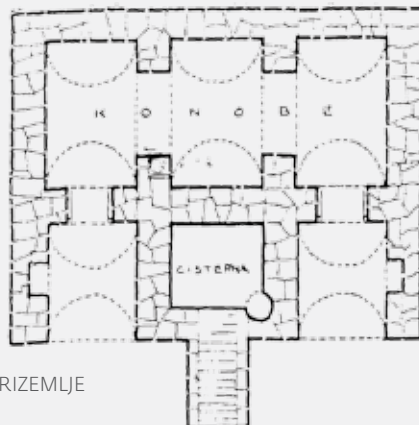

Manja tradicijska kuća u Krasu (o. Krk). Pred kućom podignuto gumno.
(izvor: A. F., knjiga 1., gore)

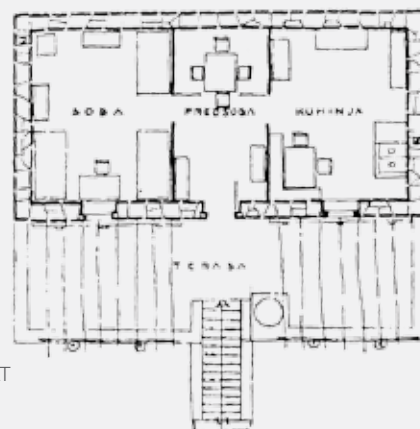

PRIZEMLJE

Veća tradicijska kuća s konobom i cisternom u donjoj etaži te velikom terasom i prostorijama za stanovanje na katu.
(izvor: A. F., knjiga 1., dolje)

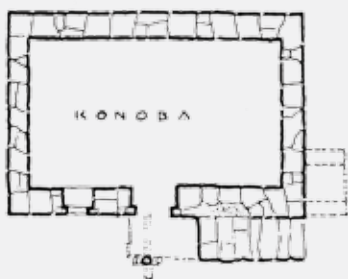
PRIZEMLJE

KAT

Prizemlje

Podrum

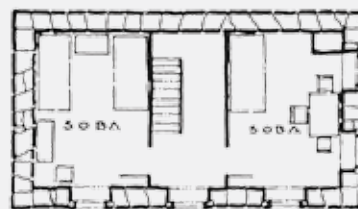
MILOŠNIĆ

Kuća s arhaičnim drvenim „shodom” poduprtim drvenim stupom te konzolno izbačenom krušnom peći (izvor: A. F., knjiga 1.)

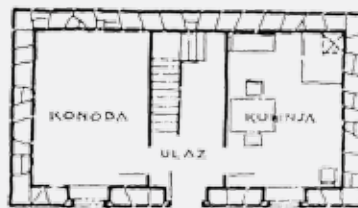

SUSAK

Kuća katnica sa širokim zabatom u Susku (otok Susak) (izvor: A. F., knjiga 1)

PRVI POD

PRIZEMLJE

Velika kamena kuća katnica u Srem Veranu (o. Cres) žbukana u vanjštini, pokrivena kupom kanalicom. Uz kuću je dograđena kuhinja s ognjištem (gore), kuća sa zatvorenim ulaznim prostorom nad „shodom” u Tržiću na otoku Cresu (dolje).

Na osnovi komparativne analize sačuvanih dijelova kamenog zida prapovijesnih nastambi s nađenim „slanim kućama” na Velim Srakanama Mohorovičić utvrđuje veliku sličnost: pačetrovinski tlocrt, zidovi u suhozidu završeni u istoj visini, s vratima kao jedinim otvorom. Hrvati očito donose iz svoje prapostojbine bogate drvom stečenu vještinu gradnje u drvu pa to primjenjuju u gradnji krovšta. To su dva vertikalna drvena stupa s rašljastim završecima postavljeni po sredini užih bočnih zidova s unutarnje strane, koji nose sljemenu gredu, što je poznato u graditeljstvu Slavena. Krovšte je pokriveno slamom, odnosno trskom, kao i trokutasti zabati. Ognjište je u kutu kuće desno nasuprot ulaznim vratima.

Istom tipu jednodimenzionalne nastambe s ognjištem pripadaju nalazi tih godina na otoku Lošinju (Čunski), ali se oni ipak nešto razlikuju od ovoga povijesnog prototipa. Bile su pokrivene jednostrešnim krovom izvorno prekrivenim slamom, a poslije je taj pokrov zamijenjen kupom kanalicom. Na otoku Cresu (Orlec)

Kuća sa širokim zabatom u Ivanju, o. Cres (gore), motiv iz Lubenica, o. Cres (dolje)

nalazi se isti prototip jednodostorne kuće s dvostrešnim krovom, ali sa zidanim zabatnim trokutima.

Prvi korak u razvoju kuće bio je, zasigurno, prelazak sa suhozida na vezano žiđe, zidovi postaju tanji, ali vremenski trajniji. Daljnji je razvoj tekao prema rastu kuće u visinu, pri čemu donji, prizemni dio služi kao konoba, a gornji kao stambeni dio. Taj se razvoj teško može datirati, ali se može smatrati da se dogodio, ako ne prije, ono svakako u 18. st. U daljnjem razvoju kuća iznad prvog kata dobiva još jednu etažu na kojoj su uglavnom sobe za spavanje, a katkad i povišeno potkrovlje (*šufit*). Uz vertikalni razvoj kuće na Kvarneru vezan je i razvoj ognjišta, a to je povišeno ognjište s napom i dimnjakom. Ognjište (*ognjišće*) je na prvoj, stambenoj etaži kuće. Uz ognjište je često krušna peć u konzolnoj izbočini, radi što manjeg zagrijavanja kuće u ljetnom razdoblju. Dim s ognjišta i krušne peći izlazi kroz isti dimnjak. Ovo je jedna od specifičnosti ovoga

područaja, napose na Krku, dok su na Cresu češće *tor-nice* („izbačena“ ognjišta u prizemlju).

Jedna od specifičnosti jest i razmjerno velika terasa nad *shodom* (balatura, sular). Zbog veličine terasa *shoda* nije natkrivena, ali je zato redovito s drvenom „pergolom“ po kojoj se penje loza koja na terasi stvara hladovinu. Radi toga su sastavni dio *shodova* šuplje kamene konzole poput rinčica (naušnica) u koje su se zadijevale drvene motke „pergole“. Uz to i „rigalice“ za odvod kišnice s terase, sastvani su elementi, ali i ukrasi kvarnerskih *shodova*. U *shodu* se pojavljuje šterna, s

krunom, a često i s metalnom nadogradnjom s koluturom za izvlačenje vode.

Specifičnost kvarnerskoga tradicijskog graditeljstva jest i kuća sa širokim zabatom. Treba napomenuti da se ne pojavljuje samo i isključivo na Kvarneru, nalazimo je sporadično na cijelome jadranskom području, no uglavnom u građanskome graditeljstvu. Osnova je ovoga pojavnog oblika kuće štednja, odnosno otežana dostupnost drvene građe za krovove, dakle materijala koji se nije mogao zamijeniti ničim drugim. Krovna je konstrukcija mnogo jednostavnija. Na udaljenosti od

.....
Fizolići, o. Cres (gore),
Srem-Plat, o. Cres
(dolje lijevo).

.....
Mrgar, suhozidna tvorevina za povremeno razlučivanje ovaca na o. Krku (gore lijevo), drveni nadvoj s oteretnim lukom nad vratima štale (gore desno), mošuna, vrsta sjenice za ovce u ljetnom razdoblju na o. Krku (dolje lijevo), selo Polje na o. Krku. Malo podignuto guvno karakteristično za o. Krk (dolje desno).

oko 1 m na zabatne se zidove vodoravno polažu gredice, a na njih ili daščana oplata ili letve, što je znatna ušteda drvene građe u kraju koji njome oskudijeva.

Mrgari su pak isključiva pojava na otoku Krku u usporedbi s cijelim jadranskim prostorom. To su suhozidne ograde koje izgledaju poput cvjetova, a nalaze se na pašnjacima južne strane otoka Krka te na otočiću Prviću. Ove neobične suhozidne građevine služe za prikupljanje ovaca pri mužnji i striženju runa. Pastiri ih najprije utjeruju u središnji prostor zvan „sala“, a onda svaki pastir svoje stado u vlastiti „mrgarić“, iz kojeg se onda ispuštaju na vanjsku stranu prema pašnjacima.

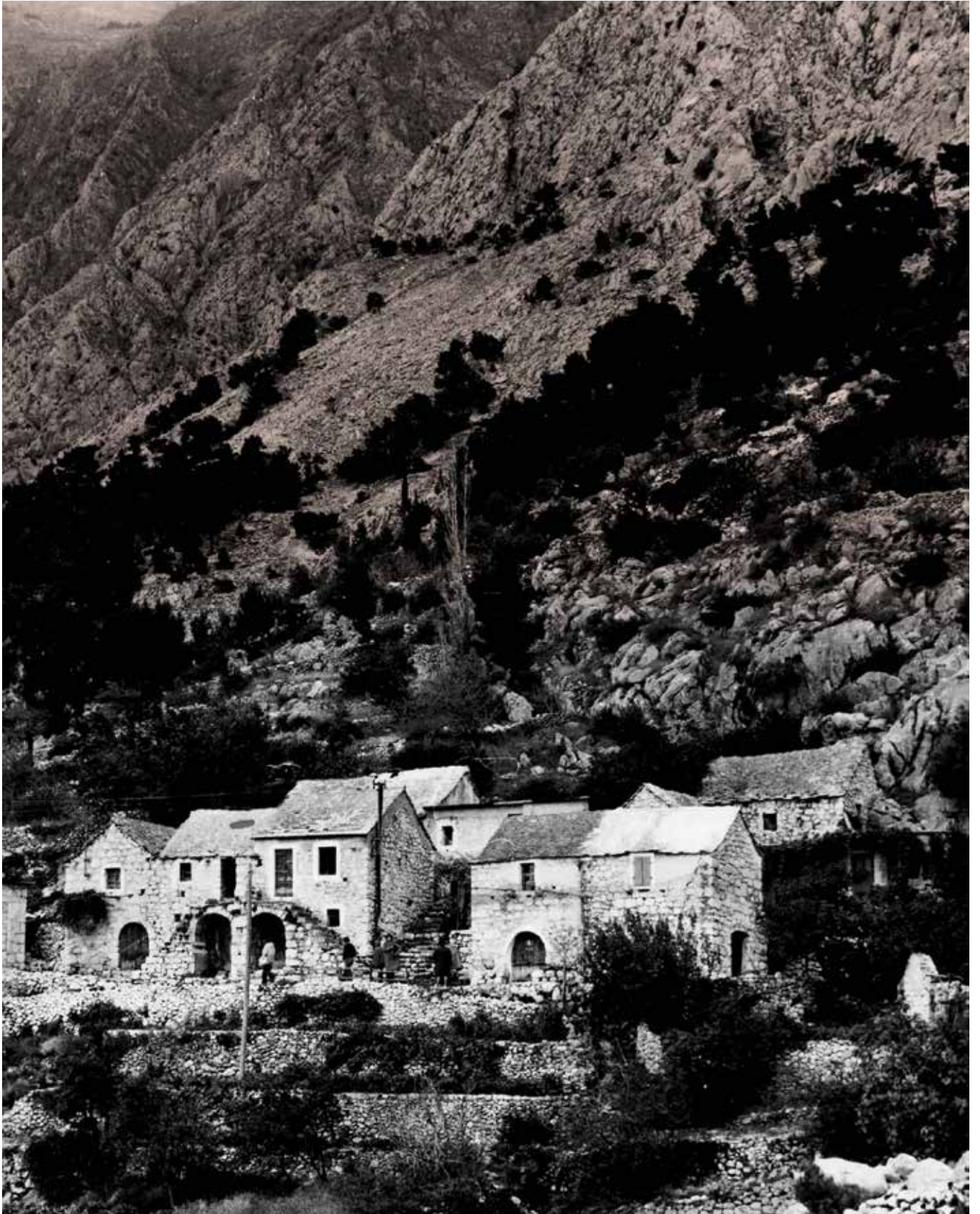
Kao određene specifičnosti kvarnerskih otoka mogu se navesti još sačuvane *mocire*, male suhozidne

građevine pokrivene slamom, a služe za ljetni smještaj ovaca. Treba spomenuti i specifična mala guvna (*gubna*) na otoku Krku. Osim toga što su mala, k tomu su uzdignuta (kamenom podzidana) od tla, a ima ih čak i izgrađenih na svodu. Razlog tomu povišenju, po predaji, jest bolji vjetar za vijanje, čime se postizalo lučenje žitarica i drugih plodova od pljeve. Kako su u tradicijskome graditeljstvu povodi određenoj pojavi obično višeznačni, moguće je da su to i ovdje. Podizanjem guvna od tla lakše su se plodovi kao što su žitarice, kukuruz, bob, grah..., koji su se na guvnu i sušili, mogli čuvati od domaćih životinja koza i ovaca...

Gospodarske su zgrade ovdje jednostavne, ali dosta tipizirane. To su katnice u kojima je u prizemlju štala, a na katu prostor za stočnu hranu.

DALMACIJA

U JEDNAČENA KLIMA i kamen kao osnovni materijal za gradnju s malo drva čimbenici su koji tradicijskomu graditeljstvu u Dalmaciji daju zajedničku osnovu. Razlike pak u granama gospodarstva, migracijama i ratnim pustošenjima koja su više zahvaćala zaleđe nego obalu i otoke te opasnosti od gusara koje su, obrnuto, bile veće na otocima i obali činile su određene razlike pa ćemo tradicijsko graditeljstvo prikazati po mikroregijama koje imaju određene specifičnosti.

Dalmatinsko zaleđe s niskim ognjištem (*kominom*), niskim stolcima i stolovima (*sinijama*), niskim

krevetima..., pripada tzv. niskoj, odnosno dinarskoj kulturi, dok priobalje i otoci pripadaju tzv. visokoj, mediteranskoj kulturi. Tako se npr. u dalmatinskom zaleđu dim s ognjišta slobodno diže u potkrovlje, gdje kroz manji otvor na krovu (*badžu*) izlazi u atmosferu, u priobalju i otocima dim se često skuplja u napu i dimnjakom odvodi iznad krova kuće. Kužina s ognjištem zna u zbijenim seoskim naseljima kakvi su uglavnom u priobalju i na otocima katkad biti i u potkrovlju (*šufitu*) kuće.

Ima i drugih razlika i specifičnosti. Tako je npr. tradicijsko graditeljstvo Bukovice i Ravnih kotara

.....
Bast (Ribarići) staro podbiokovsko selo na Makarskom primorju koje je kao i druga podbiokovska sela stanovništvo počelo napuštati u II. pol. 20. st. i naseljavati se na obali (prethodna stranica), napušteno seoce uz malu oazu plodnog tla u kninskom kraju (gore).

.....
Mali Iž, zbijena
struktura naselja na
obali.

prepoznatljivo po pokrovu od kamenih ploča velikih formata s pokrivanjem u „dijagonalnom” slogu. Tradicijsko graditeljstvo većih otoka kao što su Brač, Hvar, Vis... zbog određene izoliranosti imaju pak svoje specifičnosti. Dalmatinski jug, tj. područje nekadašnje Dubrovačke Republike, ima specifičnosti koje su posljedica povijesnih prilika. Za vrijeme Dubrovačke Republike vlasnici kuća nisu bili seljaci, nego vlastela koja je kuće i gradila po zakonima Republike, a gradnju je nadzirala vlast. Nakon propasti Republike vlast više ne kontrolira gradnju, ali su kanoni koji su bili uspostavljeni imali svoj odjek u tradicijskome graditeljstvu dubrovačkoga kraja više

od stoljeća poslije, i u smislu organizacije prostora i u oblikovnome smislu.

Ipak ima dosta i zajedničkog. Mali istaci streha, kameni zidovi u vanjštini uglavnom neožbukani, mali formati prozora, u zidu koja rupa, ali i istak. Sular (*balatura*), vezan naravno za kuće katnice, rasprostranjen je na cijelom području. Kako je riječ o kraju s velikim brojem toplih dana, život se gotovo polovicu godine odigrava vani, na otvorenom, što je rezultiralo sad manjim sad većim poluzatvorenim ili zatvorenim, kamenom popločenim dvorištima (dvorima) s kamenim klupama i hladom loze ili kakva stabla.

DALMACIJA - BUKOVICA I RAVNI KOTARI

.....
 Tipični sklop kuća prizemnica s unutarnjim dvorištem u Bukovici i Ravnim kotarima (gore), kuće jednog kućanstva u nizu s dvorišne strane (desno).

KRAJ JE POZNAT po nalazištima pločastoga kamena (danas – benkovački kamen). Razmjerno veliki formati kamenih ploča uvjetovali su specifičan (dijagonalni) slog na krovovima kuća. Zbog hajdučije i nesigurnosti svake vrste u prošlosti, trebalo je sebe i stoku zaštititi od pljački i provala. Zbog toga se kućišta ograđuju i utvrđuju visokim suhozidima. U našim istraživanjima osamdesetih godina 20. st. još smo nalazili jednodostorne kuće (Biovičino Selo), doduše, lišene životne neposrednosti, s vratima na sredini, gdje je s desne strane bilo ognjište, a s lijeve stoka, s avlijom okruženom visokim suhozidom i dračom na vrhu. Dvorišta se, u daljnjem razvoju, s dviju ili triju strana zatvaraju kućama, a preostale strane opet visokim suhozidom.

Prizemnice su prevladavale, ali se pojavljuju i katnice, svakako ne prije 19. stoljeća. U prizemlju je katkad stoka

kađšto konoba, a na katu spavaonica. Veza je prizemlja i kata vanjska, preko *balature*. Krovovi kuća i drugih zgrada redovito su pokriveni kamenim pločama. Dvije se teme mogu istaknuti kao specifičnosti kraja. Jedna su kukuruzane (*kuruzane, kotarine...*), a druga su ukrasi (rupe za golubove u zabatnim trokutima).

Kukuruzane su po dimenzijama male građevine, obično na čvrstoj kamenoj podlozi, gdje drvena konstrukcija gotovo u grču nosi teški pokrov kamenih ploča.

Rupe u zabatnome trokutu kamenog zida u tradiciji se deklariraju sa svrhom, utilitarno, dakle kao golubarnici. Teško je povjerovati da te, poput čipke brižno komponirane plohe nisu imale i drugu ulogu, ulogu ukrašavanja. To je određeni paradoks kad znamo da ukrašavanje ima podlogu u blagostanju. A paradoks se čini još većim kada ukrašavanje u uvjetima bukovačkog siromaštva katkad prelazi u hipertrofiju.

Veliki ogradni zid dvorišta (suhozid), s dračom na vrhu u Biovičinu Selu (gore), štala s golubarnicima u „somiću“ (dolje).

Sklop kuća jednog kućanstva u Bukoviću kod Benkovca.

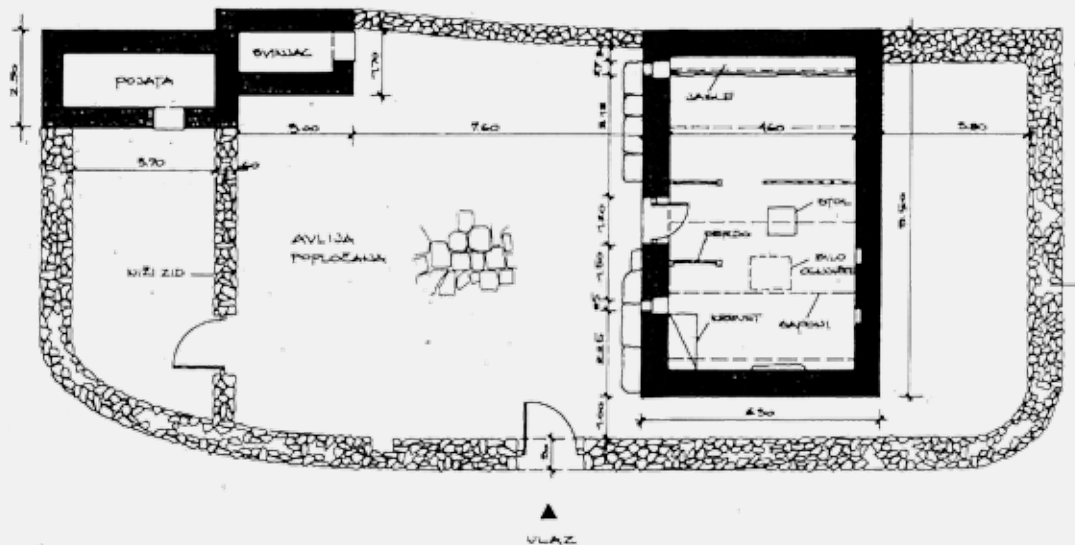
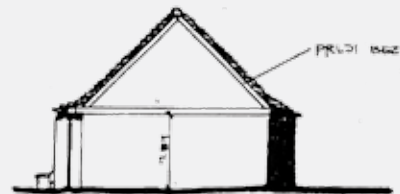

Vrata u visokom zidu dvorišta u Perušiću.

BIOVIČINO SELO (BUKOVICA)

Jednostorna kuća u kojoj su 80-ih godina 20. st. još bili vidljivi tragovi života. Ista ulazna vrata služila su za ukućane i za stoku. Stoka je tek pletenom ogradom odijeljena od prostora gdje su boravili ljudi. Kućište ograđeno visokim suhozidom.

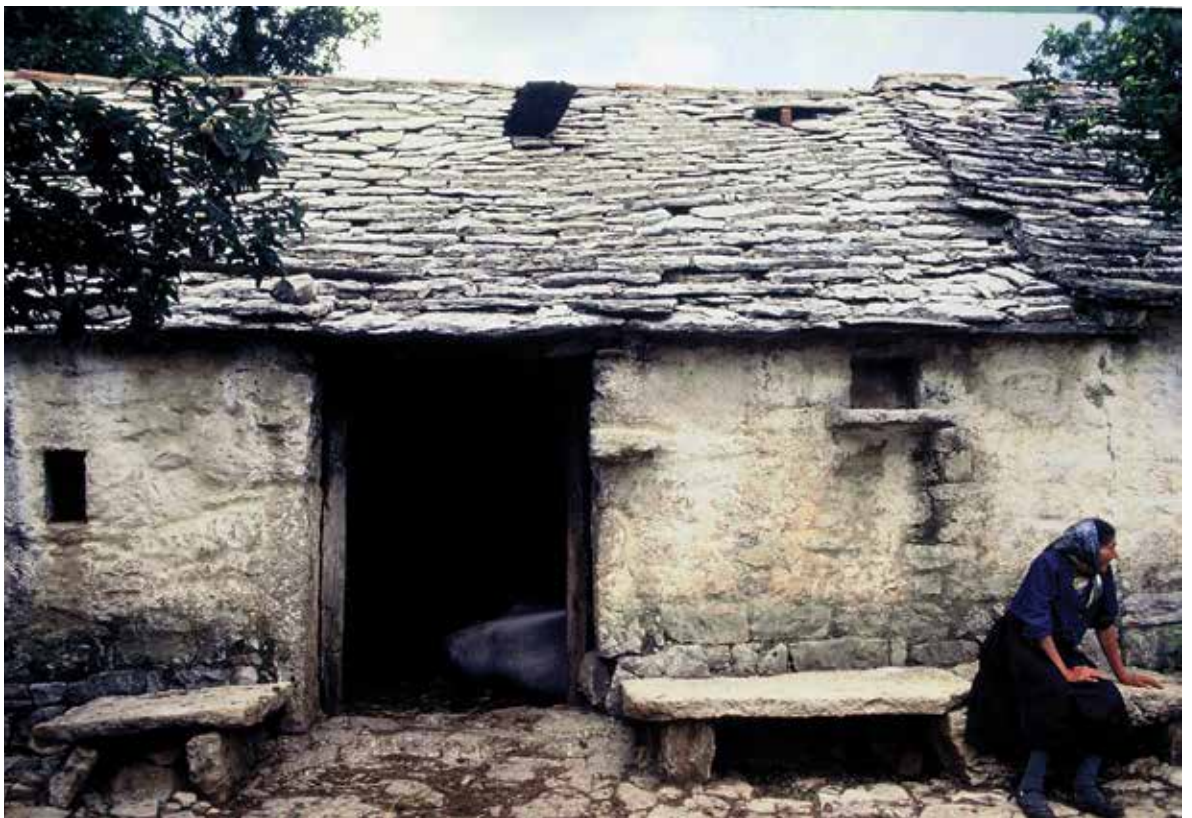

Kuća katnica s natkrivenom balaturom (gore), kukuruzane (*kuruzane*), kultne male građevine u ovome kraju pokrivena kamenim pločama velikih formata (dolje).

Štala osebujne građe gdje se rabe i prirodna lirica i veliki (megalitski) komadi kamena i suhozid od priklješanog kamena. Pokrov od slame sa strehama i rubovima iznad somića od kamenih ploča (gore), dvorišna strana kuće s ognjištem, badžarna na krovu, malim nišama i „zubovima“ na zidu, te kamenim klupama....(dolje).

Rupe u zidovima kuća s vanjske strane učestali su motivi u ovome kraju. To su golubarnici u funkciji ukrašavanja.

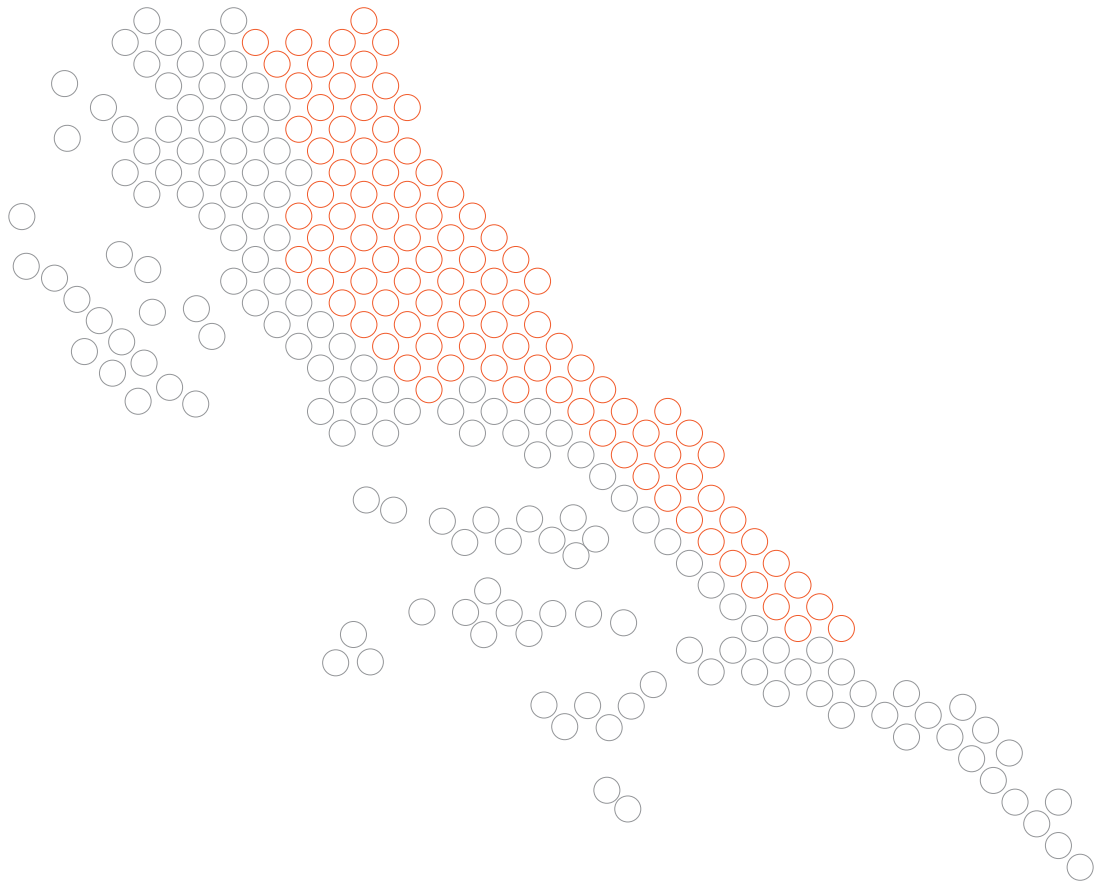
Kukuruzane su male kultne građevine. Drvena konstrukcija na kamenim postoljima, pokrivena kamenim pločama velikih formata koje su u ovim slučajevima vješane.

Veća kukuruzana s *balaturom* (gore), način slaganja kamenih krovnih ploča u ovom kraju (dolje)

DALMACIJA - DALMATINSKO ZALEĐE

Kuća u Vinovu Gornjem prototip je tradicijske kuće u Dalmatinskoj zagori s *kulom* (katnicom) i uz nju dograđenom *kužinom* (*vatrenicom*) (*gore*), žena s tek pečenim kruhom pod *pekoma* na *kominu* (desno).

Pod ovim se pojmom ovdje misli na područje zaleđa od Zrmanje do Neretve, izuzevši Bukovicu i Ravne kotare, koji su zbog graditeljskih specifičnosti posebno prikazani. Nešto su drukčije naseobinske strukture: rastresitije su i nema zbijanja. Dvorišta su rijetka, a kuće, uglavnom krvnih srodnika (istoga prezimena), često se grade u nizovima, čime se, s jedne strane, štedi u gradnji, a, s druge, postiže zaklon od hladnih vjetrova. Tako je čest slučaj da su u jednom nizu kuće za stanovanje, u drugom prostorije s ognjištem (*kužine*, *vatrenice*) u trećem staje (*jare*) za ovce, u četvrtom štale za goveda i konje itd.

Kamen je osnovni, a, može se reći, i jedini materijal za gradnju kuća. Slog kamenog ziđa ovisi o lokalnim geološkim uvjetima, tj. o nalazištima

kamena. Kamena je ploča osnovni materijal za pokrivanje kuća, i to u redove, na način kako se pokriva u većini mediteranskih krajeva. No uvijek su se u ovome kraju sporedne zgrade pokrivale i slamom i trskom (*ševarom*), tamo gdje ih je u prirodi bilo. Crijep (utoreni) pojavljuje se u tim krajevima tek u 20. st.

Tijek razvoja od jednodostorne kamene kuće ide u horizontalnom i vertikalnom smislu na uobičajeni način. Vremenski gledano, u ovim krajevima to se događa nešto kasnije zbog migracija nakon oslobođenja od Turaka i vremena koje je bilo potrebno za stabilizaciju života. Katnice (*kule*) pojavljuju se uglavnom tek početkom 19. st. Kuća katnica u čijem je suterenu konoba ako je riječ o vinorodnom, ili stoka ako je riječ o stočarskome

kraju, s balaturom (*slarom*) koji vodi na kat (*tavan*), gdje je prostor za spavanje i uz nju prizemnica s kominom (*kužina, vatrenica*) osnovni je tip kuće ovoga kraja u svojem najvišem dosegnutom obliku.

Kužina (*vatrenica, siditnja kuća*), dakle, prostorija s vatrom (*kominom, ognjištem*), glavna je kućna prostorija. Na kominu se kuha, tu se blaguje, tu se zimi grije, boravi. Ljeti se život prenosi van na otvoreno u hladovinu na kamene ploče (*klupe i stolove*). Ognjište je nisko, gotovo u razini poda, smješteno uglavnom uz zabatni zid, po sredini prostora. U nekim dijelovima kraja nalazimo vitlo, jednostavnu, ali korisnu napravu na kojoj vise komaštre, a omogućuju domaćici lakše posmicanje lonca (*kotlenice, bakrača...*) s vatre. Dim se slobodno diže u potkrovlje, a u atmosferu izlazi kroz pokoji otvor u krovu i

Kamene kuće pokrivenne kamenim pločama sa štalama u podrumu i stanovanjem u visokom prizemlju u Polaći kod Knina (gore i dolje lijevo). Detalj netipičnog zaselka Popovići u Biskupiji kod Knina s kukuruzanama na vrhu, što je jedinstven slučaj u Hrvatskoj (desno).

.....
Kula s balaturom u Maovicama kod Vrlike (gore lijevo), *kužina* (vatrenica) uz *kulu*, Rakići (Pakovo Selo) (gore desno), Miljevci (dolje lijevo), Trifunovići kod Knina (dolje desno).

kroz same sljubnice pokrovnih kamenih ploča. Pod kužine ranije je znao biti od zemlje (gline), a češće od kamenih ploča. Na kužini, osim vrata, tek je poneki prozorčić (*ponistra*) bez stakla, obično s unutarnjim kapkom (*škurom*).

Isprva jedinstven prostor na katu (*tavanu*) *kule* uglavnom za spavanje poslije se pregrađuje obično drvenim pregradama u dvije ili više soba. I na *kuli* su relativno mali prozori, bez stakla, a tek kasnije dobivaju ustakljene prozore sa škurama. Rupice za golubove pojavljuju se na zabatima kuća i u ovome kraju. Balatura (*slar*) najvrsniji je graditeljski element kuće toga kraja.

Ako nešto, osim kuće, vrijedi posebno istaknuti za ovo područje, onda su to staje za ovce (*jare*) i krušne

peći. *Jare* s visokim kamenim suhozidima, osim u samom selu, gradile su se na pašnjacima izvan naselja. Krušne peći od kojih je sačuvan tek manji broj zidane su kamenom. Kako samostojeće, tako i one prigradene kužini iz koje su se ložile. One samostojeće bile su vlasništvo ili pojedine obitelji ili više njih.

U Poljicima (omiško zaleđe) topografija je terena umnogome obilježila tradicijsko graditeljstvo. Ima ovdje građevina zidanih velikim megalitskim kamenovima, a često imaju i utvrđni karakter.

U našim istraživanjima na samome kraju 20. st. u selu Veliću kod Trilja našli smo jednu od najočuvanijih tradicijskih kuhinja (*kužina*) u Hrvatskoj. O vrsnoći i očuvanosti te *kužine* bolje govore slike i crteži u prilogu.

Kuće prilagođene nagibu terena u Čavoglavama kod Drniša (gore), kamene prizemnice (dolje lijevo), dva iz skupine više bunara u Visokoj (Unešić) (dolje desno)

Jara s torom izvan sela u Miljevcima (gore), motiv iz Čvrljeva (sredina lijevo), motiv iz Vinova Gornjeg (sredina desno), krušna peć u Gotovcima, Vinovo Gornje (dolje lijevo), čuvarkuća na striji (dolje desno).

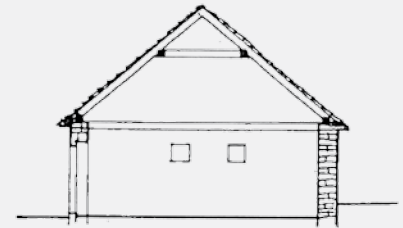
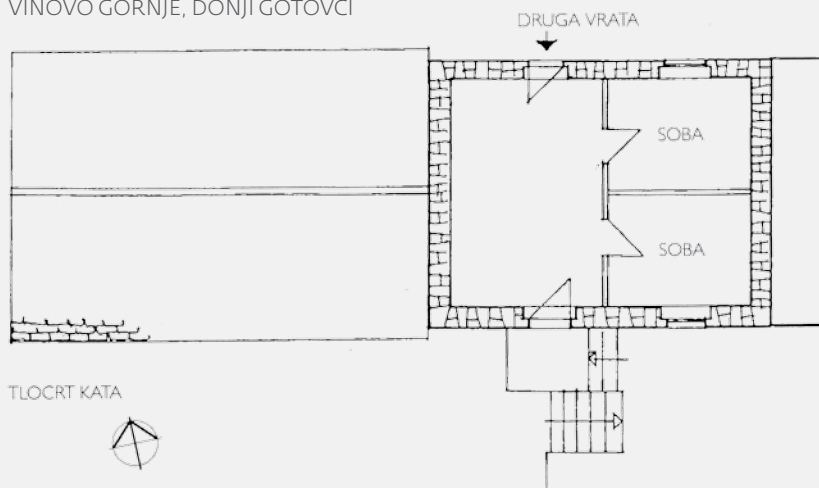
Kuća (*kula*) s konobom u razzemlju, balaturom i još dvije etaže, što je iznimka u ovome kraju. Pokraj kuće kužina s kominom. Gotovci (Krč) u Vinovu Gornjem (gore). Rodna kuća Petra Gotovca, oca skladatelja Jakova Gotovca. Lijevo nešto niža kužina na katu iznad štalice, što je rijetkost u ovoma kraju. Gotovci (Krč) Vinovo Gornje (dolje).

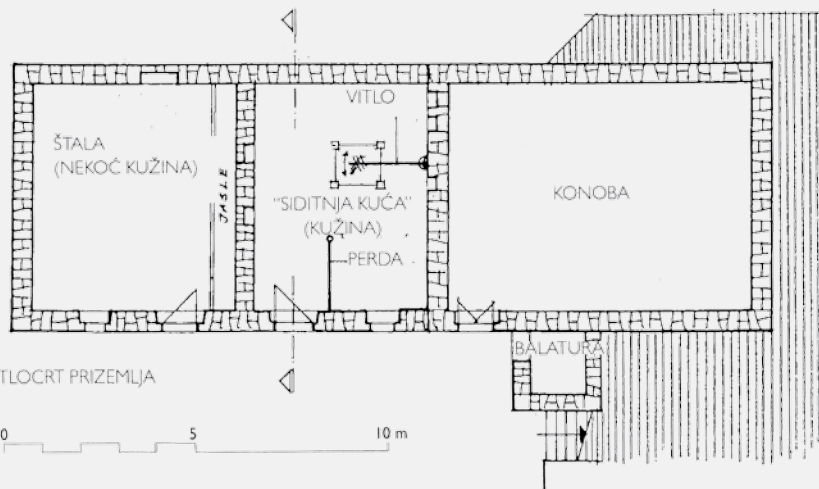

Kuća s istočnim somićem ukopanim u zemlju, s konobom u prizemlju i spavanjem na katu. Balatura je specifična zbog kosine terena. Uz zapadni somić dvije su kužine od kojih je jedna pretvorena u štalu. Prostor na katu kule povezan je vratima na drugu stranu (povišen teren) i vjerojatno naknadno pregrađen u tri prostorije (sobe).

VINOVO GORNJE, DONJI GOTOVCI

POPREČNI PRESJEK

Veliki Godinj (Vrgorac)

Kada je o *kužini* riječ, a to znači glavnoj kućnoj prostoriji s vatrom, na imotskom području nailazimo na određen način jedinstven tip kužine, može se reći, s nadgradnjom i u fizičkom, ali i u civilizacijskom smislu. Na standardnoj visini kužine je strop (drveni grednik + daščana oplata) s rupom (otvorom) iznad ognjišta kroz koju se diže dim u nadstroplje (*lisu*), gdje se suši meso. Na lisu se pristupa vanjskim kamenim stubama (balaturom). To je svakako napredak u tradicijskoj kulturi kužine. Prikazano je to ovdje na primjeru kuće Željka Karlogana u selu Zmijavcima kod Imotskog.

Uz rijeku Neretvu i Bačinska jezera, gdje je u prirodi bilo trske (*ševara*), kuće su se većinom pokrivala i ovim materijalom. Tako u (austrijskom) katastarskom elaboratu iz 1840. god. postoje i podaci o kućama pa za Bačinu stoji da su kuće bile kamene, ali većinom prizemnice. Manji ih je dio bio pokriven crijepom ili kamenim pločama (kojih u prirodi nema), a veći dio *ševarom*. Rijetke su kuće imale staklo na prozorima (Bačina, 2005.). U 20. st. kao pokrov u ovome kraju prevladava crijep.

U Podgređu kod Metkovića postoji neobična građevina s primarnom namjenom sušenja kukuruza zvana *sališ* (prezentirana grafičkim priložima). U literaturi je zabilježena samo jedna slična građevina u Ričicama kod Imotskog pod nazivom

šaloš. Kako su ljudi iz ovih krajeva još u davnini odlazili na sezonski rad u berbu kukuruza u panonske krajeve, postoji mogućnost da su ovi nazivi derivirani iz pojma „salaš“.

Na ovu temu još se može istaknuti neobična seoska aglomeracija Popovića u Biskupiji kod Knina, s kukuruzanama na vrhovima kuća kao iskorak iz tradicijske kolotečine, čega je i u tradicijskome graditeljstvu ipak pokatkad bilo.

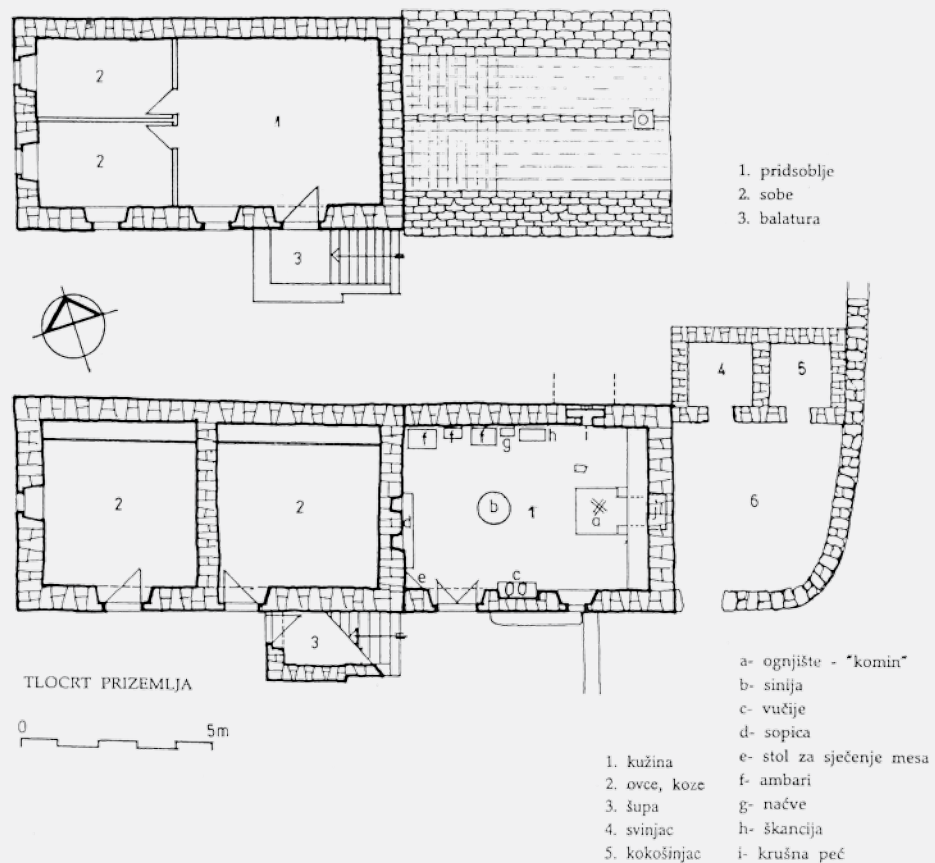

Štalica s visokim krovom pokrivena slamom u Vinjanima (Imotski)

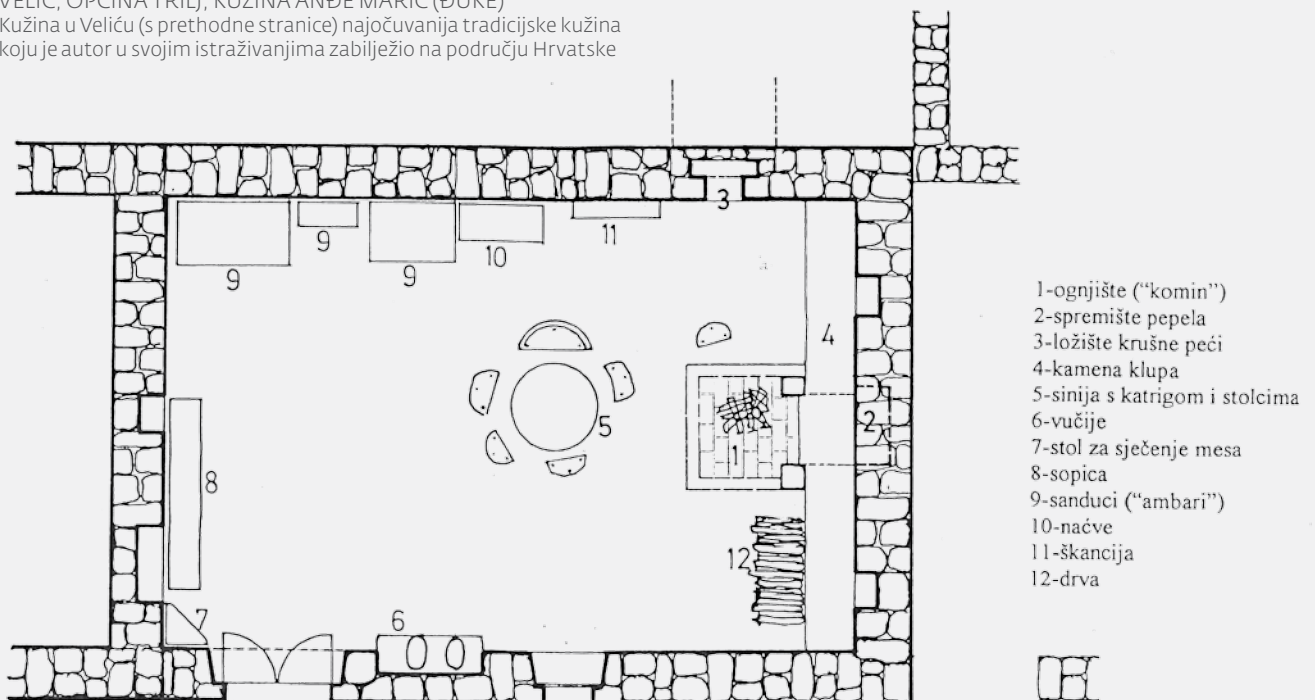
Karakteristični sklop kuća jednog kućanstva u Veliću kod Trilja. U kući (kuli) u suterenu je štala, na katu prostor za spavanje na koji se uspinje balaturom. Uz kuću je kužina s niskim ognjištem.

VELIĆ, OPĆINA TRILJ, KUĆA ANĐE MARIĆ (ĐUKE)

VELIĆ, OPĆINA TRILJ, KUŽINA ANĐE MARIĆ (ĐUKE)
 Kužina u Veliću (s prethodne stranice) najočuvanija tradicijske kužina
 koju je autor u svojim istraživanjima zabilježio na području Hrvatske

Tradicijska kuća katnica (kula) sa šufitom u Vrpolju u zaleđu Šibenika (gore), motiv iz Prisike kod Aržana (Imotski) (dolje lijevo), kaskadni niz kao prilagodba terenu u Koprnu (Unešić) (dolje desno)

Kuća u Vidu kod Metkovića. Iz I. pol. 19. st. Po kompoziciji vrlo slična onoj s prethodne stranice. To je primjer kako sličnost podneblja, materijala i ljudskih potreba rađaju sličnim oblicima graditeljstva (gore), motivi tradicijskoga graditeljstva opuzenskog kraja (dolje).

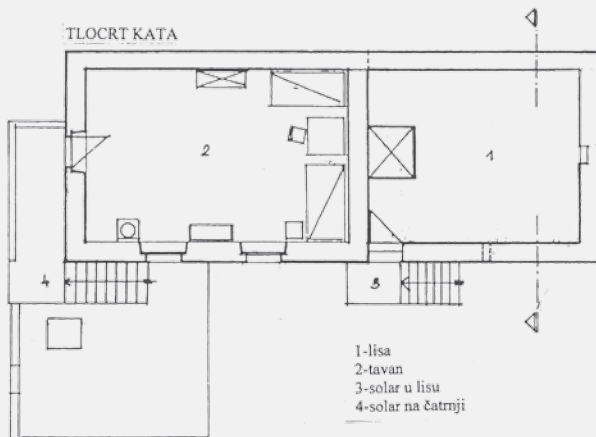

Način prilagodbe kosini terena u Ričicama kod Imotskog, drukčiji od prethodnih (gore lijevo), dimnjak na sjemenu kužine (gore desno), „šaloš“ - rijetka gospodarska građevina sa šupama u donjem dijelu i kukuruzanom u gornjem dijelu u Ričicama kod Imotskog (dolje)

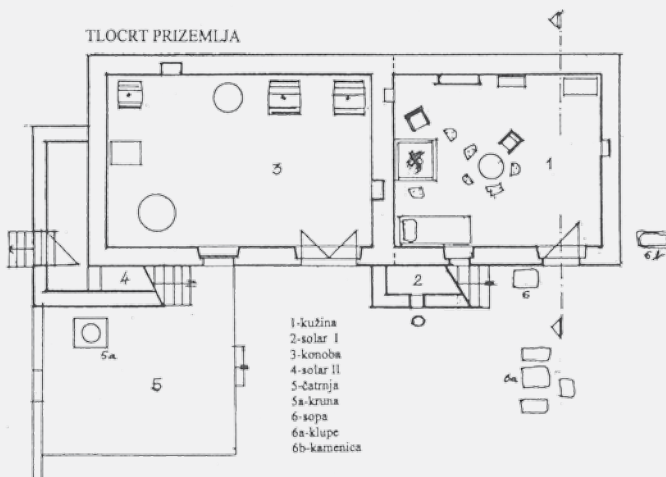

TLOCRT KATA

- 1-lisa
- 2-tavan
- 3-solar u lisu
- 4-solar na čatrnji

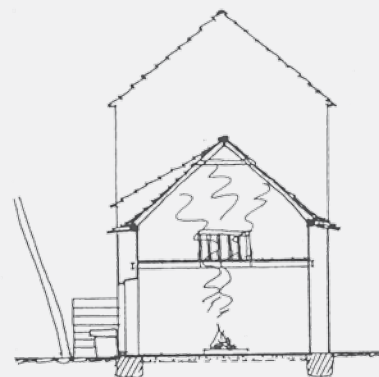
TLOCRT PRIZEMLJA

- 1-kužina
- 2-solar I
- 3-konoba
- 4-solar II
- 5-čatrnja
- 5a-kruna
- 6-sopa
- 6a-klupe
- 6b-kamenica

ZMIJAVCI (IMOTSKI)
KUĆA KARLOGAN

Katnica s konobom u prizemlju i spavanjem na katu (*tavanu*). Kužina s ognjištem dograđena uz kuću po tradicijskom obrascu, ali s jednim specifičnim sadržajem. Nad kužinom drveni strop s rupom nad ognjištem kroz koju prolazi dim u potkrovlje (*lisu*) gdje se suši meso. U prostor se pristupa preko male balature.

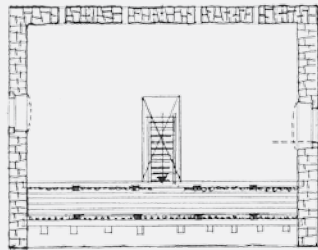

POPREČNI PRESJEK

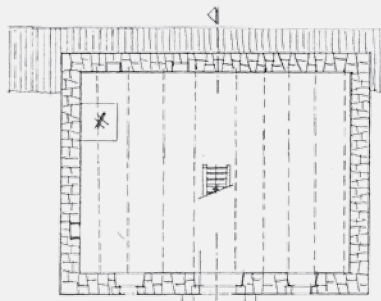

PODGREĐE (METKOVIĆ)

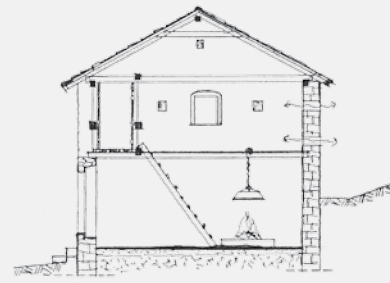
„Saleš“, još jedna specifična građevina. Po sadržaju i nazivu slična onoj u Ričicama kod Imotskog. U prizemlju ognjište, na katu s južne strane koš za sušenje kukuruza.

KAT

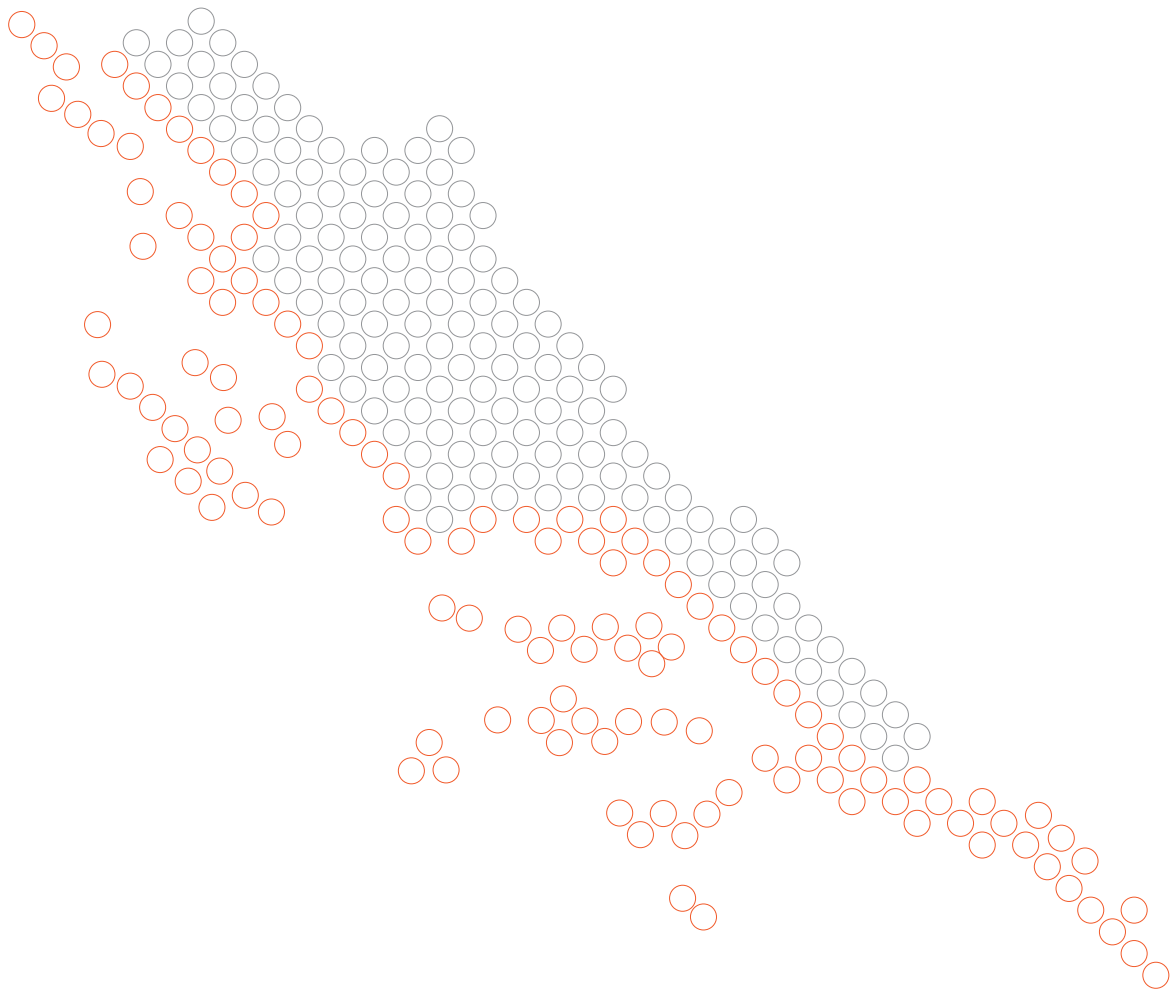

PRIZEMLJE

POPREČNI PRESJEK

DALMACIJA - PRIOBALJE I OTOCI

UZ POSTOJEĆE RAZLIČNOSTI, ipak je više čimbenika koji povezuju tradicijsko graditeljstvo ovog područja. Bitne su poveznice ista klima, slična geologija tla, sličan biljni pokrov, društveni čimbenici kao što su npr. opasnosti koje su vrebale s mora. Topla klima koja dobar dio godine onogućuje život na otvorenom nametala je interakciju unutarnjega prostora kuće i vanjskoga, dvorišnog prostora. I unatoč tomu, gotovo svako selo očituje svoju individualnu fizionomiju, a napose otoci i krajevi u priobalju.

Kamen je osnovni i jedini građevni materijal, dok je drvo, kojeg je u prirodi bilo malo, često bilo

ograničavajući čimbenik. I kamene su se ploče upotrebljavale za pokrivanje kuća, pa i slama, uz napomenu da kamenih ploča u prirodi nije bilo posvuda. To je jedan od razloga zašto se na ovome području odavna i u većem opsegu upotrebljuje kupa kanalice. Dopremu kupe kanalice omogućivao je morski promet, za razliku od zaleđa, gdje to nije bilo moguće.

Zbijanje naselja posljedica je i prirodnih uvjeta, ali, čini se, više zbog sigurnosti, tj. mogućnosti obrane. U takvim je uvjetima naglašen razvoj kuće u visinu, u rurističkome smislu formiranje spleta uličica, što tim aglomeracijama vizualno

.....
Tradicijsko graditeljstvo na otocima Rabu i Pagu. Lopar (gore lijevo), Barbat (gore desno), Lun (dolje lijevo i desno).

Sular u Zaglavu na Dugom otoku (gore lijevo), kuća u Kukljici na otoku Ugljanu (gore desno), sklop kuća u Starigradu Paklenici (desno).

Kuća u Tisnom (gore lijevo),
bunja s 5 „prstenova“ u Bilicama kod Šibenika (gore desno)

Žrnovnica kod Splita (gore),
Šepurine na otoku Prviču kod Šibenika (desno)

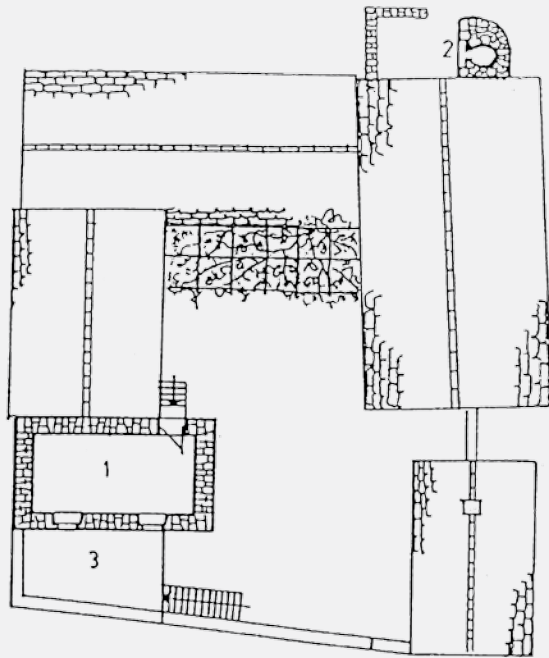

DRAGA (PRIMOŠTEN BURNJJI)
JURLINOVİ DVORI

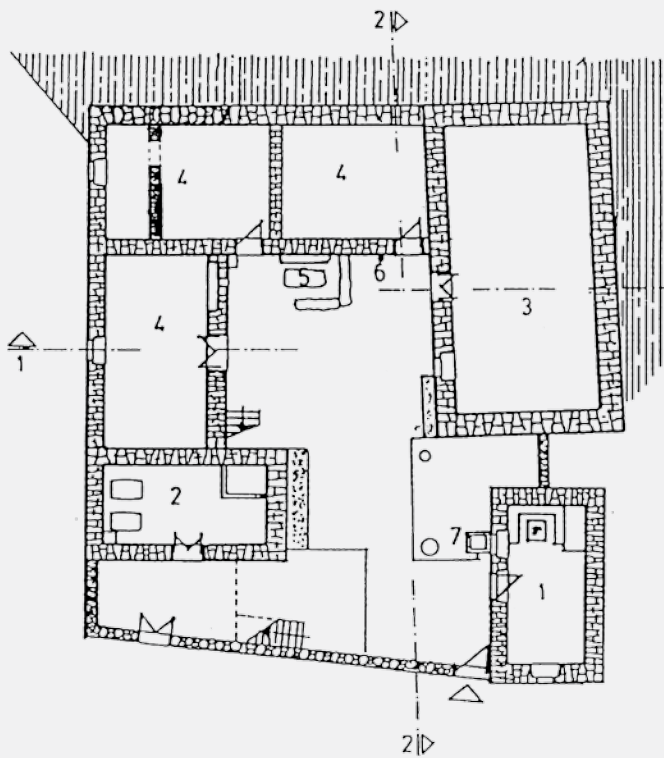
Za graditeljske sklopove zvane „dvori“ u primošten-
skom i rogozničkom zaleđu može se reći da su en-
demična vrsta jer se u takvim oblicima ne pojavljuju
nigdje na svijetu. Jedan od takvih reprezentativnih
jesu i Jurlinovi dvori u selu Draga u Primoštenu
Burnjem koji je ovdje prezentiran. Grafički prilozī na
sljedećoj stranici.

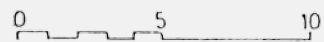
TLOCRT NA GORNJOJ RAZINI

- 1. prostorija za spavanje (sada kapela)
- 2 krušna peć
- 3 terasa

TLOCRT PRIZEMLJA

- 1 kužina
- 2 konoba
- 3 tineja
- 4 prost. za spavanje
- 5 sjedenje
- 6 loza (brunac)
- 7 bunar (gusterna)

.....
 Motivi tradicijskog graditeljstva na otoku Šolti, Donje Selo (gore), Grohote (dolje lijevo i desno).

daje određena urbana obilježja. Budući da nije bilo mjesta da se *kužina* (vatrenica) gradi kao prizemnica uz kuću, izvodi se u potkrovlju, dakle na vrhu kuće. Ta pojava nije bila masovna jer je nedostatak takve prostorne organizacije kuće bio u tome što je kao glavna kućna prostorija bila visoko od tla (dvorišta) pa je komunikacija bila otežana. Pribjegavalo se stoga rješenju *komina* (ognjišta) u prizemlju ili na katu s napom i dimnjakom.

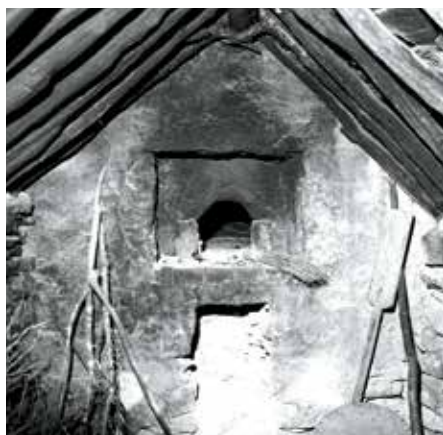
Solar (*sular, slar, balatura*) najatraktivniji je graditeljski element kuće. I funkcija solara je višeznačna: čuvanje hladovine pred vratima konobe za ljetnih

vrućina, sunčanje u zimskom periodu, vertikalna komunikacija na prvi kat, sjedenje na terasi pred vratima kata itd. Terasa na sularu znala je biti i natkrivena. A na stubama (*skalama*) i (*taracama*) sulara rasli su šareni geranijumi (*đirani*) i mirisni bosiljak (*murtilla*). Češća su ovdje potkrovlja (*šufti*), pa je više krovnih prozora (*luminara*), a tu su i kameni žljebovi (*gurle*) koji kišnicu s krova vode u cisternu. Cisterna je katkad pokraj, a kadšto čak i unutar kuće s finim kamenim krunama (*bucalima*). Više je tu lukova i svodova, kamenih konzola pod prozorima, kamenih probušenih menzola („rinčica“) uz gornje

Tradicijski sklop kuća uz kulu u Škripu na Braču (gore).
Sklop kuća u Pražnicama (dolje).

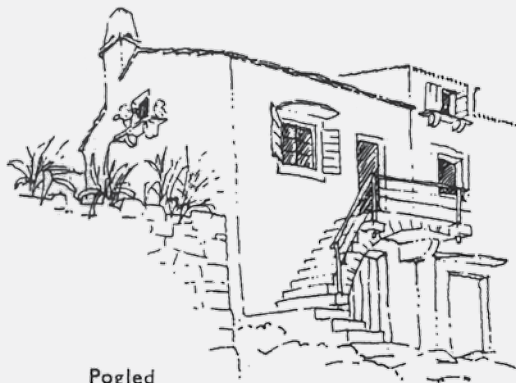
.....
Sklop kuća u Posti-
rama (gore), motivi s
otoka Brača (dolje).

dijelove prozorskih erti i na zidovima, a prozori su veći sa staklima i škurama. Više je tu gradskih utjecaja jer je na ovome prostoru gušća mreža srednjovjekovnih gradova i gradića nego u zaleđu i općenito na kontinentu.

Različitosti u jedinstvu graditeljstva dalmatinskih otoka i priobalja proizišle su iz različitih čimbenika, a jedan je od njih i otočna izoliranost u prošlosti. Spomenut ćemo ih ovdje tek usputno. Premuda je jedan od najsjevernijih dalmatinskih (zadarskih) otoka koji je u prošlosti imao prometne (brodske) pa onda i druge veze ne sa Zadrom, nego s Malim

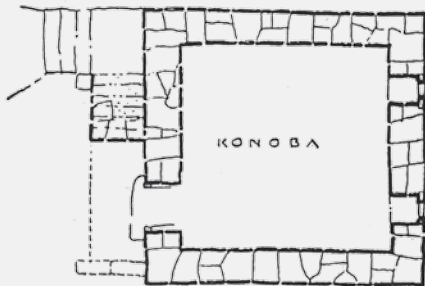
Lošinjem (koji je bliži) i, naravno, tradicijsko graditeljstvo ima obilježja kvarnerskih otoka. Već je na Dugom otoku tradicija dalmatinska.

Šoltu karakteriziraju dvorovi ograđeni zidovima s lukom nad ulaznim vratima. Graditeljstvo na otoku Braču ima svoje obilježje koje mu daju guste strukture sela, a ponajviše krovovi pokriveni kamenim pločama i objeljeni vapnenim mlijekom. K tomu, samo na Braču nalazimo krovove pokrivenne kamenim pločama sa skošenjima i poluskošenjima, što je (po Freudreichu) nelogično. I to je jedan od „ekscesa” na koje nije imuno ni tradicijsko graditeljstvo.

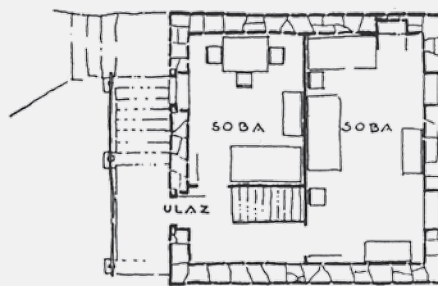

Pogled

Mirce na otoku Braču. Skromna kuća na tri etaže. Kuhinja s otvorenim ognjištem na trećoj etaži (šufitu) Izvor: A.F. –Narod gradi na ogoljelom krasu.

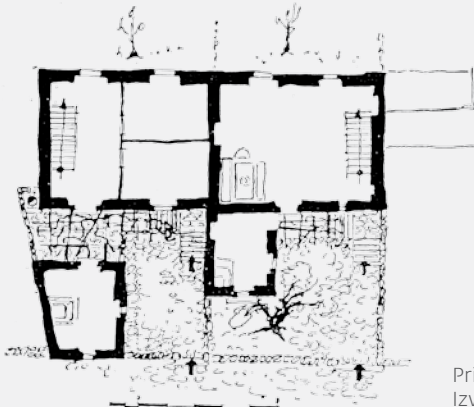
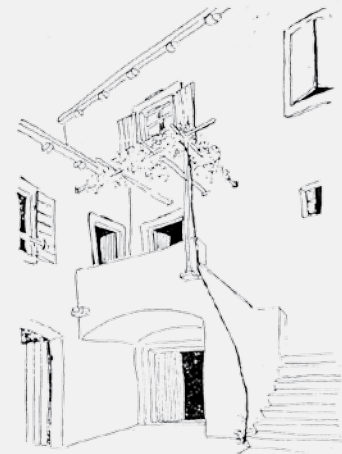
Razemlje

Prizemlje

Potkrovlje

Primjer dvojne kuće u Brusju na otoku Hvaru.
Izvor: M. Miličić –Nepoznata Dalmacija

Motivi s otoka Hvara.
Brusje (gore lijevo i sredina lijevo).
Gdinj (Bonkovići) (dolje lijevo).
Hvarski trim (gore desno).
Kameno podnožje preše za grožđe (dolje desno).

U primoštenskom i rogozničkom zaleđu imamo najskromniju ljudsku nastambu na hrvatskome prostoru. Iznjedrili su je isti oni radišni ljudi, teža-
ci, koji su na škrtoj zemlji iskrčili naširoko poznate
vinograde „na vlačice“. Nekoliko malih priprostih
kamenih kućica zaokružuje dvor, a jedna je od njih
kužina, dakle ona s vatrom, *kominom*. Dvor opločen
kamenom (*šaliž*) s kamenim stolom i kamenom
klupom u sjeni odrine funkcijom se isprepleće s

onim zatvorenim i čine jedinstveni prostor dvora.

Južno od Omiša pa do Bačine stara su podbio-
kovska sela smještena na razdjelnicama plodoga
tla ispod pašnjaka pod biokovskim liticama. U ovim
su stijenama dosta česte špilje koje su u davnijim
vremenima služile kao skloništa, a poslije i kao
kuće za stanovanje s dva zida i krovom. Tip kuće
iz 18. st. pačetvorinasta je tlocrta s uzdužnom osi
okomitom na slojnice terena. U dijelom ukopanom

.....
Motivi graditeljstva na
otoku Visu

S otoka Vis. Cisterna s naplovom (gore lijevo), krušna peč (dolje desno).

suterenu je štala, a u visokom je potkrovlju do kojeg se penje rustičnom balaturom stanovanje s otvorenim ognjištem u istome prostoru. Daljnjim mijenama dolazi se do razvijenijeg tipa kuće u kojoj je nad dijelom ukopanim razizemljem kat, a iznad kata još i potkrovlje. Veza s potkrovljem unutarne su drvene stube, a služilo je za spavanje mlađim ukućanima. Kadšto je u potkrovlju ognjište, a katkad u posebno dograđenoj prizemnici u funkcionalnom odnosu s kućom. I krušna je peč pokatkada u samoj kuhinji, a kadšto samo ložište, dok je peč dograđena s vanjske

strane. Ima slučajeva da je krušna peč u prostoru ispod *sulara* (Alaupović, 1992.).

U 19. st. imamo tip razvijenije kuće čija je uzdužna os sada usporedna sa slojnicama terena. U prizemlju je sada konoba, dok je stoka u štalama izvan stambenog kompleksa. Na katu, na koji sada vodi raskošniji solar, prostor je za spavanje, dok u potkrovlju vodi unutarne drveno stubište. Više je ovdje zbijenosti, lukova i svodova, starih arhaičnih *balatura*, *šufita* i *luminara*. Ovdje nalazimo i vapnom bijeljene krovove s kamenim pločama kako bi se zaštitile

od propadanja, ujedno se dezinficirale plohe s kojih se skuplja kišnica, a, k tomu, za ljetnih žega krovovi bolje odbijaju Sunčeve zrake. Tek potkraj 19. i početkom 20. st. ova se podbiokovska sela polako napuštaju i ljudi se preseljavaju na nove lokacije uz more.

Na otoku Hvaru graditeljstvo u zadnjih 150 godina obilježuju ekonomske prilike. Uzgoj buhača koji je na Hvaru počeo sredinom 19. st i trajao do Prvoga svjetskog rata donio je ekonomski procvat koji se napose odrazio na sela Velo Grablje, Bogomolje i Gdinj. I poslije su hvarska sela imala povoljnih ekonomskih

razdoblja zbog uzgoja ružmarina i lavande. U tom razdoblju ekonomskog napretka u Brusju se grade kuće u nizovima. Jedan je takav zabilježio M. Miličić („Nepoznata Dalmacija“) s nizom visokih zgrada za stanovanje (3 etaže + potkrovlje) te niz kuhinja (*kužina*) koje su s kućama spojene preko *sulara* na kojima su krune cisterne. Iza reda „kužina“ seoski je put, a iza njega štale i vrtovi. I ovo se može nazvati odmakom od tradicije, ali, naravno, pozitivnim.

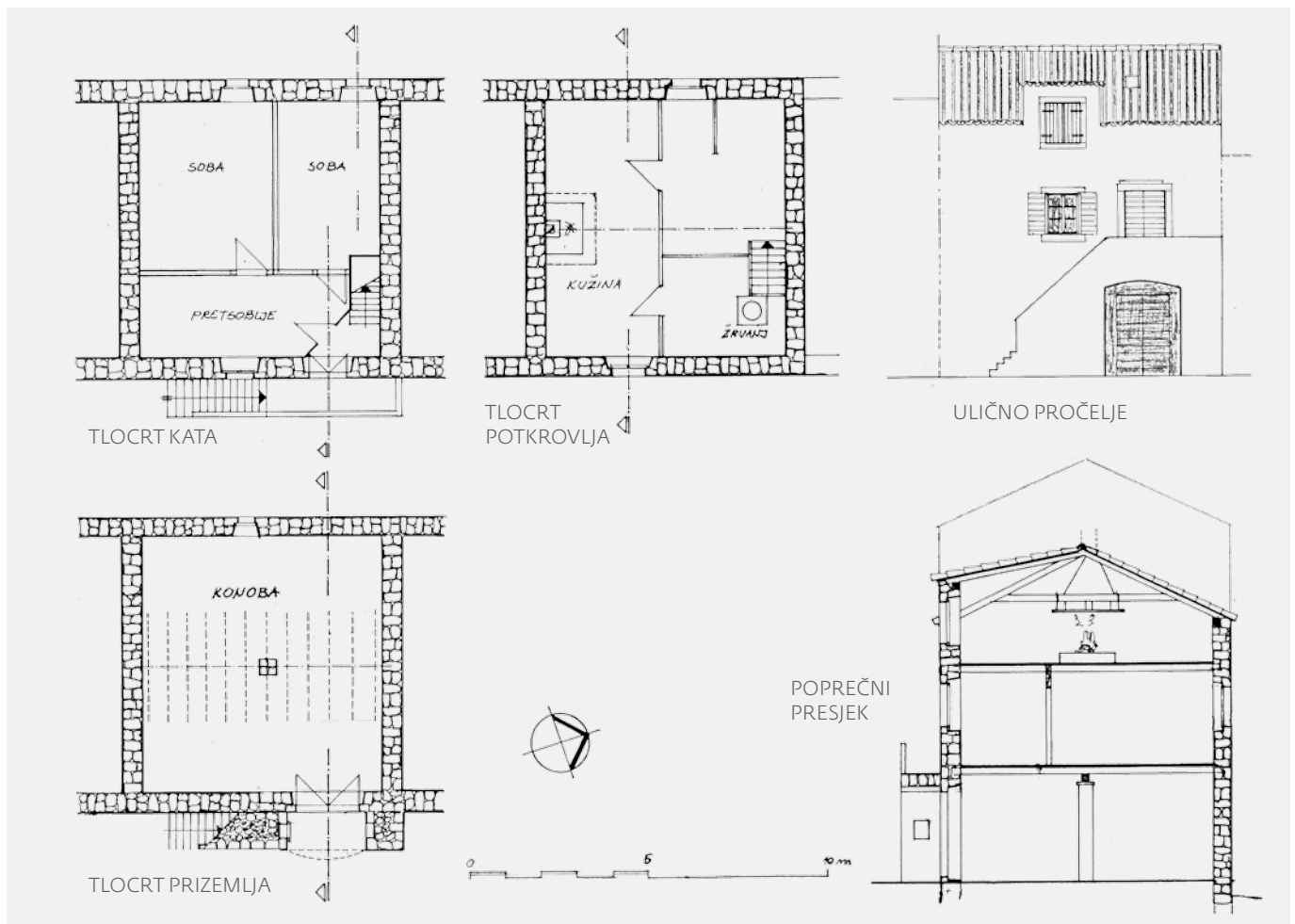
Žiteljima otoka Visa napredak donosi vinogradarstvo, i to u drugoj polovici 19. st., kada je

.....
Motivi Lastova.

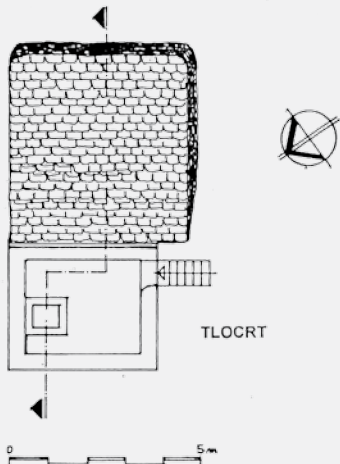
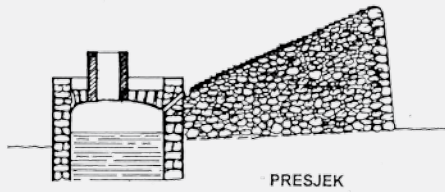
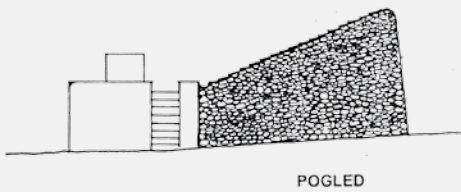

OTOK VIS, PODŠPILJE
DUBOKA 48, KUĆA MARINKOVIĆ

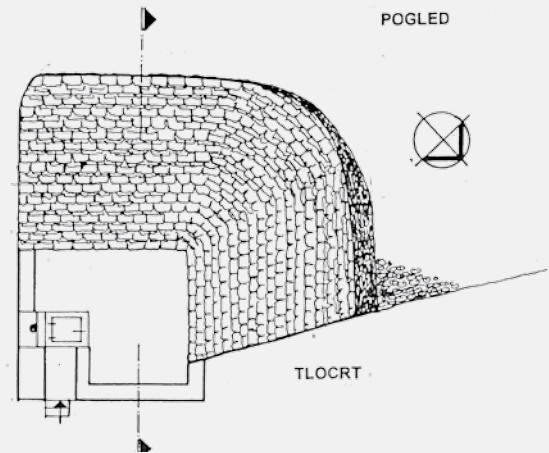
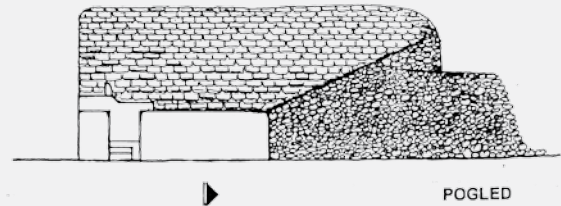
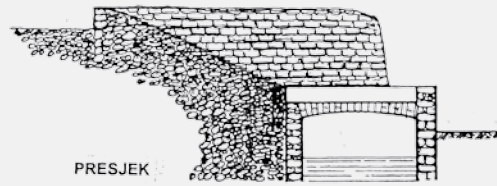
Kuća u Podšpilju na otoku Visu. Kuća ugrađena (u nizu) u zbijenom seoskom naselju. U prizemlju konoba s vratima ispod sulara. Preko sulara se pristupa na kat kuće gdje je spavanje (moguće da su pregradnje nastale kasnije). Sular je uzak bez proširenja pred vratima na katu. Tomu u ovom slučaju može biti razlog to što je na strani ulice, ali viški sulari, koliko ih ima, nisu dosegli razvijene forme kao u drugim jadranskim područjima. S prvog kata se unutarjnim drvenim stubama penje na šufit, gdje je kužina s ognjištem i napom, a u tome je prostoru i žrvanj. I ovdje je moguće da su lagane daščane pregrade nastale kasnije.

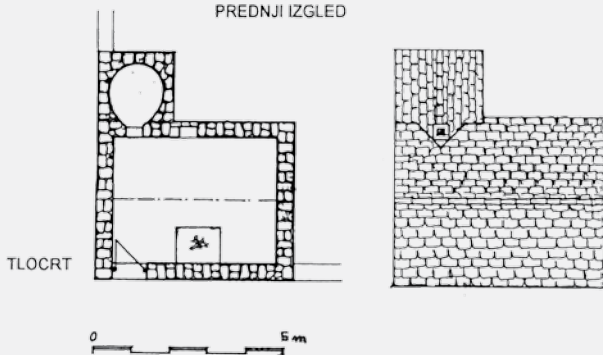
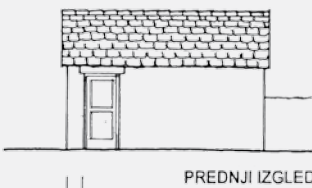
VIS, DRAČEVO POLJE, SARDINJEŽE - GUSTIRNA

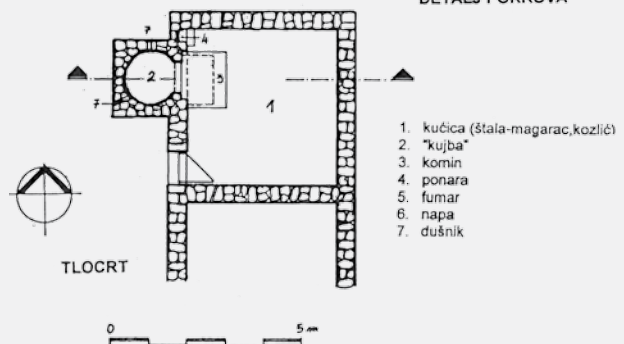
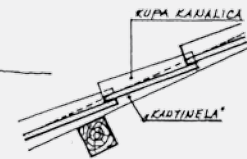
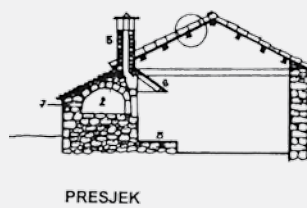
VIS, MARINE ZEMLJE, PRIMARIČEVO, GUSTIRNA T. RADOŠLAVIČA

VIS, PODHUMLJE, KRUŠNA PEĆ A. IVČEVIČA

VIS, PODHUMLJE, KRUŠNA PEĆ M. IVČEVIČA

.....
 Motivi iz makarskog primorja. Štalice pokrivene slamom u Gornjim Igranima – Miočevići (gore lijevo), Bast – Ribarići (gore desno), Gornji Tučepi (dolje lijevo), Bast – Ribarići (dolje desno).

filoksera poharala vinovu lozu u zapadnoeuropskim zemljama. Tek se tada u viškim selima pojavljuju kuće „na pod“ (katnice), dok su prije toga bile uglavnom skromne prizemnice pokrivene kamenim pločama. Zanimljivo je da se ovdje „sular“ nikada nije dokraja razvio u onaj funkcionalno-dekorativni element kuće kakav susrećemo na cijelome jadranskom području.

Sudeći po krušnim pećima i cisternama („gustirnama“), po broju, očuvanosti i brizi koja im je poklanjana, moglo bi se reći da su kruh i voda bili eliksiri

života na ovim otocima. To je sasvim logično kad se zna da su kruh (kao simbol hrane) i voda dva osnovna artikla prijeko potrebna za život. Kišnica se s krovova kuća kamenim i limenim žljebovima (*gurlama*) vodila u cisterne (*gustirne*) kao i na drugim otocima i u priobalju. Za Vis su napose karakteristične (*gustirne*) građene pokraj sela s naplovima za vodu, gotovo teatarske impresije.

Uski pojas od dubrovačkog primorja do Konavala bio je u sastavu Dubrovačke Republike. Republika je na svome području provodila plansku izgradnju

i u ruralnim prostorima, a za izgradnju pojedinačnih građevina bilo je potrebno ishoditi dozvolu. Vlasnici kuća nisu bili seljaci, nego vlastela. Vlastelini koji su dobivali određene površine gradili su sela (zaselke) za one koji će obrađivati zemlju. Planski je izgrađeno nekoliko takvih zaselaka na poluostrvu Pelješcu, ali i drugdje, kao što su zaselak Brdari iznad Brsečina. Zaselak Brdari koji se u 18. st. gradi za stanovništvo doseljeno iz Bosne još je i danas dobro očuvan, naravno, uz promjene koje je nosilo vrijeme (Planić, Lončarić, M.)

Kako Republike nema već više od 200 godina pa ni kontrole vlasti nad gradnjom u ruralnome prostoru, neki su se recidivi inercijom još dugo održali. U sadržajnome smislu na katu kuće je „sala“ te kužina s ognjištem i krušnom peći. U oblikovnome smislu su spominjane kamene konzole pod prozorima, šuplje menzole u razini prozorskih nadvoja u koje su se zaticale drvene motke na kojima je bilo pričvršćeno platno koje je činilo sjenu na prozorima. Tu su zatim kameni zubovi ispod prozora na kojima je stajala daska, a na dasci cvijeće, kameni istaci... itd.

.....
 Motivi iz makarskog primorja. Bast, Josipovići (gore lijevo), Gornji Tučepi (gore desno), Bast – Matijaševići (dolje lijevo).

.....
 Motivi iz dubrovačkog primorja. Čepikuće (gore lijevo), Ošlje (gore desno), Mrčevo (dolje lijevo), Smokovljani, guvno s pojatom (dolje desno).

U Konavlima („donjoj bandi“) postoje bogati i solidno građeni „dvori“ s „kužinama“ koje završavaju impresivnim dimnjacima (*kuminata*). „Gornja banda“ Konavala ima skromnije graditeljstvo (kao što su bili skromniji i životni uvjeti), ali su kuće vrlo zanimljive prostorne organizacije. U donjoj, uglavnom poluukopanoj etaži uglavnom su štale. Stubama preko često i veće terase pristupa se u glavnu (stambenu) etažu, i to u *salu* (*trpezu*) kao glavnu kućnu prostoriju. Uz nju su sobe (*kamare*), koje su katkad u povišenu potkrovlju. Kužina s ognjištem najčešće je prislonjena uz kuću sa stražnje strane koja ima vanjsku vezu

sa *salom*. Kuće su uske, uzdužnom osi paralelne sa slojnicama terena. U našim terenskim istraživanjima osamdesetih godina 20. st. na moj upit o razlozima za gradnju tako uskih izduženih kuća jedan je seljak dao objašnjenje. Drvo, odnosno drvena građa bili su problem u ovome kraju. Stoga, tek kad je nabavljeno drvo, prema njegovoj duljini „udarali su se temelji kuće“. Donje etaže (štale) zbog istog su se razloga često presvodile kamenim svodovima.

U brdskom i krševitom području nalazimo najskromnije graditeljstvo, često i u suhozidu, pokriveno kamenim pločama pa i slamom.

Na otocima Lastovu, Mljetu, Korčuli te na poluotoku Pelješcu koji su bili u sastavu Dubrovačke Republike gradnja u ruralnome prostoru bila je također regulirana. Bilo je i planski osnivanih zaselaka napose na poluotoku Pelješcu. Sve ostalo vrijedi kao i na kopnenom dijelu Republike, od primorja do Konavala.

Na Lastovu je samo istoimeno selo smješteno u prirodnom amfiteatru, odvojeno od mora upravo zbog opasnosti od gusara. Iako su kuće bile vlasništvo lastovskih seljaka, nekoliko ih je desetaka imalo stilska obilježja gradnje po uzoru

na ladanjske kuće dubrovačke vlastele. Spona su bili vješti majstori koji su dolazili s kopna ili Korčule, gdje su inače naručivani kameni elementi kao što su erte za vrata i prozore itd. Specifičnost su Lastova osobito prostrane terase. Jedno od lokalnih tumačenja razloga nastanka takvih prostranih terasa jest da su one građene radi uobičajenoga prijma većih grupa veselih i razigranijih mještana u pokladno doba. U Lastovu se u 18. st. pojavljuju dimnjaci iznimne virtuoznosti koji svojim izgledom podsjećaju na minarete, a bili su i znak prestiža domaćina (Horvat, M., Mutak, K., 2007.).

.....
Motivi iz dubrovačkog primorja. Točionik-Brdo (gore lijevo), Trnovica, lokva (gore desno), Kotezi (dolje lijevo), Banići, Gornje selo, kruna cisterne (dolje desno).

Motivi iz Konavala – „donja banda”. Popovići, sklop kuća Vujičić s *kominatom* (gore), Popovići, dimnjak nad čitavom kužinom (*kominatom*) (dolje lijevo), Poljica Gornja, dvorište kuće Glavić (dolje desno)

Ilustrativan je opis selâ na Mljetu akademika Branimira Gušića, inače liječnika i antropogeografa, iz dvadesetih godina 20. st., dok su živjela punim životom, a može vrijediti za sva seoca na dalmatinskoj obali i otocima: „...Velike plohe pod različitim priklo- nom i u različitom osvjetljenju, mnoštvo linija čas jakih, ukočenih, čas sitnih, što se lako kidaju i pršte pod nenadnim teretom sjene, oštri bridovi na nizu strmih stepenica, tupi kutovi izblijeđelih krovova, na svijetloj pozadini tamni, duboki luk starinskoga svoda, sunčani krugovi gustijerna, ukočene plošti- ne ravnih taraca, sve se to kumulira u teškom pita- nju da li u toj čitavoj gomili ljudskih nastambi vlada ikakva organska struktura. Ali se oko privikava slici i pomalo shvaća konstrukciju: uz nisku staru kuću ugrađenu u živ kamen strmoga obronka podigla

se nova kuća na tri poda s prostranom konobom i svijetlim komorama. Masivan volat veže do dvije susjedne kuće, krozanj vodi stjenovita uličica. Dvije nejednako visoke kuće sastaju se u pravom kutu. što ga ispunjuju sitne skaline, nad solarom se kao ptičje gnijezdo savila slaba odrina... Na jednom se mjestu siva gomila kuća naglo razmakla: u hladu guste odrine leži prostrana ravna taraca, čuva u sebi gustijernu, da je sunce suviše ne zagrije. Plosni krovovi starijih kuća počivaju na čvrstim kamenim zubovima, na novijim se kućama bijeli lastavica, sve nadvisuje starija četverougla kula, nekada obrana čitavog sela. Živa smiona konstrukcija izbija iz sva- kog kamena. Elementi nastali u različita vremena stapaju se u skladan organizam: *zbijeno mediteran- sko naselje*“ (Gušić, B., 1931.).

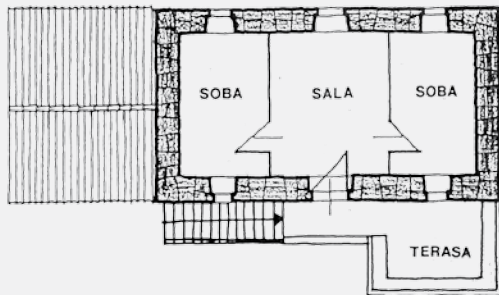
.....
Konavle , „gornja banda“,
sklopvi guvna i pojata.

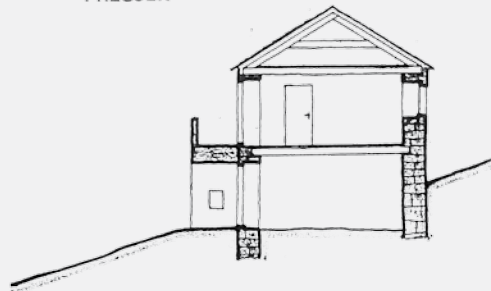
Motivi s otoka Šipana. Šipanska luka (gore),
Do (dolje lijevo), Vojinovo selo (dolje desno).

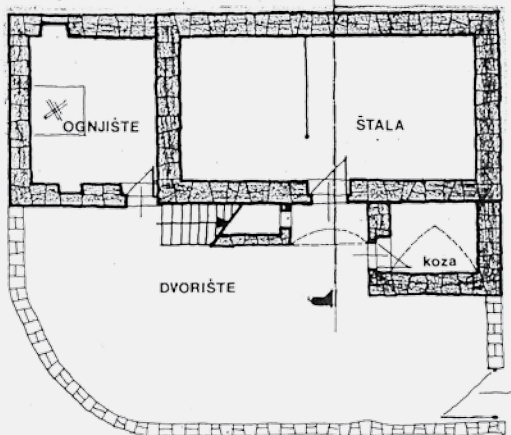
KAT

PRESJEK

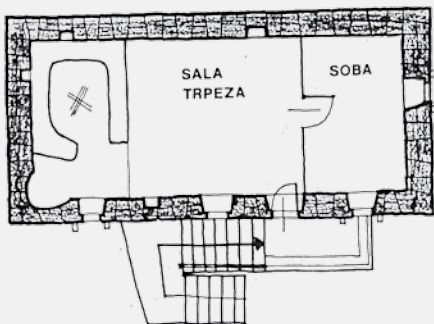

PRIZEMLJE

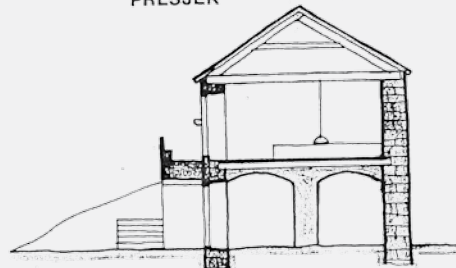

KONAVLE, DUNAVE,
 POD GREDOM, VLASNIK NIKO DUBRETIĆ
 U razzemlju kuće je štala i uz kuću dograđena
 kužina s ognjištem. Na kat vodi sular koji završava
 većom terasom s koje se pruža lijep vidik na polje.
 Na katu kuće je u sredini sala – glavna kućna pro-
 storija a sa strana sobe.

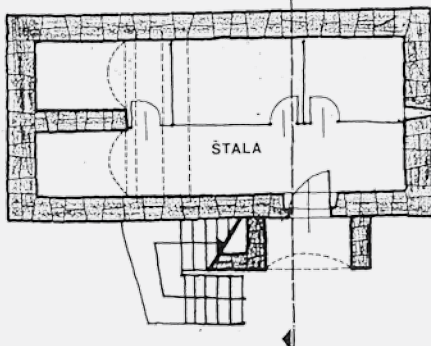
TLOCRT KATA

PRESJEK

TLOCRT PRIZEMLJA

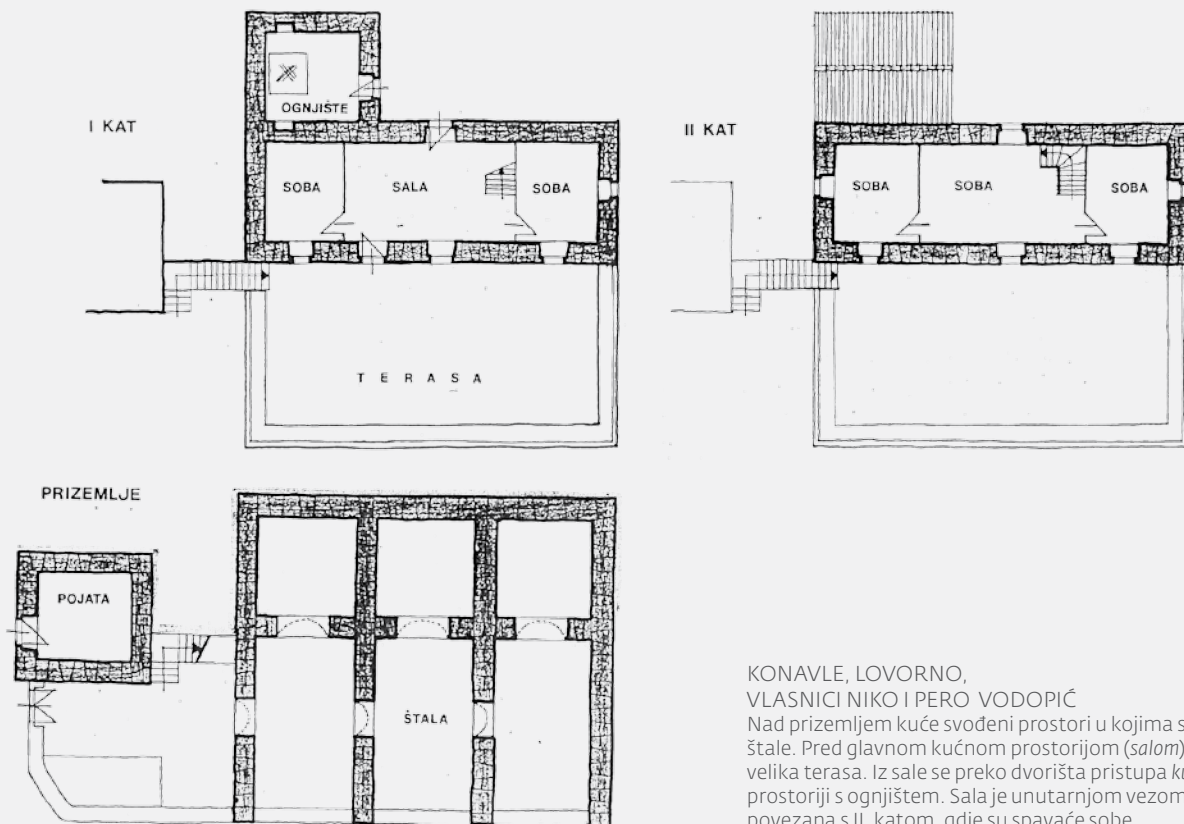

KONAVLE, DUNAVE,
 VLASNIK PAVAO OBRADOVIĆ
 U razzemlju su štale dok su na katu, do kojeg vodi
 sular, u sredini sala (trpeza), s jedne strane je kužina
 s ognjištem, a s druge soba. U razzemlju ispod
 kužine je kameni svod.

KONAVLE, PRIDVORJE,
VLASNIK NIKO MIHOČEVIĆ

U jednoj polovici razzemlja konoba (vinica), a u drugoj štala. Na katu se s terase ulazi u veću prostoriju (salu) uz koju je soba. Kužina s ognjištem dograđena je uz kuću s dvorišne strane. Iz sale vode unutarnje drvene stube u potkrovlje (šufit) gdje su dvije spavaće sobe.

KONAVLE, LOVORNO,
VLASNICI NIKO I PERO VODOPIĆ

Nad prizemljem kuće svodeni prostori u kojima su štale. Pred glavnom kućnom prostorijom (salom) velika terasa. Iz sale se preko dvorišta pristupa kužini, prostoriji s ognjištem. Sala je unutarnjom vezom povezana s II. katom, gdje su spavaće sobe.

III.
MALE VJERSKE
GRAĐEVINE, MLINOVI,
SUHOZIDNE GRADNJE

LITERATURA
FOTOGRAFIJE
RECENZIJE

III.
MALE VJERSKE
GRAĐEVINE, MLINOVI,
SUHOZIDNE GRADNJE

MALE VJERSKE GRAĐEVINE

(kapele, kapelice, poklonci, pilovi, raspela, križevi, zvonare...)

Još otprije nekoliko stoljeća i hrvatske ruralne prostore obilježuju i mali formati pučkoga graditeljstva religioznog sadržaja: kapele, kapelice, poklonci, pilovi, križevi, raspela, zvonare... Ova tema u Hrvatskoj nije sustavno istraжена i obrađena. U literaturi su objavljeni radovi iz pojedinih hrvatskih područja, kao što su Međimurje, središnja Istra, Turopolje, Banovina, Slavonija... Poneki najstariji primjerci ovih malih građevina (sitne arhitekture) potječu iz 15. st. što ne znači da nisu postojali i ranije. Od fonda koji je do danas sačuvan najviše takvih građevina potječe iz II. pol. 19. st. i I. pol. 20. st. Najviše ih je u sjeverozapadnoj Hrvatskoj, zatim u Istri, u priobalju, a najmanje u Lici i dalmatinskom zaleđu

Nakon Drugoga svjetskog rata pa do devedesetih godina društvena klima nije bila povoljna za ovu temu pa je u tom razdoblju podignut relativno mali broj građevina ove vrste. Zato je od devedesetih godina naovamo iz razumljivih razloga, kao što su obilježavanje događaja i odavanje pijeteta žrtvama iz Domovinskog rata podignut velik broj, najviše spomen-križeva, ali ovaj put u svim hrvatskim krajevima.

Motivi za podizanje malih vjerskih građevina bili su uglavnom religiozni. Podizali su ih (financirali i gradili) pojedinci, obitelji, skupine ljudi ili seoske zajednice. One su eminentno djela puka, naroda samoga, i to je razlog zašto se ovaj lapidarni pregled ovog segmenta tradicijskoga graditeljstva našao u ovoj knjizi. „Tragovi su to religioznog uvjerenja i svojevrsna duhovna ekologija oplemenjivanja prostora, utjecaja na

Drvena kapela u Staroj Drenčini kod Petrinje građena u pučkoj tradiciji, dakle bez nacrti i posrednika.

Kapelica u ogradnom zidu u Privlaci kod Vinkovaca (lijevo), kapela u Prkocima kod Vinkovaca (desno).

naše razmišljanje i osjećanje te stavljanje naših životnih putova i prostora pod višu zaštitu... Za razliku od crkava gdje je u umjetninama: freskama, kipovima, ilustriranim liturgijskim knjigama naš običan puk bio financijer, naručitelj ili samo korisnik, kod – nazovimo ih jednim imenom – kapelica obični čovjek postaje tvorac. Svoju ideju zahvale za prošlost, zagovora za budućnost ili jednostavno svoju pobožnost pretvara u vlastito 'umjetničko' ili bez navodnika, djelo koje izlaže na javni uvid i prosudbu" (Hek – 1995.)

Razlozi za podizanje često su bili i upisani na samom objektu. „Osim natpisima i predajom su se sve do danas čuvala svjedočanstva o motivima podizanja kapelica. Upravo kroz predaju iskazuje se ona sfera pučke pobožnosti kroz koju se prožimaju realnost i legende, mistika i stvaran događaj, zavjet, i u slučaju neispunjenja zavjeta, strah

od kazne i gnjeva Božjega" (Ivetić – 1995.). U širokome spektru razloga zbog kojih su se podizale navest ćemo ovdje samo neke: ispunjenje zavjeta kao npr. nakon dokončavanja ratova i sretnog povratka kući, ali i drugih, zahvale Bogu za ispunjenja različitih očekivanja, kao npr. čudesna ozdravljenja i sl., no i kao pokora za grijeha, radi zaštite od zlih čina... Služile su one i kao međaši posjeda, kao orijentiri na putovima trgovcima i hodočasnici... itd. Kako u kojem kraju, naravno, podsjećaju zatim na požare, poplave, epidemije (kuge). „To su lokalne kronike zbivanja izrečene likovnim jezikom te zbog toga imaju veću vrijednost od lokalne" (Horvat – 1956.)

Kako ovaj segment naše baštine još nije sustavno istražen, tako ni terminološki nije precizno determiniran. U puku se većinom te male građevine sakralnog karaktera nazivaju jednostavno

Kapelica u Kozičkim Poljicima kod Vrgorca. Izvor: *Dalmatinska Zagora, nepoznata zemlja* (gore), *Lobor u Hrvatskom zagorju* (dolje lijevo), *Padane kod Knina* (dolje desno).

Kapela u Istri kod Oprtlja (lijevo), raspelo u Gaberu u Hrvatskom zagorju (gore desno), kapelica u Desnama kod Opuzena (dolje desno).

– kapelama ili kapelicama, no struka ih ipak razvrstava nešto preciznije. Volumenom najveće kapele oblikom su male crkvice, one dakle koje imaju svoj unutarnji prostor s oltarićem i u čijem se prostoru mogla održati liturgija. U nas su najpoznatije drvene kapele u Turopolju, Pokuplju, na Banovini i u zapadnoj Slavoniji. Ubrajaju se u kategoriju pučkoga graditeljstva jer ih je financirao i gradio sam puk, bez nacрта i posredovanja.

Volumenom manje s unutarnjim prostorom koji je pristupačan, s rešetkastim vratima ili bez njih, u puku se zovu kapele ili kapelice. Za ovakve, kao i za one s nišom ili nišama s krovčićem na stupu ili na nešto širem postamentu (tipa tabernakula), koje puk također naziva kapelicama, struka uvodi naziv

„poklonac“. Postoje zatim niše u zidovima dvorišnih ograda, u zidovima kuća pa i štala, u kojima je uglavnom kipić reljef, a katkad i slika.

„Pilovi“ (stupovi) od monolitnog kamena ili zidani na čijem je vrhu kip Krista ili kojega sveca, odnosno svetice, vrsta je koja je terminološki određena. Isto je i s križevima, bilo kamenim bilo drvenim, i raspelima (križevi s korpusom) i zvonarama. U susjednoj Sloveniji sve su takve male sakralne građevine obuhvaćene jednim terminom – *znamenji*.

Locirano je to „znamenje“ uglavnom uz ceste i putove, na raskrižjima putova, u poljima na počecima (završecina) sela, u samim selima i malim gradićima, u ogradama dvorišta, u dvorištima, u zidovima kuća...

MLINOVI

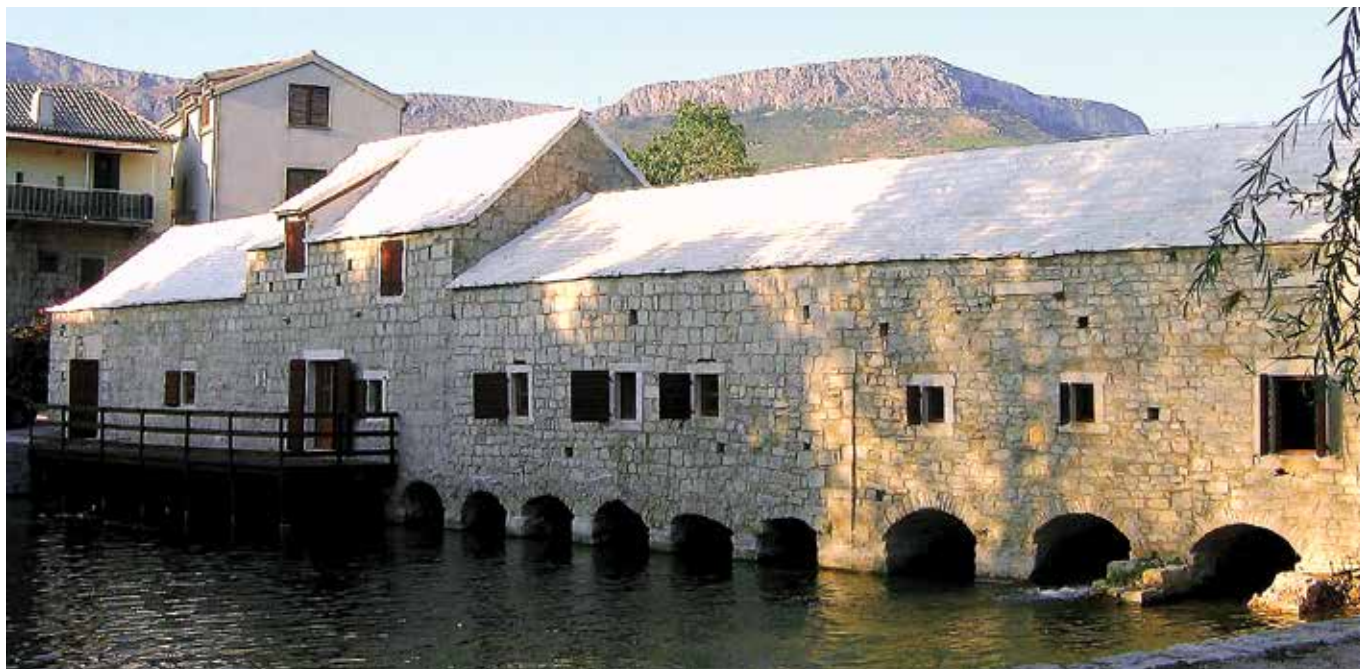
Kruh je bio svagdašnja ljudska potreba pa tako i svagdašnja briga. Gotovo je svaka obitelj u prošlosti na jadranskom području imala kamenu stupu, a na kontinentu ručni žrvanj. Dosta davno grade se i mlinice. Na našem su području, s obzirom na pogonsku snagu, postojale tri vrste mlinova:

- s pogonom na vjetar – vjetrenjače
- s pogonom na vodu – vodeni mlinovi

– s pogonom na (životinjski), konjski pogon – suvare.

Duž cijele jadranske obale postojale su vjetrenjače, mlinovi (*malini*) koji su služili za mljevenje žitarica. Danas, dakle kako ih već dugo nema i kako ne postoji ni kolektivno sjećanje na te slikovite građevine, čini se to nestvarnim. Bilježe ih katastarske mape iz 19. st. posebnim oznakama, pa je njihovo postojanje lako moguće utvrditi. Od materijalnih

.....
Mlin od brvana na potoku na Banovini (gore lijevo), drveni mlin sa šatorastim krovom pokriven daskom u Pokupskom (snimka: 1923. god.) (gore desno), nadljevni kotač u Buzeti na Banovini (dolje lijevo), „turbina“ na „kašike“ u Velikoj kod Požege (dolje desno).

.....
Gašpina mlinica na rijeci Jadru u Solinu (gore), mlinica na rječici Radljevcu kod Knina (dolje).

ostataka postoje sačuvane kružne kamene baze u Medulinu, Malinskoj na Krku (po čemu je ovo mjesto i dobilo ime), na Braču, Lastovu itd. Ne postoji ili nije javno objavljen nijedan dokument (fotografija, crtež, slika....) kompletne vjetrenjače na našem području, osim skromnih dokumenata o onoj u Medulinu. Parni je stroj dosta davno, u 19. st., dokinuo vjetromlinove na našem području.

Najrasprostranjeniji mlinovi u nas jesu oni na vodeni pogon, tj. vodenice. Bilo ih je svugdje gdje je bilo vodotoka. Možemo ih svrstati u dvije osnovne skupine:

– mlinovi na mirnim rijekama, i to na Muri, Dravi, Dunavu i Savi. Drvena građevina mlinice na splavi, odnosno lađama (šajkama) bila je usidrena blizu obale, dok je riječna matica pokretala kotač. Po istom ili sličnom principu, tj. da riječna matica pokreće pogonske kotače, radila je i mlinica Obrovac na rijeci Cetini kod Sinja.

– mlinovi na vodotocima, rijekama i potocima čija veličina, odnosno broj mlinskih pogona ovisi o snazi vodene mase. Takvi se mlinovi mogu svrstati u dvije osnovne skupine glede pogonskog mehanizma, odnosno njegova položaja. Jedna je vrsta horizontalnih pogonskih kotača s „kašikama“ u koje udara mlaz vode i tako ih pokreće. Druga je vrsta s vertikalnim kotačima (na tumbaz), a, što se tiče samog pokretanja, razlikuju se nadljevni i podljevni sustavi.

Ovo bi bila samo najopćenitija podjela, dok je u stvarnosti postoji velika lepeza raznolikosti, varijacija, duhovitih dosjetki, ljudske snalažljivosti kako iskoristiti snagu prirode. Gdje je to bilo moguće, mlinovi su se gradili na slapištima, pri čemu se onda voda obično jarcima usmjerivala na pogonske kotače. Ondje gdje to nije bilo moguće, voda se hvatala u „jaže“, nekoliko metara široke umjetne, kamenom građene kanale kojima se uhvaćena voda vodila malim nagibom i, kada bi se nakon nekoliko stotina metara postigla visinska razlika

od 3 do 4 m, gradila se mlinica na čije bi pogonske kotače voda bila usmjerivana. Čest je slučaj da bi se „iskorištena“ voda opet „jažom“ vodila do sljedeće mlinice itd. Mlinovi su bili toliko važni za život puka da su se mlinice gradile na sezonskim rijekama, tj. na onima koje su u ljetnom periodu presušivale kao što su npr. u Dalmaciji Zrmanja, Karišnica, Čikola, Vrba...

U krševitim područjima građene su uglavnom kamenom, a gdje kamena nije bilo (na kontinentu), i drvom. Onih malih s jednim mlinskim pogonom je najviše. Građene su preko samog vodotoka (potoka), ali i na drvenim stupovima, gdje se voda do „kašika“ dovodila kroz šuplje deblo.

Gradili su ih ili pojedine obitelji, zajednica više obitelji ili cijela lokalna zajednica (selo). One u vlasništvu više obitelji nazivali su i „poredovničkim“ mlinovima, i to po načinu uporabe, tj. da je, po dogovoru, pojedina obitelj imala pravo meljave određeni dan u tjednu.

Nakon žetve, kada su svi navalili u mlinice, mlinovi su radili danonoćno, a na red se katkad znalo čekati dan i noć, čak i duže. Tu se vodio osebujan

društveni život, prepričavali se događaji itd. Sam ambijent u kojem su smještene mlinice uz vodotoke, često u kanjonima uz huk vode, pogodovala je maštanju tako da su uz mlinice vezane i priče o mitskim bićima.

Obično vezani za mlinove bili su i stupe i koševi u kojima se *stupalo* i *valjalo*, tj. omekšavalo sukno.

.....
Šosterina mlinica na Roškom slapu na rijeci Krki (gore), mlin u Kamešnici pod Kalnikom (dolje).

Unutrašnjost mlina *suvare* u Vrbanji s upregnutim konjem (gore lijevo), vanjština mlina *suvare* u Vrbanji (gore desno), nadljevni mlinski kotač u Velikim Zdencima (dolje lijevo), Vukovića mlinica u Cetini kod Vrlike sa stražnje strane (dolje desno).

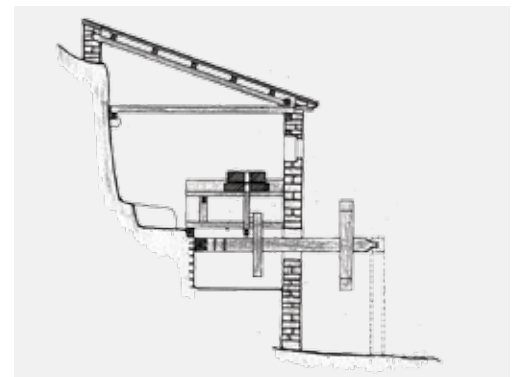
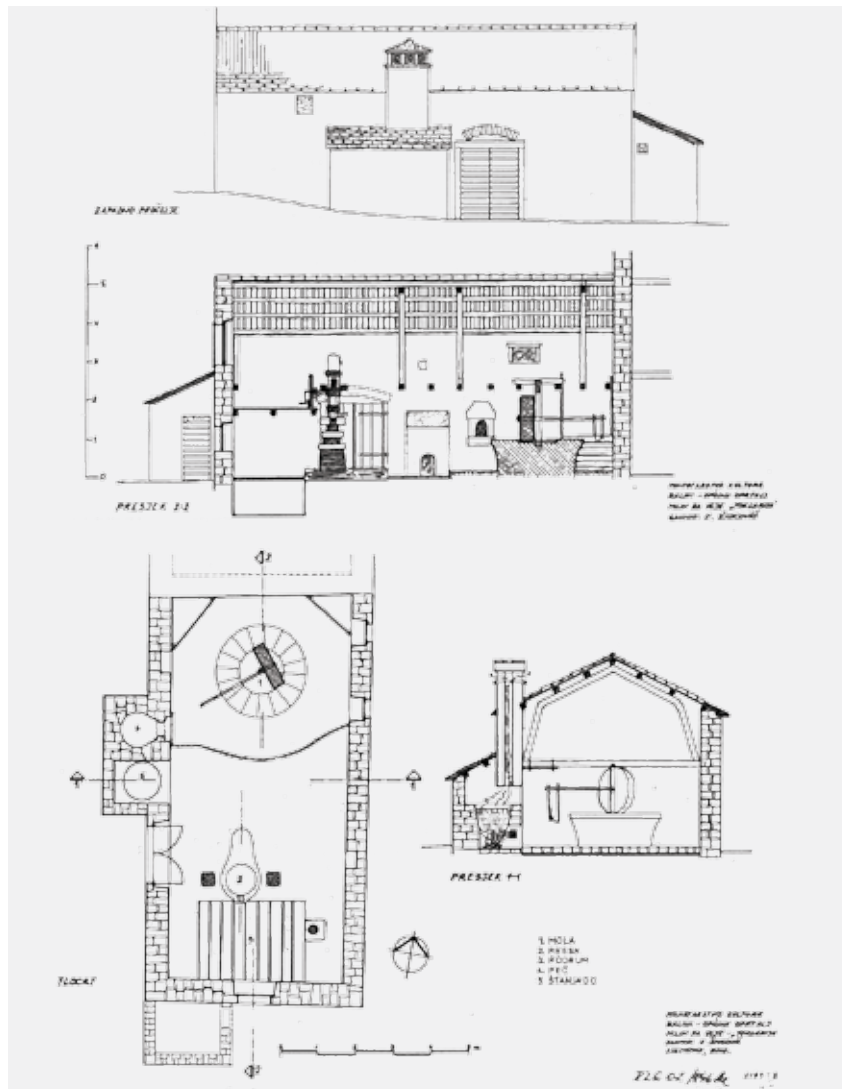
Rjeđe se snagom vode narod koristio i za pogon pilana pa i kovačnica.

Masovnijom elektrifikacijom ruralnih područja, s jedne, te promjenama socijalne strukture sela kao što je zapošljavanje i bolja kupovna moć, s druge strane, bili su razlozi da šezdesetih godina 20. st. polako prestaje stoljetni pa i milenijski život vodenica. Rijetke su se održale na životu, i to one manje „poredovničke“, u kojima se melju žitarice za stočnu hranu.

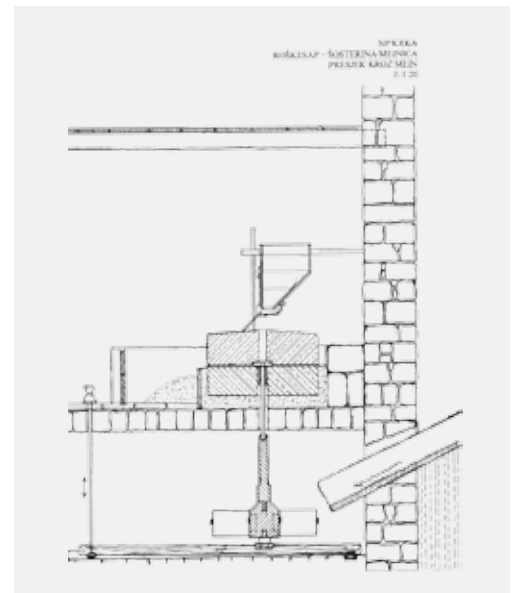
U slavonskoj ravnici, gdje nije bilo uvjeta za iskorištavanje ni vjetra ni vode gradili su se mlinovi na konjski pogon, tzv. *suvare*. Ime im očito dolazi od toga što su na „suvi“ pogon, a ne na vodu. Do ulice mlin nalikuje na tradicijsku slavonsku kuću, a mlinski mehanizam nastavlja se u dvorištu u osebujnoj okrugloj građevini relativno velikog promjera sa šatorastim krovom. U njoj je „koleso“ u koje se zaprežu konji i okreću ga. Danas je u Hrvatskoj sačuvan samo jedan primjerak *suvare*, u Otoku kod Vinkovaca.

Toklarija, mlin za masline, u Balinima kod Oprtlja u Istri.

Mlin na liti s nadljevnim „točkom“ u Kotlima na rijeci Mirni (gore), presjek kroz mlinski mehanizam s horizontalnim pogonskim točkom na „kašike“ (dolje).

Mrgar, suhozidna tvorina za povremeno razlučivanje ovaca na o. Krku.

SUHOZIDNE GRADNJE

Ima ih u svim hrvatskim regijama gdje u prirodi ima kamena. Suhozidne su građevine graditeljska vrsta u kojima najviše do izražaja dolazi bitak tradicijskoga graditeljstva, tj. racionalno graditeljstvo, gradnja na temelju najelementarnije logike u dosluhu s prirodom. Sve te suhozidne gradnje Hrvati su zatekli, prihvatili i razvijali prema svojim potrebama.

Međe su vjerojatno među prvim suhozidima nastali kada je čovjek želio ograditi komad zemlje (pašnjaka) za svoje potrebe. Već kad počinje obrađivati zemlju, gradi podzide (od suhozida) kako bi od erozije sačuvao plodno tlo. Kada krči zemlju da

bi je priveo kulturi, masu iskrčenog kamena slaže u gomile (gromile, gromače...). Suhozidnim gradnjama intervenira se u pejzaže i bez njih ti pejzaži ne bi bili ono što jesu.

Da bi se u polju mogli skloniti od nevremena i ljetnih žega te da bi imali kamo spremiti oruđe i druge potrebštine grade se uglavnom kružne suhozidne građevine (*bunje, ćemeri, kažuni, trimi...*). Svrha, materijal, tehnika gradnje i konstrukcija isti su, a izgled im je različit, što i čini draž tradicijskoga graditeljstva. Široki kameni zid s vanjskim i unutarnjim licem i ispunom („škaljom“) između zida se do visine od oko 1 m, kada se pločastim kamenom

Bunje (čemer) u dalmatinskom zaleđu (gore i dolje desno), suhozidni podzidi u službi uskih terasa plodne zemlje na otoku Hvaru (lijevo), krana gusterne s naplovom (sredina desno).

Poznati bakarski suhozidi (gore lijevo), naplov za kišnicu u Primoštenu Burnjem, Draga (gore desno), Lokva Diviška na o. Krku (dolje lijevo), suhozidna ograda vinograda u Dalmatinskoj zagori (dolje desno), izvor: Dalmatinska zagora, nepoznata zemlja.

počinje svoditi tako da se svaki red prepušta prema unutra. Kamene su ploče uvijek u manjem nagibu prema van, kamo usmjeruje otjecanje kišnice. Vanjske su im forme po regijama različite. Promjer tlocrta nije im veći od 3 m s iznimkom nekih *trimova* na otoku Hvaru. Vrlo je vjerojatno da su iskorištena neka empirijska iskustva. Pri većim promjerima tlocrta povećava se vlastita težina svoda, a povećavala bi se i visina prostora, inače beskorisnog itd. Gradile su se katkad *bunje* i u samim naseljima uz

kuće i služile kao svinjci, kokošinjci, štalice za margarce i sl. Na kućistima su se gradile i druge suhozidne manje gospodarske zgradice: nadstrešnice, kolnice, štalice i tomu sl.

„mošune“ su slične gospodarske suhozidne građevine pokrivene slamom, najčešće na sjevernojadranskim otocima, a služile su kao ljetni torovi (sjenice) za ovce. Samo na južnim predjelima otoka Krka na krševitim pašnjacima postoje „mrgari“, specifične suhozidne tvorbe.

LITERATURA
FOTOGRAFIJE
RECENZIJE

LITERATURA

- Alaupović Gjeldum, Dinka:** Dalmatinska Zagora nepoznata zemlja, Zagreb 2005.
- Alaupović Gjeldum, Dinka:** O nekim osobitostima tradicijskog graditeljstva Makarskog primorja, *Etnologica Dalmatica*, vol. 1 – Split, 1992.
- Belaj, Vitomir:** Formiranje naselja u ludbreškom kraju, Ludbreg, IPU – Zagreb, 1977.
- Draganić, Danica:** Baština, br. 1-2004. Gradski muzej Virovitica.
- Freudenreich, Aleksandar:** Narod gradi na ogoljenom krasu, Zagreb - Beograd 1962.
- Freudenreich, Aleksandar:** Kako narod gradi, Zagreb, 1972.
- Gudelj, Petar:** Put u Imotu, Baška Voda, 1966.
- Gušić, Branimir:** Mljet, I. dio, Zagreb, 1931.
- Gušić, Marijana:** Zbornik gradskog muzeja Karlovac, Karlovac, 1984.
- Gušić, Marijana:** Kumrovec – monografija, 1979.
- Horvat, M. Mutak, K.:** Graditeljstvo otoka Lastova, *Etnološka istraživanja*, Zagreb, 2006.
- Hranjec, Stjepan:** Zipka vu hrvatskom cvetnjaku, Čakovec, 1997.
- Kojić, Branislav:** Seoska arhitektura i rurizam, Beograd, 1973.
- Kranjčević, Milan:** Tradicijsko graditeljstvo u Kmpolju, Grad Otočac 5.
- Marinović, Ivo:** Bačina – monografija, 2005.
- Miličić, Mirko:** Nepoznata Dalmacija, Zagreb, 1955.
- Mohorovičić, Andrija:** Istarski limes I, Žminj, 2004.
- Mohorovičić, Andrija:** Zbornik za narodni život i običaje, br. 40, Zagreb, 1962.
- Muraj, Aleksandra:** Etnografija – svagdan i blagdan hrvatskog puka, MH, Zagreb, 1998.
- Muraj, Aleksandra:** Seoski kućni prostor u zrcalu rituala, *Etnološka tribina*, 21, vol.28, 1998.
- Mutnjaković, Andrija:** Istarski limes I – predgovor, Žminj, 2004.
- Nikočević, Lidija:** Tradicijska kuća Buzešćine i Ćićarije, *Buzetski zbornik*, knj. 20, 1996.
- Pađen, Zvonko:** Predarhitektura, Zagreb, 2007.
- Planić Lončarić, Marija:** Brdari – zaselak Brsečina, *Zbornik Dubrovačkog primorja i otoka – II*
- Radović, Ranko:** Osmehnuti šarm narodnih kuća i upotreba tih osmeha, *Čovjek i prostor*, br. 5/1988., Zagreb, 1988
- Rappoport, Amos:** Za antropologiju kuće, *Zbornik Trećeg programa Radio Zagreba*, proljeće - ljeto 1978.
- Rendić, Mirjana:** Etnografski muzej Zagreb, *Katalog izložbe – Vatra*, 2011.
- Sartti, Rafaela:** Živjeti u kući, Zagreb, 2006.
- Stepinac, Tihomira:** *Buzetski zbornik*, knj. 12
- Salopek, Davor:** U traženju zavičajnih prostora, *Istra* br. 7, Pula, 1975.
- Salopek, Davor:** Korablje samobitnosti, *Petrinja*, 2009.
- Zembić, Ivana:** Tradicijsko graditeljstvo bivšeg kotara Ludbreg – monografija, Ludbreg, 1984.
- Živković, Zdravko:** Dvor na Uni – monografija, Zagreb, 1999.
- Živković, Zdravko:** Graditeljstvo u ruralnom prostoru Hrvatske, *Hrvatska arhitektura u 20. stoljeću*, MH., Zagreb 2009.

FOTOGRAFIJA

Autori fotografija

Bačić, Živko
Barac, Vidoslav
Bartolović, Rudolf
Bekina, Goran
Beritić, Dubravka
Bradač, Vladimir
Brtan, Valdivija
Brunšmid, Josip
Buljević, Zvonimiro
Dabac, Petar
Dabac, Tošo
Davila, Marcel
Domančić, Davor
Elaković, Dragan
Fabijanić, Damir
Galiot-Kovačić, Jadranka
Gamulin, Marija
Gjetvaj, Nada
Gobbo, Sergio
Horvat, Manda
Krizmanić, Damir
Kale, Jadran
Kus-Nikolajev, Mirko
Leš, Robert
Maleković, Goran
Malinarić, Vinko
Matoković, Andrea
Mojaš, Miljenko
Nikolić, Igor

Osrečak, Zoran
Radulić, Ksenija
Šestan, Ivica
Tkalčić, Vladimir
Trstenjak, Željko
Tomljenović, Mladen
Vranić, Nino
Vuletić, Hrvoje
Živković, Zdravko

Karte

Bruno Diklić

Uvrštene fotografije iz sljedećih zbirki:

Ministarstva kulture
Uprave za zaštitu kulturne baštine Zagreb
Konzervatorskih odjela:
Split
Rijeka
Osijek
Zagreb
Zadar
Dubrovnik
Šibenik
Karlovac
Imotski
Etnografskog muzeja u Zagrebu
Instituta za etnologiju i folklor Zagreb
Gradskog muzeja Karlovac
Gradskog muzeja Čakovec

IZ REZENZIJE DAVORA SALOPEKA

Pretpostavku za kvalitetni pristup problematici tradicijskog ruralnoga graditeljstva u ovoj knjizi, nalazim s jedne strane u uključenosti Ministarstva kulture kao institucije u ovaj projekt, i potom posebno u osobi autora ove knjige. Naime, Zdravko Živković, diplomirani inženjer arhitekture, djeluje već više od tri desetljeća u republičkim ustanovama za zaštitu spomeničke baštine, na poslovima istraživanja, evidentiranja i revitalizacije tradicijske (ruralne) arhitekture.

Posebna vrijednost autorovog pristupa proizlazi iz činjenice, da je u svojim mnogobrojnim istraživačkim poduhvatima tijesno surađivao s etnoloziima, pa je ta multidisciplinarnost pristupa obogatila i njegovu arhitektonsku vizuru.

Tim poslovima nije pristupao s neutralne pozicije državnog službenika u predmetnom poslu, nego kao senzibilni arhitekt, zaljubljenik u tradicijska arhitektonska očitovanja hrvatske posebnosti u prostoru i vremenu.

Tako smo ovom knjigom dobili ne samo objektivnu valorizaciju stanja u ruralnoj arhitektonskoj baštini Hrvatske, nego i subjektivno viđenje vrednota te baštine u pristupu jednog, čak i projektantski aktivnoga arhitekta.

Govorimo li o identitetu hrvatskog prostora, ne možemo zaobići ruralno predajno graditeljstvo, jer je u svojim mnogobrojnim autentičnim primjerima, upravo ono derivat prirodnog prostornog okruženja i upravo ono nositelj (hrvatskim prostorima immanentnih) prostornih određenja. Krenemo li od regije do regije, nailazimo svaki puta u tradicijskoj ruralnoj građevini drugačiji odgovor na pitanja oblikovanja svojeg mjesta u prostoru. U tako malenim prostornim relacijama, uspoređujemo li prostor Hrvatske s drugim zemljama Europe ili svijeta, naći ćemo u predajnom graditeljstvu veliki broj raznolikih tipova

građevina, različitih u primijenjenom gradivu, „posuđenom“ iz okoliša, različitih u arhitektonskim definicijama prostora opstanka, ali identitetski proizašlih redovito iz hrvatskog prostora i etički iz hrvatskih svjetonazora u određenom vremenu.

Prečesto svjedočimo nekritičkom poklonstvu širokog kruga građana, pa i struke, najrazličitijim oblicima kulturnih obrazaca, ponižavajućem preuzimanju neprimjerenih ponašanja u prostoru, dolatalih sa svjetskih arhitektonskih „modnih pista“. Jer naš prostor imade svoju mjeru izbalansirano, mi imamo svoje mjesto u raznolikosti svijeta, svoje odgovore na prirodno okruženje i svoje kulturne vertikale.

Želimo li nekritički konzumirati s globalnog polja sve „Novo“, što se nudi u dnevnim medijskim porcijama, ili razumno promišljati mjeru stvarnih potreba, kad se pojavi mogućnost preuzimanja našem prostoru stranih rješenja?

Primjena nekog tehnički poželjnog rješenja ne mora nužno rezultirati importiranim ambijentalno nepoželjnim oblikom!

Hoćemo li se utapati u globalnom polju konzumerizma, ili čuvati osobnost, koja pridonosi održanju i kontinuiranju karaktera prostora u kojem živimo?

To je zapravo pitanje samopoštovanja i očuvanja vlastitog dostojanstva.

Ne radi se o eklektici, repliciranju oblika, tradicijsku ruralnu arhitekturu smatram samo medijem za prostorno-vremensko komuniciranje sa zavičajem, ona je zavičajna etička „konstanta“ i duhovni „katalizator“ za kreiranje novih hrvatskih prostora.

U Petrinji, kolovoza 2012.

Davor Salopek

IZ REZENZIJE ALEKSANDRE MURAJ

Ing. arh. Zdravko Živković prihvatio se zahtjevne zadaće da rječu i slikom izradi svojevrsnu sintezu jednog kulturnog dobra, nezaobilaznoga za spoznavanje načina života, tehnološkog znanja i odnosa spram prirode značajnoga dijela hrvatskog stanovništva u (davnjoj i nedavnjoj) prošlosti. Riječ je o umijeću gradnje i građevinama podignutima izvan gradskih sredina, a nastalih za specifične potrebe stanovanja i gospodarenja seljačkoga stanovništva. Pritom valja imati na umu da je područje ruralnoga graditeljstva u opreci spram temeljito istražene urbane, odnosno "visoke" ili stilske arhitekture, ostalo većim dijelom zanemareno. Stoga je svaki novi prilog osvjetljavanju toga područja itekako dobro došao. Kad se još podsjetimo da je u ukupnoj demografskoj slici Hrvatske sve do prvih desetljeća 20. stoljeća seljaštvo bilo najzastupljenijim društvenim slojem, očigledno je da su upravo seoska naselja i nastambe pridonosile osebnosti pojedinih hrvatskih krajeva i kao takve bile nedvojbenim izražajima regionalne raznolikosti.

Bio je to razlog što je autor u svojoj elaboraciji tu složenu tematiku podijelio u dva dijela: u prvom se dijelu bavi općenitim svojstvima koja strukturiraju fenomen tradicijskoga graditeljstva na cjelokupnom državnom prostoru, a u drugom je podastro pregled konkretnoga graditeljskog stanja u gotovo svim hrvatskim regijama.

Premda po vokaciji arhitekt, Z. Živković je spoznavanju fenomena pristupio širokim kutem motrenja uzimajući u obzir i ishode istraživanja drugih struka poput etnologije, arheologije, antropogeografije, historografije i sl, kombinirajući ga s vlastitim terenskim iskustvom dugogodišnjega arhitekta-konzervatora, ispunjenim neposrednim doticajima s objektima u brojnim hrvatskim selima,

autentičnim doživljajem naselja, stambenih i gospodarskih zgrada te uređaja i, ne kao posljednje, susreta s njihovim stanarima i korisnicima.

Autor je uspio osvijetliti sve karakteristike tradicijskoga graditeljstva na tlu Hrvatske te ga potkrijepiti obimnim dokumentacijskim korpusom. Svojom je sintezom pridonio spoznavanju jednoga dijela naše kulture baštine, dosad nedovoljno poznate i neadekvatno valorizirane. S obzirom na uočeni proces iščezavanja toga dijela hrvatskoga kulturnog krajolika vrijednost Živkovićeva djela je tim značajnija. Stoga smatram da ga treba učiniti dostupnim široj stručnoj, ali i zainteresiranoj ne-stručnoj, javnosti te ga predlažem za objavljivanje.

Dr. sci Aleksandra Muraj,
znanstvena savjetnica
Zagreb, 4. srpnja 2012.

Zdravko Živković
HRVATSKO TRADICIJSKO GRADITELJSTVO